
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

126. évfolyam

2015

2. szám

Rudasné Bajcsay Márta

Egyéni-egyedi vagy egymást értelmező változatok? A Fehér László-ballada komplex elemzéséről

A szóbeliségben élő és alakuló népköltészet mélyebb megismerése a – formálódás természetéről is tájékoztató – variálódáson keresztül lehetséges. Minél több változat ismert egy szövegcsaládból, lírai dalszövegből vagy balladából, annál közelebb juthatunk magához a szöveghez, a szöveg „lényegéhez”.¹

A szövegvizsgálat keretét, amelyre e tanulmány épül, a szoros zenei rokonság megéléte képezi: a Fehér László-ballada elemzését az azonos zenei típushoz tartozó dallamokkal énekelt, 75 tagú változattömegben végeztem.² A szövegekre egyszerre tekintettem önmagukban, és mint egy feltételezett egység (tartomány, corpus) elemeire is, más szóval egyedekre, variánsaik tükrében. A munka menete a következő volt: első lépésben

¹ Ez általában véve igaz a szóbeli hagyományozódásban alakult műfajokra, akár például a mesékre is (Ortutay 1959). Balladánkat tekintve ez egyaránt áll az itt vizsgált szövegekre és zenéjükre, s a dallamtípus zenei variánsaira. Népzenei típusunk valódi képe (az, hogy szervesen a régi, ún. „sirató”-stílusba tartozik) ugyanis csak a típus alaposabb vizsgálatával, újabb összetevőinek felismerésével rajzolódhatott ki. Korábban a kutatás egy 19. századi, népszínművön keresztül is elterjedt népies műdal (*Repülj, fecském, ablakára*) holdudvarába sorolta (Paksa 2005: 199–212). Egyik legnépszerűbb balladánk (Vargyas Lajos típusmeghatározása szerint: *A halálraitélt húga*) más népzenei dallamtípusokhoz is gyakran kapcsolódik (például a *Debrecennek van egy vize* nagy típushoz). A balladamonográfia 78-féle dallamát közli (Vargyas 1976. II: 289–297). Egyedülálló, hogy a szöveg történeti szempontból kivételes párhuzamot mutat dallamtípusunk átalakulásával. Betyármotívumokkal való gazdagodása ugyanis egy időre tehető a dallam újabb népszerűsödésével.

² A Domokos Mária szerkesztette MNT XI. (2011) kötet CXLIV. dallamtípushoz társult Fehér László-balladáinak tanulmányozásával elsődleges célom a szövegvariálódás közeli vizsgálata volt. A zenei jellegű variálódást maga a zenei típus kiadási rendszere, a sorrend is mutatja, ezenkívül pedig átfogó jellemzése olvasható a kötet dallamtípusainak leírásában (MNT XI. 22–23). A balladavariánsok aprólékos vizsgálatára alapozott elemzések esetleg felidézhetik az olvasóban a 19–20. század fordulóján az európai folklórisztikára igen jelentős hatást gyakorolt, finn földrajz-történeti tudományos módszert. Annak elsődleges céljai a szövegű variánsok szisztematikus összegyűjtésével azonban egy-egy típus, típuscsalád elterjedtségének feltérképezése, valamint eredetének megjelölése, az archetípus feltárása volt, amelyből az összes változat leszármazhatóságát remélték.

az illető típus dallamaival közreadott balladát összes szövegváltozatának egyenkénti áttekintésével jellemeztem. Vizsgálatom kettős fonalának ez volt az egyik szála. Ebben a korai fázisban, már az egyes változatok elemzésekor felmerült a helyenkénti egymáshoz utalás szükségessége, amiért ezután – a teljes áttekinthetőség kedvéért – a tartomány összes szerkezeti egységének szövegvázlat analízisét külön-külön is elvégeztem. Ezzel az azonos funkciójú elemek szálai keresztirányban összefonódtak, és így lehetségessé vált a dallamtípus Fehér László-balladáit pontról pontra, egymásra vonatkoztatni.

A jelen írás elsődleges célja annak bemutatása, hogy a ballada szövegvariánsainak e kettős szemléletű, komplex elemzése milyen többletinformációkhoz vezetett el, milyen pluszjelentésekre világított rá.³

Mindenekelőtt a ballada narratív vonalvezetéséért felelős szerkezeti vázáról – mint elsőrendű szervező faktorról – szükséges szólni. Az analízis első szempontjául a balladaszöveg felépítése, a szerkesztés vizsgálata kínálkozott.⁴ A variánsok tanulmányozása során az alábbi, anyagunkra nézve jellemzőnek tekinthető szerkezetlángolat rajzolódott ki, [1]-től [9]-ig számozott egységeivel. E felépítés az adott dallamtípus szövegkorpuszának darabjaira vonatkoztatva, elenyésző kivétellel, egyöntetűen érvényes.⁵

A balladát alkotó szerkezeti elemek rövid ismertetése, jellemzése⁶

- [1] Kiindulópont: cselekmény (lólopás, üldözés, elfogatás és bebörtönzés) helye, (ideje), jellemző motívum: hangos ostorcsapás. A ballada *nélkülözhetetlen kezdőeleme*.
- [2] Vallatás: epizód jellegű, *nem feltétlenül szükséges* egység. Helyszín: a vár.
- [3] Fehér Anna reakciója: segít. Utasítja kocsisát. Helyszín: Fehér Anna udvara. *Lényeges elem*.

A magyar folklórkutatásra is erőteljes hatást gyakorolt „finn módszer” alkalmazta folklorisztikai szövegelemző munkája során – anélkül, hogy az ősfoma, alapforma rekonstrukciójának koncepcióját elfogadta volna – például Korompay Bertalan is, aki a népköltészet, különösen az epikus műfajok vizsgálatához legmegfelelőbb módszernek mindenesetre az összes elérhető szövegváltozat összehasonlító elemzését tartotta. Számomra is egy tudományos alapon behatárolt variánsömeg speciális, összehasonlító vizsgálata kínálkozott a választott anyag többoldalú megismerésének legmegfelelőbb eszközéül. A finn földrajz-történeti iskola metodológiája – mely tárgykörben Landgraf Ildikó értő, szíves kalauzolását köszönöm – máig érvényes elemeket hordoz, legújabb értékelését lásd Frog: 2013

³ E tanulmány célja a PhD disszertációm (Rudasné 2012) egyik összefoglaló fejezetében kifejtettek önálló, és több ponton újragondolt bemutatása.

⁴ A szerkezeti egységekre osztást maga a narratív műfaj kínálja. Balladánk kilenc egysége tulajdonképpen az új módszereket elterjesztő – Voigt Vilmos által (Voigt 1998: 224) a folklorisztika ’húzóágazatának’ nevezett – mesekutatás egyik jelentős munkájában *move*-oknak nevezett cselekményrészek megfelelője (Holbek 1987: 412–415.; 581–582). Balladák sematikus szerkezeti egységekre bontását végezte Vargyas Lajos is (A–B–C–D–E), Olosz Katalin pedig – 18 korai erdélyi változat vizsgálatához – a Fehér László balladát osztotta 11 egységre (Vargyas 1976. I.: 122–123; 150–154.; Olosz 2011: 167–168).

⁵ Nem számítva természetesen a kihagyások, esetleges tévesztések eseteit, amelyek kisebb-nagyobb mértékig átrendezik a cselekménysort, és ennek révén a ballada – még ha olykor értelmes marad is – módosul.

⁶ A variáns szövegét, amelyből a szerkezeti egységeket elvontam, lásd a tanulmány végén.

- [4] Első párbeszéd: Anna és a bíró között. Helyszín: a vár, a bíró szobája. *Nélkülözhetetlen* elem (néhol mégis kimarad, de ha később, a második párbeszédéből kiderül, mi volt a bíró ajánlata, a történet épsége nem sérül).
- [5] Vissza-visszatérő epizód, amely tudósít Fehér Anna jövés-menéséről a várban (szerepe a következő egység előkészítése, a helyszín előlegezésével). Ismétlődése az Annára nehezedő pszichikai teher növekedésének jelzését is szolgálja. Mindazonáltal *mellőzhető*, és ha éppen elmarad is valahol, attól a történet még legtöbbször követhető.
- [6] Második párbeszéd: Anna és bátyja között. Helyszín: a várbörtön ajtaja. *Nélkülözhetetlen* elem, általában 2 versszak: Anna beszámolója, majd erre László figyelmeztetése. Gyakran kezdődik egy rövidebb, gyöngéd hangvétellű üdvözléssel, ilyenkor egy versszakkal bővebb.
- [7] Harmadik párbeszéd: Anna és a bíró között. Helyszín: a vár, a bíró szobája, ideje: éjjel. Többször 2 versszak: Anna gyanúja, majd a bíró hazugsága. *Nélkülözhetetlen* elem.
- [8] Párbeszéd: Anna bátyjához szól, a rabok válaszolnak. Helyszín: a várbörtön ajtajánál. *Nélkülözhetetlen* elem.
- [9] Befejező rész: Fehér Anna átka a bíróra, monológ. Hosszú felsorolása a válogatott, súlyos kínoknak, szenvedéseknek. *Nélkülözhetetlen*, szerepe az, hogy a ballada végső, erkölcsi elégtételt szolgáltatson Annának (és nem mellékesen, egyúttal a balladával élő közösségnek).

A fent vázolt szerkesztés menetétől hetvenöt tagú korpuszunk két változata⁷ a cselekmény egy bizonyos pontján kivételesen eltér. Ez számunkra különös jelentőségű lehet, mivelhogy Vargyas Lajos műfaj-monográfiájában a balladatípus bemutatására kiválasztott, mindhárom, teljes szövegével közölt példa a felépítést tekintve éppen a mi anyagunkból kirívó két variánsával egyezik.⁸ A szerkezeti eltérés ezekben annyi, hogy a várba bátyja szabadítására érkezvén, Anna nem mindjárt a bíróhoz megy a vált-

⁷ Írásomban a publikációban (MNT XI.) szereplő azonosítókkal hivatkozom a variánsokra MNT XI. 523. és töredék 531).

⁸ Vargyas szempontjait, amelyek alapján eldöntötte, mely példákat válassza ki a balladák bemutatására, nem ismerjük. Bizonyára a legjellemzőbb, és a variálódás szemléltetésére is megfelelő változatokból közölt néhányat teljes szöveggel, és első strófájukat dallammal is a típusok élén. Véletlen is lehet, hogy választott három balladavariánsa – Békésből, Gömörből és Szabolcsból – ebben a tekintetben kontrasztot képvisel alapanyagommal szemben. Próbaképpen statisztikai vizsgálatot végeztem, hogy vajon melyik sorrend a gyakoribb. A központi népzenei gyűjtemény 8-as szótagszámú dallamtípusainak ún. „tömbösített” csoportjában őrzött Fehér László balladák közül találomra kiemeltem 70 darabot (a töredékeseket félre téve), és megnéztem, közöttük hány olyan van, ahol a várba érve Anna előbb a bíróhoz, illetve hány, ahol bátyjához megy. Az utóbbiakat pedig még tovább osztottam aszerint, hogy megtudakolja-e tőle a bíró nevét, vagy egyszerűen csak találkozni akar Lászlóval. A számok a következőt mutatják: a 70-ből 53 szövegváltozat szerint Anna azonnal a bíróhoz siet bátyját kiváltani, és csak ezután keresi meg bátyját, hogy erről beszámoljon neki (néhány variánsban, csakúgy, mint az általam vizsgált corpusban is előfordul, hogy a bíróval folyt alkuról csupán ez a jelenet tudósít). Tehát a másik csoport sokkal kisebb: a 70-ből csak 17 szövegváltozatban keresi föl Anna előbb a bátyját, mint a bírót. (Ezek közül 11-ben tudakolja tőle a bíró nevét, 6 változatban nem.) A véletlenszerű mintavétel eredménye arra mutat, hogy az általam elemzett balladák felépítésbeli, eme kontrasztjától a Vargyas- monográfiában kiemelt három szöveggel nyugodtan eltekinthetünk.

ságdíjjal, ahogy a mi variánsaink legnagyobb többségében (lásd [4-es), hanem előbb bátyját keresi fel ([6-os szerkezeti egység).

Az első felmerülő kérdés így az, hogy vajon ennek a jelenetnek van-e ön-nön „helyiértéke,” vagy valójában mindegy, hogy a várba érkező Anna kit látogat meg először?

A MNT XI. 523. számú balladánkban tehát először a két testvér találkozik, és ezért az ún. „meghitt üdvözlés” motívum jóval hamarabb megjelenik, mint változataink legtöbbszörében.

– *Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-é vagy meghaltál? /*

– *Ébren vagyok, nem aluszom, / Most is rólad gondolkozom.*

(Ehhez csatlakozik szorosan – itt még a dallamstrófán belül, a III–IV. dallamsorok kétszeri ismétlésére – a négy soros átvezetés a másik helyszínre, a bíróhoz.) Corpusunkban rendesen majd csak a bíróval folytatott alkut követően zajlik tehát a testvérek találkozása, beszélgetése, és így a [6-os egység első elemeként hangzik fel a gyöngéd hangvételi, kölcsönös üdvözlés. Hogy e variánsban kivételesen Anna azonnal, amint megmentésére érkezik, keresi meg Lászlót (és nem is feltétlenül gyakorlati okból, hogy megtudja tőle a bíró nevét), azzal jár, hogy türelmetlensége, aggódása külön is hangsúlyt kap. Sőt, az erős érzelmi töltést hordozó ún. „meghitt üdvözlés” is korábban felhangzik így a szövegben, ami hangulatilag tovább fokozza a jelenetet.

Az erős érzelmi töltés változatlan marad attól függetlenül is, hogy az üdvözlést követi-e a bíró neve utáni érdeklődés is (például MNT XI. 531-ben):

– *Fehér László, édes bátyám, / Él-e még vagy meghaltál? /*

– *Ső nem élök, ső nem halok, / Most is rólad gondolkozok. //*

– *Fehér László, édes bátyám, / Hogy híjják a bíró gazdát? /...*

Mármost ezek után érdemes utánagondolni, hogy a jelzett, [4-es és [6-os szerkezeti egységek megcserélődése valóban jelentésmódosító szerepű-e. Ha Anna, a várba érkezvén, előbb a bíróhoz megy, és csak utána bátyjához – mint dallamtípusunk balladaváltozataiban jellemzően (a két kivételt leszámítva) –, akkor a testvérek párbeszédének összetettebb jelenetével (kettőjük szoros kapcsolatát példázó üdvözlés + Anna beszámolója + László figyelmeztetése) később csúcsosodik ki a dráma, ami azután szinte sodró erővel hajtja a balladát a végkifejlet felé. Ez a kompozíció szempontjából szerencsésebb, a jelentést tekintve azonban meghatározó, módosító szerepe még sincs.

Ugyanakkor az, hogy a történet mely pontján hangzik fel a „meghitt üdvözlés”, alkalmasint mégis befolyásolhatja a történet megítélését (Anna döntését illetően). Továbbra is kérdés marad még, hogy az elemek időrendbeli változása miként hat: *jelentésmódosító-e*, vagy netán csupán árnyaló, finomító szintű? Ennek eldöntéséhez következő két példánk fog elvezetni.

⁹ Olosz Katalin könyvében e két elem sorrendisége nem a jelentésre gyakorolt hatás szempontjából lényeges. Számára ez az általa közölt, korai, írott erdélyi Fehér László-balladák ponyvanyomtatványokhoz való szorosabb vagy lazább kapcsolatának (egyéltalán meglétének) egyik bizonyítéka (Olosz 2011: 184–185).

Az MNT XI. 533–543. VAR. g)¹⁰ jelzetű balladában a [4]-es és [6]-os jelenet sorrendi cseréjéről nincs szó (a megszokott rend szerint következnek), annál inkább ez utóbbi szerkezeti egység hiányosságáról. A [6]-os jelenet fő dramaturgiai szerepe a balladában az, hogy tudassa, mi történt a bíróval folytatott „tárgyaláson”, és Lászlónak erre válaszként adott kemény, határozott és elutasító (Annát figyelmeztető) reakcióját közvetítse. Általában ez két strófa terjedelmű, és legtöbbször megelőzi a testvérek közeli, szoros kapcsolatát érzékeltető „meghitt üdvözet” szakasza. A jelenet gerincét e három összetevőből kettő (Anna beszámolója és Lászlónak a tragédiát vizionáló figyelmeztetése) képezi. A balladában előzőleg elhangzott [4]-es egységből Anna és a bíró párbeszédét már megismertük, újdonságot ezen a ponton egyedül csupán László figyelmeztetése hordozna. A szóban forgó előadásból ez azonban ugyanúgy hiányzik, mint a hűg beszámolója. Mivel pedig így a tragédia konkrét előrevetítése elmarad, nem keletkezik veszélyérzet és feszültség sem. Ez a variáns emiatt nem teljes értékű. Ilyen körülmények között Anna cselekedete is más fényben tűnik fel. Mert mi is történik itt? A bíró ajánlattétele után a lány végigsétál a folyosón, bátyja cellájához, és ott (10. versszak) érdeklődik: *Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-e vagy alszol már?* Hallván pedig bátyja válaszát: – *Ébren vagyok, nem aluszok, / Most is rólad gondolkozok* – dönt. Döntése pedig pusztán érzelmi alapon nyugszik, mivel az „előrelátó” figyelmeztetés hiányában racionális fontolgatás vagy meggondolás egyáltalán föl sem merül (mint ahogy az elképzelhető lenne László józan előrelátással más variánsokban megjósolt szavaira). Ámbár máskor, amikor a tiltás ellenében cselekszik, sincs szó soha arról, hogy mit érez Anna – így gondolhatjuk önfejtűnek, hősnek vagy naivnak is. Itt, ebben a változatban, a csonkult [6]-os jelenet szerkezeti különossége azt a hatást kelti, hogy Fehér Anna tettét egyedül kettejük viszonya vezérli.

Az MNT XI. 533–543. VAR. n) jelzetű balladával is hasonló a helyzet, pedig ebből nem hiányzik László figyelmeztetése. Itt csak a sorrend rendkívüli: a meghitt üdvözet nem a „helyén” (a párbeszéd elején) szólal meg, hanem kivételesen a figyelmeztetés után. Erre következik azután az átvezetés a [7]-es szerkezeti egységhez, az éjszakai jelenethez. Íme, a jelenet:

8. – *Ne hálj avval a disznóval, / Az akasztanivalóval! / Mert lányságodat elveszi, / Bátyádnak fejét veteti. //*

9. – *Fehér Laci, édes bátyám, / Ébren vagy-e vagy meghaltál? / – Ébren vagyok, nem aluszok, / Csak terólad álmodozok. //*

10. *Fehér Anna semmit sem szól, / Végigsétál a folyosón, / Folyosóról folyosóra, / Megy a bíró ajtajába. //*

A 8. és 9. versszakok bizonyára véletlen sorrendcseréje különös hatása. (Hiányzik egyébként Anna beszámolója is, de azt pótolja, hogy a bíró ajánlata éppen az előző szakaszban hangzott el.) Mintha a szentencia: *lányságodat elveszi, bátyádnak fejét veteti* nem is Fehér László szájából, hanem valamiféle narrátoréból, „kívülről” hangoznék. Ebben része van a beszédmódnak is. Érdekes sajátosság, hogy a ballada e pontján számos változatban önmagáról 3. személyben szól László, itt éppen így: *bátyádnak fejét veteti!* A szerkezeti egység szokatlan felépítése pedig lélektanilag némiképp más

¹⁰ Lásd Melléklet 2.

színezetet ad Anna önfeláldozásának – hiszen nem László figyelmeztetését követően indul a bíróhoz, hanem miután ezt hallja tőle: *Csak terólad álmodozok*.

Hogy milyennek képzelhető a lány lelkiállapota, ahhoz csak az állandónak mondható formulával (*folynosóról folynosóra*) ellátott [5]-ös egységbeli, Anna mozgását leíró igék nyújthatnak némi fogódzót. Az előbb tárgyalt két változatban a semleges *végigsétál* és *megy* igék szerepelnek, de a sok más előadásban ezen a helyen elhangzó *szalad*, *kiszalad*, *végigszalad*, *sírva sétál*... stb. kifejezések külön-külön és együttesen is erőteljesebben megrajzolják a bátyja és a bíró között oda- és visszajárákáló, kétségek között hánykolódó főhős alakját.

Az imént tárgyalt két balladában tehát, a [6]-os szerkezeti egységnek a megszokottól eltérő komponáltsága révén (hogy a testvérek üdvözlő motívumára mintegy következőképpen jön Anna önfeláldozási jelenete) nagyobb hangsúly kerül kettejük meghitt viszonyára. Bensőséges kapcsolatukat a fogalmazásmód egyébként is erőteljesen kiemeli (*Most is rólad gondolkozok*, illetve *Csak terólad álmodozok*. Más változatban ugyanez így is elhangzik: *Csak teérted hervadozok*).

Mindezek alapján belátható, hogy egyes jelenetek vagy azok elemeinek időbeli átrendeződése önmagában is befolyással lehet a jelentésre, akár anélkül, hogy a történet alapvetően megváltoztatná. A konkrét megszövegezés ezt pedig esetenként tovább is árnyalja. (Mint a fenti bemutatásban látott, mozgást közvetítő igék kiváltotta lélektani hatással, amit a szóhasználat eredményez. De hasonlóképpen jelentést finomító, fontos szerepe lehet egy nyelvtani személyváltoztatásnak is: a „szentenciává” lényegülő vízióban, ahol László így beszél Annának önmagáról: *bátyád*.) A variánsok vonatkozó jeleneteinek összegyűjtése és összehasonlítása nyújthat kulcsot a ballada tulajdonképeni jelentésének vagy jelentésrétegeinek megfejtéséhez.¹¹

A [6]-os szerkezeti egységet a ballada nem nélkülözheti (mint ahogy a [7]-est sem)! A corpus egyik változatából mégis teljes egészében kimarad,¹² ami miatt abban – bár végigfut a történet – rettentő hiányosság tátong: a testvérek nem találkoznak, nem beszélnek egymással. Anna a börtönhöz csak az éjszakai jelenet után megy, ahol bátyját már nem találja, és hallván, mi történt vele, nem marad más számára, mint a tőle telhető legsúlyosabb bosszú: az átokmondás.

A feljebb leírt, összetett [6]-os szerkezeti egység olykor viszont valósággal emblematikussá válik. Gyakori ugyanis, hogy a ballada itt megszakad; vélhetően éppen azért itt, mert az e ponton megjelenő jóslat magát a történet fő szálát valamiképpen végig is vezeti. László figyelmeztetése ily módon túlléphet közvetlen szerepén, mivel a tragikus fejlemények víziószerű előrevetítése szinte átlényegül magává a tragikus történetéssé. Ilyenkor homályban maradnak fontos részletek, még az állásfoglalást megtestesítő-kifejező – mondhatni – erkölcsi elégtétel, Anna átka is elmarad. A ballada szinopszisát, „szüzségét” közvetítik csupán e változatok, így nem tekinthetők teljes értékűnek. A töredékek között corpusunkban négy ilyen variáns található.

¹¹ Mint ahogy az egyes változatok elemzéséhez is szükséges lehet a többi variáns vonatkozó részletei, az ún. „allomotívumok” bevonása. A disszertáció külön fejezete foglalkozik valamennyi szerkezeti egység szövegrészlet-vizsgálatával.

¹² MNT XI. 541.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a ballada egy-egy adott jelenetét árnyaltabban lehet megítélni a többi variáns fényében, az egyes előadásban elsikló részlet pedig más változatok ismeretében jelentőséget nyerhet. Említett példáinkkal elsősorban a balladai testvérpárnak egymáshoz fűződő kapcsolata került az előtérbe, ezért – mint a balladaszöveg kétfajta elemzése eredményeképpen kirajzolódott többlet-tartalmak egyik kulcsfontosságú elemét – kettejük összetartozásának kérdését körvonalazom először.

Anna önfeláldozásának motivációjához a ballada^[3]-as szerkezeti egysége már előre jelzésekkel szolgál (gondolkodás nélkül, azonnal intézkedik: kocsisát riasztja, kincseket pakoltat fel vele, és máris indulnak László szabadítására). Lászlónak húgához való viszonyulásáról pedig először a vallatási (2-es) jelenet tudósít (néhol talán félremagyarázható módon, amire majd külön kitérek), később pedig a 6-os egység párbeszédének figyelmeztető szövege, amelyben László önnön sorsukat előrevetíti. Kapcsolatukat illetően azonban a legfontosabb és egyben legtalányosabb az, amit a „meghitt üdvözlés” szavai közvetítenek. A 6-os szerkezeti egység I. sorában, amikor félénken tudakolja, ébren van-e, egyáltalán életben van-e még, bátyját így szólítja meg Anna: *Fehér László, édes bátyám vagy Fehér László, kedves bátyám*. E párbeszédés strófa IV. sora tartalmilag minden variánsunkban stabil, benne László – bár különféle kifejezésekkel, de – mindenhol Annát szerető féltésének, aggodalmának ad hangot. Az érzelmi kötődés beszédes tanúja az itt szereplő igék: leggyakoribb (19-szer fordul elő) a csak terólad *gondolkodom* vagy *gondoskodom*.¹³ Ám a terólad álmodozom és a teérted *hervadozok* kifejezés is (összesen 6 szövegben) szerepel a variánsokban! Ez utóbbiak keltik különösen azt az érzést, hogy a két ember érzelmi kötődése intenzívebb és más jellegű, mint ami testvérek között megszokott. E két szókapcsolat: *rólad álmodozom*, érted *hervadozok* nem annyira testvéri, mint inkább szerelmes kötődés kifejezéséhez illik.

Ehhez hasonlóan zavarba ejtő a balladai történet elejét, a lólopást, elfogatást és vallatást megrajzoló variánsok már említett, 2-es szerkezeti egységében több ízben előforduló részlete, ahol László a vallatáskor szóba hozza szépséges húgát, Annát. (A jelenet legtöbb változatában ezt csak nyomásra, a vallatók kérdésére válaszolva teszi.) Olosz Katalin, nemrég megjelent könyvében, ahol a ballada tizennyolc erdélyi, korainak számító, írásos feljegyzését közli és elemzi, e momentumot egyértelműen árulásként értelmezi¹⁴ – véleményem szerint túlzottan sommásan. Kétségtelen ugyan, hogy az általam vizsgált corpusban is (ahol 75 szövegből 36-ban van egyáltalán vallatási jelenet) jóval több az olyan variáns, amelyben László rákérdezés nélkül, kéretlenül tesz említést vallatóinak Annáról, ráadásul – két kivételtől eltekintve – valamilyen kitüntető jelzővel illeti, sőt néha még lakóhelyét is megjelöli. Az Annára aggatott jelzők között sokszor szerepel a *gyönyörű*, és ezen kívül néhány egyéb is felbukkan (például *aranyos*, *csinos*, *kedves*, *takaros*). Ellenben feltűnő, hogy amikor a vallatók rákérdeznek: *Van-e gyönyörű húgocskád?*, kivétel nélkül mindig ugyanez a jelző (*gyönyörű*) társul a személyhez, mint ahogy László válaszában is ezt halljuk. A rákérdezést tehát úgy is elkönnyelhetjük, hogy Fehér Anna szépségének híre ment, lénye így él a köztudatban. Ahelyett, hogy húga

¹³ Utóbbi a tájnyelvben az előbbi jelentést is hordozza, de alaki ritkaságával a szótó – „gond” – eredeti jelentéskörét is felidézti.

¹⁴ „alku tárgyaként emlegeti a húgát” (Olosz 2011: 85).

elárulására kellene gyanakodnunk László szavai alapján, magam inkább afelé hajlok, hogy Anna jelzőjét „epitheton ornans” jellegűnek tekintjük. Az antik eposzok állandó jelzőihez hasonlóan ugyanis a *gyönyörű* ugyanúgy a személy egy jellemző tulajdonságát emeli ki, és rá vonatkoztatva, hozzá tapadva, konzekvensen megjelenik, függetlenül a szöveggörnyezettől, – azaz itt éppen attól, hogy ki említi. A rögzült szókapcsolat (*gyönyörű húgocskám*) valamiképpen veszélyérzetet keltő. A vallatási jelenet némely változatból hiányzik (a lólopást, virtuóz szökési kísérletet és az elfogatás hajszáját leíró, „betyáros” balladai motívumok csoportjába tartozik), akár nélkülözhető is.

A jellemzően a 6-os szerkezeti egység elején megjelenő, általam „meghitt üdvözlés”-nek titulált motívummal kapcsolatban (ami különben, indító kérdésével több változatban a ballada során még később is felbukkan) a dallamtípus teljes variánskörére vonatkozó, soronkénti összevetés csak megerősítette azt, ami a dallamtípus balladái-nak egyenkénti végigvizsgálása során is feltűnt: a párbeszéd fogalmazásmódja a két testvér közötti kapcsolat rendkívüli intenzitását sugározza. A megszólítás jelzői, Anna aggódalmas kérdése, de legfőképpen László válasza bensőséges, majdhogynem szerelmes hangvételű. (A drámai cselekmény lényeges tartalmi összetevőitől függetlenül is, jobban mondva azon felül, pusztán a kifejezés szintjén vizsgálódva is erre jutunk.)¹⁵

E különös hangvétel okát találgatva kétféle lehetséges magyarázat merül föl. Egyrészt testvérek, báty és hűg között teremthettek szoros köteléket a régebbi korok társadalmi viszonyai, esetleg a nagycsaládi berendezkedésből eredhet, hogy a báty (talán atyja helyett is) komoly felelősséget érez hűga iránt, és aggódik sorsáért, jövőjéért. A hűg pedig gyöngéd, hálás szeretettel viseltetik iránta, és önfeláldozó bátorsággal vállalja megmentését. („A régi magyar magánjog alapintézményei”¹⁶ szerint „a 16 éves nő [...] minden birtokjogáról tetszése szerint rendelkezhetett, de csak akkor, ha nem állt atyai hatalom vagy gyámság alatt, azaz ha már férjhez ment.” – Anna ugyan hajadon, életkorát sem tudjuk, de egyedül dönt és cselekszik. Ha bátyja gyámsága alatt áll, annak veszte saját egzisztenciáját is veszélyeztetné. László pedig nem véletlenül félti a bírótól, hiszen a lány szüzessége elvesztésével jövőjét teszi tönkre.)

Másrészt viszont bármennyire erős is a társadalmi berendezkedés meghatározta kötelék, önmagában mégsem magyarázhatja ezt a variánsokból sugárzó bensőséges-szerelmes hangütést testvérek között. Vargyas Lajos nemzetközi áttekintéséből, a külföldi párhuzamok bemutatásából kiderül, hogy azokban férj és feleség vagy szerelmespár

¹⁵ Fölmerült a hangvétel értelmezésével kapcsolatban, hogy a ballada szövegezése régies nyelvhasználat nyomait viselheti, aminek következtében mai füllel esetleg másként értékelhetünk már bizonyos részleteket (Dávidházi Péter szíves megjegyzése). De a *Két Kápolnavirág* balladában az egymástól életükben elszakított szerelmesek (fiktív) párbeszéde ugyanezen a hangon szól, sőt ugyanezekkel a kifejezésekkel él: [... *Kádár Katát elrabolták, Feneketlen tóba dobták. // Gyula Márton azt hogy hallá, / Elmene a tó partjára:] / Élsz-e, rózsám, vagy meghótál, / Vagy felőlem gondolkoztál? // Se nem élek, se nem halok, / Csak felőled gondolkozok. / [Keresztet vetett magára, / S beléugrott a mély tóba.] //* (Vargyas 1976. II.: 112., 27. sz. 6–8. versszak).

¹⁶ Internetes források alapján – a Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszék, ELTE honlapján található, a középkori magyar magánjog viszonyokat tárgyaló összefoglalásokból (<http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20JogtorteNET//pallosjog.htm> letöltve 2012. 09. 17).

szerepel testvérek helyett.¹⁷ Elképzelhető hát, hogy az ez irányú megfelelés is a műfaj eredetéből fakad, és ezek szerint nem csak a szűzsé vagy egyes motívumok egyezésében, hanem még a fogalmazásmód szintjén is megmutatkozik.

A testvérek érzelmi kötődésének taglalását követően László személyét külön is érdemes megvizsgálni. A betyárok üzte főfoglatatosságon, lólopáson kapják rajta, ez a ballada kezdőpontja, az alapszituáció. Több olyan változatot is énekeltek a vizsgált dallamtípushoz tartozó dallamokra, amelyekben részletesen hallunk magáról a gaztetről, a lótolvaj utáni hajszáról és elfogásáról, és némelyik (mint láttuk) a vallatás jelenetére is kitér. Felmerül mégis a kérdés: ki is Fehér László valójában? Betyár vagy renitens, önmagát a törvényen kívül helyező nemesember?¹⁸ Az általam vizsgált anyagba ugyan nem ötvöződnek olyan további elemek, mint amelyek betyárballadákban gyakoriak, azonban balladánk más dallamokkal énekelt, tipikusan „betyárballadás” motívumokkal tűzdelt változataival gyakran lehet találkozni.

Hogy a László személyét, nemességét övező renitencia gyanúja miért merült fel ezzel az anyaggal kapcsolatban, az megint az azonos balladajelenet többféle megfogalmazásának összehasonlító vizsgálatára vezethető vissza. A variánsok I-es szerkezeti elemének közelebbi szövegváltozataiból kitűnt ugyanis, hogy nem véletlen bal-szerencse folytán tudódik ki a lólopás bűne, ami a tolvaj elfogására indítja a bírót és embereit. Lászlónak nagyot szól az ostroma! Végignézve az itt felhangzó ígéket, nem csupán a hangutánzás sokféle módja tűnik fel, hanem az is, hogy az aktív igealakok jóval gyakoribbak, mint a passzívok! A leleplező hangeffektust kiváltó ostorcsapás – mint zajkeltő motívum – az általam vizsgált balladákban összesen 63-szor fordul elő (tehát általános), ebből passzív (vagyis a hang véletlenül is keletkezhet) 21-szer, aktívan (akár szándékosan) keltett hanghatásról viszont 42-szer, azaz kétszer annyi esetben beszélhetünk. Kifejezetten hangsúlyos a cselekvés 10 változatban: *Olyat vágott / Egyet csapott – fölhallatszott* (3 változat), *dúrogat* (gyakorító képző!) – *behallik* (1 változat). Nem csak ostorcsapásról, hanem több lóval való bravúros bánásmódról hírt adó változatokban: a „szélső lóra” csap (4 változat), kiált, vagy kilenc lóval vágat (1-1 változat). Máskor nincs semmi hanghatás, azonban például *rácsapott – bevágatott*, azaz László direkt *Bevágatott Gönc városba!* Ez utóbbi variáns különösen is azt erősíti, hogy egyfajta demonstratív cselekvésről van itt szó. Fehér László a Fekete-halom vagy fekete homály alatt törvényt sért, de ezt nem titkolja, hanem betyár

¹⁷ Vargyas 1976. II.: 298–301. Ugyancsak ezt erősíti a feljebb, másik balladából idézett vándormotívum is, ahol szerelmespárról van szó. *A két kápolnavirág* kapcsán (amellyel a szóban forgó párbeszédén kívül közös a ballada-végi átok is) Vargyasban fölmerült egyébként, hogy a Fehér László-ballada viszonylag késői erdélyi meghonosodását illető elgondolása akár téves is lehet! Kádár Kata átoksorozatáról szólván ezt írja: „Ez néha a legrégebbi, múlt századi följegyzésekben is előjön, amikor még nem fordult elő a Halálraitélt húga az erdélyi gyűjtésekben. (Tehát vagy megvolt már korábban is ez a ballada Erdélyben, csak elkerülte a gyűjtők figyelmét, vagy az átok régi, középkori balladai közhely, amit esetleg több balladában is felhasználtak.)” (Vargyas 1967. II.: 115). Olosz Katalin könyvével (Olosz 2011) immár a korai erdélyi jelenlét be is igazolódott.

¹⁸ Küllös Imola kandidátusi disszertációjában ezt írja: „A legtöbb változat indítása (...) olyan, mintha Fehér László, a balladai tragédia okozója betyár volna” (Küllös 1990: 117).

módjára hivatkozik tettével. Hogy miért, annak indítékai nem világosak.¹⁹ Nem az igazságtevés romantikus vágya vagy a társadalmi berendezkedés elleni lázadás hajtja Fehér Lászlót, mint a betyárokat, hiszen ő maga gazdag.²⁰ Húga várban lakik, hat lovat fogat be kocsijába,²¹ és kincseket pakoltat föl rá, amikor Lászlóért indul. Magából a balladából nem derül hát fény a valódi indítékra, azonban a mondanivaló szempontjából ez nem is olyan lényeges, mint az alapszituáció: László fogságba kerül. Vargyas balladakönyvében rámutat a külföldi párhuzamokra, ahol általában kincsektől súlyos kocsijával nagy zajt csapva a város kövezetén végigrobogó, gazdag főúrról van szó.²² (Nem lótolvajról. A legszembeötlőbb hasonlóságok: a gazdagság, a lovak és a zajkeltő motívumok.) Nem tudni tehát, hogy Fehér Lászlót mi késztethette lólopásra. Társadalmi háttere világosan gazdag családot rajzol köré. Azaz családot éppen nem, de egy szépséges húgot, aki *bent lakik a Fehér várban*, kincsük, vagyonuk van.²³ Amikor Fehér Anna megtudja, hogy bátyját elfogták, azonnal intézkedik, a bőséges váltságdíj rendelkezésre áll. Egyik variánsunkban Anna kocsisának adott parancsa nemcsak a váltságdíjról tudósít, hanem hatlovas kocsijáról is: *Fog' be, kocsis, hat szép lovam, / Rakja rája sok aranyat*.²⁴

Egy tizenkét strófás, zeneileg kiemelkedő színvonalú előadás²⁵ nagy vonalakban felvázolja a cselekményt, azonban teljes egészében kimarad belőle mindaz, ami arra utalna, hogy Fehér Anna és László milyen társadalmi-szociális háttérrel rendelkezik. Hallunk a lólopásról, az elfogásról, Anna érkezéséről, hogy elmondja Lászlónak, mit követelnek tőle bátyja szabadságáért cserébe, de váltságdíjról, aranyakról, kincsekről nem esik szó a balladában. Amit veszítünk ezzel, nem kevés: a karakterek reális megítélésének lehetőségét! Fehér László itt közönséges lótolvajnak tűnik, akinek ostorcsapását meghallják, elfogják, húga pedig érte jön, hogy érdekében közbenjárjon. A börtöngazda nem egy, a törvénynek fittyet hányó gazdag nemesemberrel és a kincsekkel színültig rakott kocsin érkező, bátyja szabadságát pénzzel megváltani akaró húggal áll itt szemben! A ballada első részének fogyatékosága rányomja bélyegét a továbbiakra is. Hiába, hogy Anna és László párbeszédétől kezdve a folytatás már a megszokott: Anna beszámol a bíró által szabott váltságdíjról, bátyja pedig óva inti őt attól, hogy azt teljesítse. A bírót illető, itt szokásosan megjelenő jelzők (*bitang, akasztanivaló*), továbbá a tragikus véget előrevetítő kettős jóslat, alliterációjával és a feltételezett halálnem megnevezésével (*lányságodat veszi, fejemet véteti*) egyszerűen nem tölthetik be valódi

¹⁹ Mindenesetre, minthogy a lólopás jelenet annyira meghatározó és olyannyira a betyároka jellemző, érthető, hogy a címke rákerül Lászlóra. MNT XI. 542.-ben, a 2-es szerkezeti egységben, a vallatáskor így szólítják: *Fehér László, híres betyár; / Van-e apád, van-e anyád?* ... Sőt, egyik változatunkban (MNT XI. 533–543. VAR. o) maga Fehér Anna nevezi így: *Hallod-é té, híres betyár, mit mond bíró?*

²⁰ Habár meg kell jegyeznünk, van arra is példa, hogy jómódú nemesből vált igazi betyár: ilyen volt Angyal Bandi, valódi nevén Ónody András (Vargyas 1976. II.: 658).

²¹ MNT XI. 519.

²² Vargyas 1976. II.: 300–301.

²³ „Akiért (...) egy véka aranyat nem sajnálnak felkínálni váltságdíjul, nem lehet közönséges lóköltő betyár, az gazdag úr” (Küllös 1990: 117).

²⁴ MNT XI. 517.

²⁵ MNT 507.

szerepüket – minthogy Fehér László itt nem az, akit a variánsok sokasága elének állít. Az általában másodjára, de immár a bíró személyére vonatkoztatott jelzők ebben az előadásban csupán itt jelennek meg. A más variánsokban László fejről a balladai történet folyamán a bíróra átszarmaztatott jelzők felhangzása (*bitang*, *akasztanivaló*) ezért ebben az előadásban legfeljebb László haragjáról és jó megérző képességéről tanúskodhat. Az általa anticipált fejezés és a bírót illető második jelző között sem feszülhet így az az ellentét, amit az ép változatok generálnak: hogy tudniillik az *akasztanivaló*, aki hűgát meggyalázta, őt nem egyszerűen megöleti, hanem nemesemberhez méltatlan halálbüntetésre, akasztásra ítéli. Megjegyezni való, hogy e variáns [8]-as egységében a halálnemről éppenséggel nem esik szó, a rabok csak ennyit mondanak Annának: *Most vitték el a zsandárok*, így aztán az imént említett méltánytalanság-törvénytelenség rejtve marad. Ennyiben legalább konzekvens a változat, és a társadalmi háttérrel e pontot érintő hiányosságát igazából csak a variánskör ismeretében, a többi változat fényében érzékelhetjük.

A ballada harmadik szereplőjéről, a bíróról is külön kell szólni. A szövegekből kitetszik, hogy amennyiben tulajdonnéven nevezik, a legtöbb esetben idegen-nép nevű. Vezetékeve a vizsgált szövegekben Török vagy Horvát,²⁶ ehhez néha társul a köznévi megjelölés is, mint a *bíró uram*, *hadnagy uram* vagy *börtöngazda*. Ő a ballada egyértelműen negatív figurája. A változatok összessége alapján jól megfoghatóan kirajzolódik alakja. A következőket tudjuk meg róla: törvény adta jogával mindenáron élni akar (elfogja és megöleti Lászlót), és hatalmával család módra visszaél (Fehér Anna szüzességét veszi, ígéretét nem tartja be). A lótolvaj Lászlót még a birtokhatáron belül akarja elfogatni, hogy szabadon bíraskodhasson felette.²⁷ Ez lehet a magyarázata az [1]-es szerkezeti elembe kirajzolódó hajsza drámai hevesességének, amiről számos variáns érzékletes képet nyújt. A mozgósítás, biztatás leggyakoribb kifejezése a *Rajta, rajta!*, és néhol felhangzik a Lászlóra kiáltott két jelző is: *huncut* és *akasztófárávaló*, amelyekkel az üldözőket sarkallják a tolvaj elcsípésére, erősítve a kézre kerítési akció szükséges és jogos voltát. László megítélése ebben a részben még egyértelműen negatív, a törvény oldaláról nézve. Néhány esetben előfordul azután, amint láttuk, hogy ugyanezek a jelzők (esetleg hasonló jelentésű változataik) később, a [6]-os szerkezeti egységben újból feltűnnek. Beszédes tanúja ez a balladai cselekmény során időközben visszájára forduló megítélésnek: amennyiben a negatív jelzőknek az igazság szerint nem Lászlót, hanem éppenséggel a bírót (azaz a törvény örét) kell illetniük.²⁸ A szöveg-corpus vizsgálatából előtűnik egy, a bíró alakját még tovább árnyaló jellemvonás,

²⁶ Vargyas 1976. II.: 136. A *Szégyenbe esett lány* ballada kapcsán (*Angoli, Londonvári*): „népre utaló nevek (...) mindig szomszédos népek nevét említik: nálunk németet és törököt ...” (De a horvát éppúgy beleillik a sorba.)

²⁷ Jogcíme ehhez az 1848-ig érvényben volt rendi kor pallosjoga, amelynek alapján a király felhatalmazását élvező földesurak a birtokukon elfogott bűnözőket más bíróság bevonása nélkül letartóztathatták, megkínózhatták és kivégeztethették. A kiváltságot leggyakrabban akasztófa jelezte a birtokhatáron vagy a település központján. (<http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/pallosjog.htm>/ letöltve 2012. 09. 19)

²⁸ A vizsgált anyag három variánsában hullnak vissza a 6-os szerkezeti egységben a bíró fejére a korábban Lászlóra kiáltott jelzők: MNT 483., 486., 510.

ami mögött mintha a magát tekintélyesebbnek, gazdagabbnak feltüntetés vágya húzódna. Persze a balladaénekesek igyekezetén múlik, hogy apró részletekkel hogyan ruházzák fel a karaktert, mikrokörnyezetén keresztül is. Hogy a bíró tehetősnek tűnik, arra olyan részletek mutatnak, mint a változatok sorában feltűnő szoba berendezésének rajza (a 7-es, éjszakai jelenetben). A fekvőhely, amelynek szerepe a történetben amúgy is jelentős, különleges hangsúlyt kap: a ballada énekesei egy „polgáríbb”, rangosabb berendezési tárgyra hivatkoznak (*divány, szép gombos nyoszolya, singolt ágy*).²⁹ Ugyanebben a jelenetben, amikor éjjel a nyugtalanító külső zajokról hazugsággal akarja Anna figyelmét elterelni, a bíró saját kocsisáról és lováról beszélve ilyesféle részletekkel tölti meg magyarázatát: *Arany annak a kantárja*, vagy: *Aranyos a kantárszára*; máshol pedig: *Réz annak a zabolája, /Aranyos a cikli szára*.³⁰ Mintha a nemes- vagy félnemes-fém anyagok említésével egyúttal gazdagságát is hangsúlyozni akarná Anna előtt, azért hozza ezeket föl (ő, azaz a ballada, vagyis énekes). Szinte direkt „leleplező” ebben a sorban az efféle irreális társítás: *arany a kantárja*. Az indíték ugyanaz lehet, amiért és ahogy a bíró szobájának berendezését leírják. Fehér Anna, aki várban (kastélyban) lakik, és van kocsisa, lovai, hintója, kincsestára, rangban jóval magasabban a bíró fölött áll, ám a szituációban, amelybe kerül, mindez mit sem számít. A bíróra ruházott, törvény adta hatalom hajtóereje (Anna iránti vágyával párosulva) oly elsöprő, hogy föl sem merül, hogy a váltságdíj fejében futni hagyja Lászlót. Érdekes egyébként a váltságdíj-kérdés: a bíró kivétel nélkül mindig (minden változatban) visszaautasítja! Az egyik variánsban önérzetesen kijelenti: *Van nekem elég aranyam*!³¹ A váltságdíj visszaautasítása mindenesetre egyfajta cserealap váltás az alkuban, amelynek a feltételeit ő akarja megszabni. Logikailag így szinte méltányosnak tetszhet az egyezés: a pénz helyett övé lesz Fehér Anna. Aljas indítékainak gyökerei azonban világosan kitetszenek: a gyönyörű lány iránt érzett vágya tetéződik ellenszenvével, amit László az övétől merőben más életformát, gondolkozásmódot tükröző, törvényt semmibe vevő, demonstratív tétével vált ki benne. Minden bizonynyal éppúgy irritáló szemében a törvénszegő magatartás, mint a család gazdagsága, s mindez arra indítja, hogy hatalmával visszaélve, ranggal-pénzzel nem törődve, bosszút álljon rajtuk. Ráadásul ezt azzal a látszattal teszi, hogy a megvesztegetéstől elzárkózott, a bűnöst pedig törvény adta tisztének megfelelően megbüntette. A variánsvizsgálat rávilágított a bírónak még egy súlyos vétkére, és ez a halálbüntetés módjával kapcsolatos. Ellentét áll fenn ugyanis a 6-os szerkezeti egység Annát figyelmeztető szövegében, László által felvillantott lefejezés és a tényleges kivégzési mód, az akasztás között. A nemeseket a törvény és szokásjog alapján fejeztés illetve meg, számukra a kötél általi halál dehonesztáló. A teljes variánskészlet vizsgálata aláhúzza ezt, amennyiben László önmagának jószolt halála 41 változatban lefejezés, míg csupán két változatban akasztás.³²

²⁹ MNT XI. 483., 528–529.; VAR. b), 533–543.; VAR. k), 538.

³⁰ MNT XI. 507., 510., 522.

³¹ MNT XI. 499–517. VAR. b)

³² Ez számszerűen is rámutat a kivégzési módot illető két lehetőség közül a rangnak kijáró halálnem (fejeztés) elsőbbségére az igazságtalanul alkalmazott akasztással szemben. Egyben pedig természetesen azt is jelzi, hogy ez a ballada előadóiban tudatosult!

Az akasztás nemtelen voltát³³ hangsúlyozza az is, hogy László a bírót 38 változatban az *akasztófárávaló* jelzővel ruházza föl. A [8]-as jelenetben Annával a rabok közlik, hogy Lászlót elvitték (*zöld erdőbe, zöld mezőbe*), és felakasztották. Az *akasztófa* (*bitófa*) említése szinte egyöntetű variánsainkban, 43-szori felbukkanásával szemben alig áll néhány kivétel. (Ilyen például az egyébként is hiányos, [4]-soros szerkezeti egységbeli egyetlen sor: *Most vitték el a zsandárok*, és egy töredékes balladavariáns, amelyben a talányos jelentésű mondat akár a másvilágra is utalhat: *Elvitték a te bátyádat /Messe-messze, más vidékre*. Ahol ugyan ebben a részben csak ennyi van: *Kint nyugszik a temetőben*, de az előző, [7]-es, éjszakai jelenetben Anna rájön a csalásra, és így kiált: *Átkozott légy, bíró uram, / Bátyám viszik a bitóra!*)³⁴ Fejvesztésről nem ejt szót!

A tragikus végkifejlet (morális) ellensúlyozásához elengedhetetlen a balladai igazságszolgáltatás. A típus összes ép változata tanúsítja ezt. E „feladatot” Fehér Anna monológja, a bíróra mondott átka teljesíti. Az átok bemutatását legjobb, ha egy, anyagunkban unikálisnak bizonyult szövegrészlettel kezdjük! A vizsgált variánskörben egészen kivételesnek számít az az előadás,³⁵ amelyben Anna átka kiegészül a bíró jóvátételt célzó, képletes házassági ajánlatával: *Né átkozódj, Fehér Anna, / Koszorút kötök számodra, / Gyöngyvirágból, ibolyából, / Szép két teljes vijollából*. Elutasításában bátyja korábbi figyelmeztető szavait (*Neked bécsülletéd veszi, / A bátyádat megöleti*) „idézi” Anna, a szükséges átalakításokkal nyomatékosítva indoklását: *Nékem bécsülletém vetted, / A bátyámat megöletted*. A jóvátételi ajánlat (amelynek tehát szintén egyfajta igazságszolgáltatás volna a szerepe) külföldi – portugál és katalán – megfelelőiről Vargyas monográfiájában olvashatunk.³⁶ Magyar balladakiadványokban is találunk azonban változatunkéhoz hasonló, jóvátételt felkínáló befejezést tartalmazó szöveget.³⁷ Vizsgálati anyagunk végigénekelte balladáiban az átok nyitóformulájának legállandóbb alakja a következő: *Átkozásom nem szokásom*. Ezt e kifejezési „sablón” előfordulási statisztikája is megerősíti, amennyiben a fenti, szó szerint egyező megfogalmazás 34 variánsunkban hangzik fel. Valószínűleg ritmikusága és a belső rím (átkozásom – nem szokásom) miatt ilyen tetszetős ez a megformálás.

³³ Történelmünkben nyomon követhető a kivégzésnemek közötti különbségtétel jelentősége, elég, ha az aradi vértanúkra vagy Batthyány Lajosra gondolunk. Batthyány inkább sebet ejtett nyakán, hogy ne történhessen meg, amitől annyira irtózott: hogy akasztófán csüngjön majd holtteste, mint egy közönséges gonosztevő (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1849_oktober_6_az_aradi_vertanuk_es_batthyany_lajos_kivegzese/ letölve 2012. 09. 14). Ugyancsak ide tartozik a következő adalék, Haynau „kegygyakorlásáról”(!): Dessewffy Arisztid és Lázár Vilmos ítéletét kötélről puskagolyóra enyhítette, mivel ők nem a cári, hanem a császári csapatok előtt tették le a fegyvert (Nemeskürty 1977: 411).

³⁴ MNT XI. 510., 501., 535.

³⁵ MNT XI. 525.

³⁶ Vargyas 1976. II.: 299.

³⁷ Ortutay 1985. 25. sz. és Ortutay–Krizsa I. 1968. Magyar népballadák (forrásuk: Kálmány 1877–78. I. 24–27. Pécska, Arad m.), Ujváry 1977: 16–18.

Ezzel a rögzült formulával szemben az átkozást szintén mintegy bevezető-bejelentő, az „átok” vagy „átkoz” szótőnek különféle bővítménnyel ellátott, 12 megoldása áll.³⁸

A gyakori indításhoz: Átkozásom nem szokásom hat ízben³⁹ csatlakozik egy különös kitél: *De ha megfog, a' ssé bánom!* Az átkozás „természetrájtát” kellene ismerünk ahhoz, hogy ezt a kijelentést igazán értelmezni tudjuk. Valószínű jelentése ez volna: nem szoktam átkozódni, de most az egyszer nem bánám, ha az átkom beteljesülne. Másrészt akár közvetítheti ezt is: ha jogtalan az átkom, vissza is szállhat a fejemre, de azt sem bánom. (Mert vonatkozhat az ige egyszerre egyes szám 1. személyre: ‘*megfog*’ engem vagy 2.-ra ‘*megfog*’ téged.)⁴⁰ A szerkezeti egység említett kezdősorát – bárhogy fogalmazza is, például *Nem átkozlak, nem szokásom* – azonnal cáfolja a rákövetkező átoksorozat. Az ellentmondásos gesztust a variánskör teljes ismerete nélkül nehezebb volna értelmezni; az átkot bevezető megjegyzések mindenesetre az átkozás kivételes jelentőségét nyomatékosítják. Hogy mi rejlik Anna vonakodást kifejező kijelentése mögött, az legtisztábban talán az MNT XI. 475. jelzetű variánsunk következő sorai kapcsán világlik ki: *Té're ese Fehér Anna, / Ugy átkozá Horvát Miklóst.* A térdre esést vélhetnénk bár a halálhírrrel szembesülő hűg fizikai összeomlása jelének is (amit más variánsokban e helyen az összeroskadt, összeesett, stb. igék fejeznek ki), itt mégsem erről van szó. Ez „pozitúra”: a Feljebbvaló közbenjárásáért való folyamodás testhelyezete, – áldásért vagy átokért. (Két változatban az átokszöveg része az áldás megvonása is.⁴¹) Az átkozódás mint tett, önmagában nagy horderejű Anna számára, ennek kifejeződése pedig átkának és abban minden egyes szavának még nagyobb hangsúlyt ad. A bírót célzó átkok sorozatának elemei két nagy csoportba oszthatók, sőt, maguktól oszlanak kétfelé, abban az értelemben, hogy amint a balladavariánsok együttes vizsgálata kimutatta: a csoportok elemei a másik csoportéival nem vegyülnek. A kezdő átkok elementáris erejűnek mondhatók, ezek állandó elemei Anna átkainak, amelyeket a szintén érzékletes, inkább hétköznapi jellegűek követik. Az első csoport elemi szükségleteket (mosdást, szárítkozást és étkezést) érintő, mágikus színezetű, három leggyakoribb átk: *Mosdóvized vérré váljon* (40 variáns), *Törülköződ lángot hányjon* (41 variáns) és *A kényered kővé (földdé) váljon* (24 variáns). A második csoport átkai a szenvedések közepette telő, hosszú, költséges, gyógyíthatatlan betegség kínjait hivatottak különféle képpel előidézni. Jellemző ezek felnagyítása számokkal. Például *Tizenhárom (harminchárom, esetleg tizenkilenc) szekér (vagy kazal) szalma rothadjon meg az ágyadban* (33 variáns). *Tizenhárom (harminchárom, néhol tizenkilenc) sor patika*⁴² ürüljön ki a

³⁸ Az átokbéli nyitó sor egyik fajta megfogalmazásának közköltészetbeli jelenlétére Csörsz Rumen István volt szíves felhívni figyelmem. Az 1810–20-as években volt legnépszerűbb, és nyomtatásban is megjelent (1834) egy szerelmi dal, amelynek részlete a következő: *Nem átkozlak, nem szokásom, / De sok sűrű sohajtásom / Felhat a' magas egekre, / Mind te felelsz meg ezekre.* Megjegyzendő azonban, hogy a vizsgált variánskörön belül a balladában 6 ízben szereplő eme kezdősor kitél nélkül, minden esetben átokmondást vezet be!

³⁹ Lásd például MNT XI. 509.; VAR. 516. 517. 533–543.; VAR. g)

⁴⁰ Az átkról mint rontó célú ráolvasásról vö. Pócs 1977. A ráolvasásról mint a szómágia művészi, állandó szöveggé szerveződött kifejezésformáiról vö. továbbá Pócs 1990.

⁴¹ MNT XI. 483. 526.

⁴² *Patika*: gyógszer értelemben

számodra (32 variáns). Tizenhárom esztendeig nyomjad az ágyad fenekit (5 variáns), Tizenhárom (hetvenöt pár) ökör ára kevés legyen patikára (4 variáns). Néhány előadásban Anna átkai között különös elemek is felbukkannak, ilyen például a bíróra rontásszerűen ráolvasott, állattá változás kívánsága: ...*lúddá váljon, és az utcán kiabáljon*,⁴³ használati tárgyai ellene fordulása: *késed, villád neked álljon*,⁴⁴ *pár pisztolyod agyonlűjjön*,⁴⁵ stb.

Megesik, hogy a ballada énekese az átok beteljesüléséről is tudósít, ezzel variánskörünkben csupán háromszor találkozunk:⁴⁶ *Tizenhárom esztendőre / Vigyenek a temetőbe! / Tizenhárom esztendőre / Elvitték (Kivitték) a temetőbe.* // Egyszer pedig az éneklés két utolsó sora után – *Lova lába megbotoljon, / S a nyaka jés ott kitörjön!* – az előadó hozzáfűzi prózában (a hangfelvétel is megőrizte): *S azt mondják, úgy és lett!*⁴⁷

A szövegekben itt-ott megjelenő „idegen” hangról érdemes még ezzel kapcsolatban külön megemlékezni. Néhol megbújva, máshol feltűnőbben kiszól valamiféle narrátori hang a balladából. A megszokott elemekből, kifejezésekből komponált sorokból néha csak annyit érzékelünk, hogy valahogy más, mint a megfelelő, más variánsok hasonló szövegrészei. Például vegyük az egyik variáns 7-es szerkezeti egységének, éjszakai jelenetének részletét:

– *Török Miklós, börtöngazda, //: Veled hállok egy éjszaka, // Ha szabad lesz bátyám máma. // – Éjjél után három óra, / Kelj fel, Anna, viradóra! / Kocsisod lovát itatja, / Zabla csörög a szájába.*⁴⁸ Az elején nyilván Annát halljuk, miután bátyja figyelmeztetése ellenére elmegy a bíróhoz (itt börtöngazdához). A folytatás második része sem nagyon rí ki a változatok megfelelő szövegrészei közül, legfeljebb annyiban, hogy a bíró általában saját kocsisáról és lováról beszél, amikor hazug módon magyarázni próbálja valahogy a felriadó Annának, mi okozza a zajt. Ami viszont eléggé szokatlan a változatok köréteként tekintve, hogy nem tudni, kinek a szájából szól ez a két sor: *Éjjél után három óra, / Kelj fel, Anna, viradóra!* Valaki ébreszti Annát, de kicsoda? A bíró biztosan nem, hiszen ő éppenséggel megnyugtatni igyekszik, figyelmét elvonni, gyanakvását elaltatni, amíg csak lehet. Arra tudunk csak gondolni, hogy ez a két sor az előadó hangja, beleszólása a történetbe.⁴⁹ Hogy létezik ez a narrátori hang, és nem csak itt, hanem máshol is észlelhető, arra még egy példát lássunk, egy előadás elejéről! Amiről szó van, az pedig mindössze egy árulkodó jelző. *Fehér László lovat lopott/ A Fekete-jalom alól. / Rácapott a szélső lóra, / Nagyot csördült az ostora.* // *Kutya Horvát meghallotta, / Hogy a lovát elrabolta. / – Fogjátok el a bitangot, / Az akasztófáravalót!*...⁵⁰ A *kutya Horvát* jelzős szerkezet kiszólás! A jelzővel mindjárt a történet elején minősítette az előadó a bírót, abban a részben, ahol pedig a negatív szereplő még a lótolvaj Fehér László. Ez az egyetlen apróság jól példázza, hogy az előadó (és a közösség) véleménye alig észrevehetően is át-átüt a hasonlóképpen, de sosem egyformán rögzült szöveg szövevényén.

⁴³ MNT XI. 513–514. jegyzet és 514.

⁴⁴ MNT XI. 533–543. VAR. b)

⁴⁵ MNT XI. 486.

⁴⁶ MNT XI. 533–543. VAR. a). i), 517.

⁴⁷ MNT XI. 475.

⁴⁸ MNT XI. 511. 13–14. strófa.

⁴⁹ Vagy mondhatni, a közösségé, amelynek tagjai a balladát éltetik.

⁵⁰ MNT XI. 510.

Mint ahogy a dallamtípus körvonalait a hozzá tartozó dallamok meghatározólag kijelölik, a balladai szövegvariánsok láncolata is kirajzol egy egységes szövegtípust, mint a jelen esetben „a Fehér László” balladáét. Az egyes variánsok mindegyike hordozhat a többitől eltérő, különös vonásokat, amelyekről még többnyire önmagukban is értékelhető az alkotások zöme. A változatok szisztematikus egymásra vonatkoztatása a történet megfelelő pontjain azonban többletinformációt tartogat az elemző számára. Kitűnnek a jellegzetességek egy-egy szövegrészlet különféle vagy éppen megrögzült megfogalmazásában, fény derül a cselekmény szerveződésére az egyes mozzanatok sorrendiségének követésével, a súlyponti eltolódásokban megmutatkozik az adott részlet különossége. A felhozott példák alapján követhettük, milyen tartalmi változashoz vezet két szerkezeti egység (4-es és 6-os) időrendi cseréje, hogy egy jellegzetes mozzanat (a testvérek meghitt üdvözlése) máshová kerülése mit eredményezhet. A három főszereplő jellemrajza, társadalmi háttere, egymáshoz való viszonya, valóságos kilétük apró mozzanatok tükrében villan föl és tisztázódik. Kérdéseket vetnek föl a „betyáros” vonások és a renitens főúri attitűd jelei László alakjában (bravúr, lopás, – az árulkodó „aktív igemód”); tisztázandó, eladja-e, elárulja-e Annát saját bátyja (a gyönyörű jelző mibenléte); feltűnő kettejük kapcsolatának különös közelsége (a meghitt üdvözlés igéi: álmodozom, *hervadozok*). Kiviláglanak a bíró ellentmondásos személyiségének összetevői (törvény adta hatalom – pallosjog, vagyoni státusza – váltságdíj elutasítása). Jelentősége van a halálbüntetés módjának (a jelző: *akasztófáravaló* előbb Lászlóra, később a bíróra vonatkozóan hangzik, László nemtelen kivégzése). Anna és az átokmondás (a balladai igazságszolgáltatás, az átok „vonakodó” bevezetésének értelmezése), a fel-felbukkanó narrátori hang megjelenései. Az említett kérdések mindegyikét a variánskör darabjainak együttes szövegvizsgálata vetette föl, és azokra válaszokat a sajátos, komplex szemléletű elemzés eredményei kínáltak.

Melléklet 1.

A szerkezeti egységek meghatározására szolgált változat

Szerkezeti váz: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 5, 7, 5, 8, 5, 9

<p>1. Fehér László lovat lopott
A Fekete-halom alatt.
Ostorával nagyot pattant,
Behallatszott Gönc városba/várába.</p>	<p>3. – Van-e apád, van-e anyád?
– Nincsen apám, nincsen anyám,
Csak egy gyönyörű hugocskám,
Kinek neve Fehér Anna.</p>
<p>2. Gönc városba, rajta, rajta!
Fehér László el van fogva.
Fehér Lászlót, hogy elfogták,
Vallomásra szólították.</p>	<p>4. Fehér Anna, hogy megtudta,
Hogy a bátyja el van fogva,
Leszabad az istállóba,
Istállónak ajtajába.</p>

<p>5. – Fogd be, kocsis, a lovamat,
Rakd rá minden aranyamat!
Holnap megyünk messzi útra,
Bátyám szabadítására.</p>	<p>5 13. Erre Anna semmit nem szól,
Végigsétál a fojosón,
Fojosóru fojosóra,
Megy a börtön ajtajára.</p>
<p>4 6. – Bíró uram, adjon Isten!
– Adjon Isten, ami nincsen!
– Hoztam neked sok aranyat,
Szabadítsd ki rab bátyámat!</p>	<p>8 14. – Fehér László, édes bátyám,
Ébren vagy-e vagy meghaltál?
Felelik a többi rabok:
– Ne itt keresd rab bátyádat!</p>
<p>7. – Nem kell nekem az aranyad,
Csak egy éjjeli hálásod.
Háljál velem egy éjszaka,
Szabad lesztek egy órára!</p>	<p>15. Zöld erdőbe, zöld mezőbe,
Akasztófa tetejibe,
Akasztófa tetejibe,
Sűrű erdő közepibe.</p>
<p>5 8. Erre Anna semmit nem szólt,
Végigsétált a fojosón,
Fojosóru fojosóra,
Megy a börtön ajtajára.</p>	<p>5 16. Erre Anna semmit sem szól,
Leroskadott a fojosón.
Fojosóru fojosóra,
Megy a bíró ajtajára.</p>
<p>6 9. – Fehér László, édes bátyám,
Hallod, mit beszél a bíró?
Háljak véle az éjszaka,
Szabad leszünk egy órára.</p>	<p>9 17. – Bíró uram, átkozásom nem szokásom,
Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ lángot hánnyon,
A kenyered köé váljon!</p>
<p>10. – Ne hálj vele, a disznóval,
Akasztófáralóval!
Neked lányságodat veszi,
Nekem pedig fejem veszi.</p>	<p>18. Tizenhárom sor patika
Ürüljön ki a számodra,
Tizenhárom kazal szalma
Rohadjon el az ágyadba!</p>
<p>5 11. Erre Anna semmit nem szól,
Végigsétál a fojosón,
Fojosóru fojosóra,
Megy a bíró ajtajára.</p>	<p>19. Tizenhárom esztendeig
Nyomjad az ágyad fenekit,
Tizenhárom esztendőre
igyenek a temetőbe!</p>
<p>7 12. – Bíró uram, egy az óra,
Mi csörög az udvarodba?
– Lovam viszik itatásra,
Zabla csörög a szájába.</p>	

Melléklet 2.

1. Fehér Laci lovat lopott
A Fekete-halom alatt.
Ojat vágott ostorával,
Behallatszott Fehérvárra.
2. Fehérvárra, rajta, rajta,
Fehér Lacit hogy elfogják!
Fehér Lacit el is fogták,
Vallatóra szólították.
3. – Van-e apád, van-e anyád,
Van-e gyönyörű hugocskád?
– Nincsen apám, nincsen anyám,
De van gyönyörű hugocskám,
4. Kinek neve Fehér Anna,
Bent lakik a Fehér várba.
Kinek neve Fehér Anna,
Bent lakik a Fehér várba.
5. Eztet Anna meghallotta,
Hogy a bátyja el van fogva.
Leszalad az istállóba,
Istállónak ajtajába.
6. – Fog' be, kocsis, a lovakat,
Rakjál rája szinaranyat!
Holnap megyünk hosszú útra,
Bátyám szabadítására.
7. – Jó estét hát, bíró uram!
Hoztam néked szinaranyat,
Hoztam néked szinaranyat,
Szabadítsd ki a bátyámat!

Csépa (Jász-Nagykun-Szolnok), Mészáros Mátyás „Puci” (42). Schnöller, 1956. VII. MNT XI. 533–543. VAR. g)

Irodalom

FROG

- 2013 Revisiting the Historical-Geographic Method(s). In Karina Lukin – Frog – Sakari Katajamäki (eds.): *Limited Sources, Boundless Possibilities: Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts*. 18–34. Helsinki: Folklore Studies, University of Helsinki. /Special issue of RMN Newsletter 2013/7/

HOLBEK, Bengt

- 1987 *Interpretation of Fairy Tales, Danish Folklore in a European Perspective*. FFC 239. CIII.

KÁLMÁNY Lajos

- 1877–78 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. 1–2. Arad

KÜLLÖS Imola

- 1990 *Latorköltészet és betyárfolklor. A folkloralkotások sajtószerepei egy témakör történeti változásának tükrében*. (Kandidátusi disszertáció)

MNT XI.

- 2011 *A Magyar Népzene Tára XI. Népdaltípusok 6.* (Szerk. Domokos Mária) Balassi Kiadó: Budapest

NEMESKÜRTY István

- 1977 „Kik érted haltak, szent Világszabadság” *A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmárai*. Budapest: Magvető.

OLOSZ Katalin

- 2011 *Fejezetek az erdélyi népballadagyűjtés múltjából*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

ORTUTAY Gyula

- 1959 Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei.) *MTA II. Osztály Közleményei*. IX. 233–238.

ORTUTAY Gyula – KRIZA Ildikó

- 1968 *Magyar népballadák*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

PAKSA Katalin

- 2005 Kodály Molnár Anna-kórusművének népzene-történeti összefüggései. In Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetörténeti tanulmányok. A nemzeti romantika világából.*) 199–212. Budapest: Püski.

PÓCS Éva

- 1977 Átok. Címző. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 166–167. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1990 Szómágia. In Paládi Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* VII. 656–657. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2002 *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán*. Válogatott tanulmányok. Budapest: L'Harmattan.

RUDASNÉ BAJCSAY Márta

- 2012 „Folyosóról folyosóra”, *a variánsok útvesztői között*. (kézirat, PhD disszertáció). Pécs tanészék/doktori iskola?

SZENIK Ilona

- 2013 Rögtönzés és variálás a népzeneben. In (szerk.): *Zenei művelődésünk a változó régióban. A VII. Hungarológiai Kongresszus Zenetudományi szekciójának előadásai*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

UJVÁRY Zoltán

- 1977 *Szállj el, fecskemadár. Gömöri népballadák*. Debrecen: kiadó

VARGYAS Lajos

- 1976 *A magyar népballada és Európa I-II*. Budapest: Zeneműkiadó.

VOIGT Vilmos

- 1998 Mese. In *A magyar folklór*. 221–280. Budapest: Osiris.

Rudasné Bajcsay Márta

Munkahely: MTA BTK Zenetudományi Intézet. – PhD.

E-mail: rudasmarta@gmail.com

Márta Rudasné Bajcsay

Individual-specific variants or variants that mutually interpret one another?

A comprehensive analysis of the ‘Sister of the executed man’ ballad

The paper presents those additional data and meanings that have been revealed through a textual analysis performed on 75 Hungarian variants of the ballad ‘Sister of the executed man’ sung with melodies belonging to the same musical type. (The plot of this ballad roughly resembles that of Shakespeare’s *Measure for Measure*, but without a happy ending). The basis of the analysis, which considered each performance as a unique one, yet it paid attention to the other variants too, was a comparison of the respective episodes of all variants. With the investigation of the textual repertoire of the structural units and in the light of the other variants the complexity of the episodes of the ballad just as well as the character, status and relationships of the protagonists can be more deeply perceived. Differences in the structure of the variants influence not only the direction of the plot, but may also cause crucial changes and re-colour the background of the plot. Certain details that otherwise seem to be irrelevant or of secondary importance may regain significance when compared to the rest of the variants. The extreme intensity of the relation between brother and sister, the heroic or deviant depiction of the horse theft committed by the hero, the presentation of the judge, the gravity of the judge’s sin and the curse functioning as moral recompense at the end of the ballad can be interpreted in a comprehensive manner if all recorded variants are taken into account.

A társastáncok kutatása a magyar táncfolklorisztika történetében

BEVEZETÉS

A magyar paraszti táncműveltség és a nemesi-polgári társastáncok közötti kölcsönhatás tanulmányozása a modern magyar tánctudomány új kutatási területévé válhat, ugyanakkor az ilyen irányú vizsgálódások nem előzmény nélküliek.¹ Közel egy évtizede folytatott kutatásaim fő célja a magyar tradicionális tánc kultúra 20. századi változási folyamatainak feltárása, a hagyományos tánc kincs és az azt éltető közösség átalakulásának nyomon követése, értelmezése. Vizsgálódásaimban kiemelt figyelmet kap a hagyományosnak tartott, tehát a 19–20. században már csak a parasztsághoz köthető mozdulat kincs, és a „magasabb” társadalmi státusz csoportokhoz kötött *társastáncok*² közötti kölcsönhatás, illetőleg ennek társadalmi okai. Kutatómunkám így jól illeszkedik azon tánc tudományi tanulmányok sorába, amelyek igyekeznek közelebb kerülni a lokális társadalmi valóság megértéséhez.

Jóllehet a nem hagyományos mozdulat rendszerek használata a paraszti társadalmakban szintén a tradicionális kultúra egyik megnyilvánulási formája, így elvileg beillene a tánc folklorisztika érdeklődési körébe, nem tagadható, hogy a társastáncok lokális közösségi mikrovizsgálatára direkt módon sem formai sem társadalmi kontextusban nem került sor. A terepen dolgozó tánc kutatók, néprajz kutatók azonban mindig is érzékelték jelenlétüket és felismerték szerepüket a falu tánc életében. Jelenlétük okának feltárására, a tradicionális tánc kincssel való kapcsolatuk értelmezésére történtek is kezdeményezések olyan kutatók részéről, akik a leghamarabb indultak el a tánc társadalmi vonatkozásainak értelmezése és komplex megközelítése útján. A következőkben e kutatások összefoglalására kerül sor.

¹ A szerző kutatásait az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport támogatta. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² A társastáncok fogalmát illetően még nem alakult ki konszenzus a tánc tudományban. Meghatározásokban a különböző csoportosítási szempontok játszhatnak majd fontos szerepet. Főbb csoportok: standard és latin-amerikai versenytáncok; az ún. *Világtánc Program* 12 tánca; divattáncok, kötött térformájú szabályozott társastáncok, kötetlen térformájú társastáncok, folklorizálódott társastáncok. A tipizálási lehetőségek és problémák bemutatása e helyütt szétfeszítené a tanulmány kereteit.

A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDE ÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KORSZAK

A magyar tudományos néptánc kutatás, táncfolklorisztika kibontakozása a 20. század első évtizedeiben, jobbra a két világháború között indult meg. Ugyan a magyar néprajztudomány fejlődésével párhuzamosan, a 19. század utolsó évtizedeiben már megjelentek a tudományos igényt megfogalmazó táncleírások³ (sőt a magyar néptánc iránti érdeklődés a 18. század végéig vezethető vissza), ezek azonban többnyire csak a magyar táncélet kuriózumaival, az igazán nagy feltűnést keltő táncaival foglalkoztak. A néptáncok és a társastáncok közötti kapcsolat jelentőségének felvillantása – a magyar néptánc kincs strukturális elemzésének megindulásával⁴ – a két világháború között vált lehetségessé. Olyan nevek fémjelzik ezt a korszakot, mint Réthei Prikk Marián, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László, Gönyey Sándor, Molnár István, Elekes István-né, Lugossy Emma. Minthogy azonban az uralkodó tudományelméleti felfogás szerint a fő feladat az „autentikus folklór” keresése volt, az e körből kieső kulturális jelenségekre felhívták ugyan a figyelmet, beható vizsgálatukat azonban jobbra nem vállalták.⁵

Réthei Prikk Marián⁶ kevés számú, de máig alapvető munkával írta be magát a magyar táncfolklorisztika tudománytörténetébe, amely a tudományos magyar tánc kutatás úttörőjeként, sőt alapítójaként tiszteli.⁷ Az 1924-ben megjelent *A magyarság táncai* című kötet az első tudományos alapokon nyugvó összefoglalás a magyar néptáncról.⁸ Egyúttal szintén az első olyan összegzés, amely igyekszik megrajzolni a kapcsolatot a népi tánc-kultúra és az udvari-nemesi, illetve nyugat-európai táncok között – jóllehet azzal a céllal, hogy azokról leválasztva lehessen kutatni a ténylegesen népi eredetű táncokat.⁹

Réthei olyan utat követ e téren, amelyre utódai közül csak nagyon kevesen léptek. Vizsgálódásainak középpontjában a néptánc (népi eredetűnek tartott tánc) áll, de a parasztság táncéletének teljes egészét kívánja megismerni, e célkitűzése pedig magában rejtje a társastáncok és a magyar műtáncok figyelembe vételét is.¹⁰ Réthei munkája a magyar tánc kutatás történetében elsőként foglalkozik behatóan a reformkori táncmeszterek tevékenységével, a paraszti tánc kincshez való viszonyukkal, illetve a szakma történetével,¹¹ ezzel jelölve ki az utat utódai számára.

A tudományos néptánc kutatás következő nagy lélegzetű eredménye a két világháború közötti korszakban *A magyarság néprajza* „Tánc” fejezete. A magyar néprajz első kézikönyvjellegű összefoglalásának negyedik kötete a korábbiak szerkesztési

³ A magyar néptáncról szóló legjelesebb leírásokhoz vö. Martin 1995: 6–10.

⁴ Vö. Ratkó 2010: 24.

⁵ Vö. Kaeppler 1991: 11.

⁶ Gálos 2010: 303–304.; Müller 2010: 245–352.

⁷ Pesovár 2010: 305.

⁸ Az ilyen jellegű összefoglalás megírásától Seprődi János óva intette levelezőtársát, aki azonban – Felföldi László szavaival élve – „tudományalapító hévvel” képezte önmagát és évtizedeken át gyűjtötte az anyagot a mű elkészítéséhez (lásd Felföldi 2010: 327).

⁹ Réthei Prikk 2010: 318. Vö. Felföldi 2010: 330.

¹⁰ Réthei Prikk 2010: 319.

¹¹ Réthei Prikk 1924: 65–74.

elve miatt egymástól elválasztva tárgyalja a zenét (Kodály Zoltán) és a táncot (Lajtha László, Gönyey Sándor). Előbbi fejezet utal is erre a problémára, amikor Kodály a történeti táncdivatok vizsgálatára buzdít.¹² Való igaz, hogy a II. világháború után kibontakozó tudományos táncfolklorisztika a Bartók és Kodály által a népzene kutatás számára kidolgozott módszertannal kezdi meg működését.¹³

A magyarság néprajza „Tánc” fejezete a két világháború közötti korszak ismereteinek legnagyobb, leíró jellegű, csak a múltra koncentráló összefoglalása Lajtha László és Gönyey Sándor tollából.¹⁴ Bár a szerzők nem tartják feladatuknak az „úri táncok” és az átvett, de *népivé még nem asszimilált* táncok bemutatását,¹⁵ jelzik ezek kapcsolódását a magyar néptánc kincséhez. Már a bevezetőben is rögzítik, hogy *a magyar nép tánc-készlete – mint minden művészete – főleg két gyökérből táplálkozott: az ősi hagyományból és a századok folyamán felülről, a műveltebb osztályokból alászállt örökségből.*¹⁶ Harmadik tényezőként az interetnikus kapcsolatokat jelölik meg: a más népektől származó táncokat meglátásuk szerint a magyar nép *vagy áthasonította, a maga képére és hasonlatosságára formálta, csiszolta őket, vagy kivetette magából.*¹⁷ A szerzők hármas tagolása az eredetet illetően ugyan ma már nem állja meg a helyét, ugyanakkor világosan jelzi, hogy kezdettől számolnak a magyar néptánc kincs idegen eredetű elemeivel és a társastánc kultúra hatásával. Ezt bizonyítja az is, hogy a kötetben a néptánc kincs taglalása előtt foglalkoznak *az úri táncok asszimilálásának* lehetőségével, menetével.¹⁸ A harmincas években még csak igen gyér forrásanyagra támaszkodhattak a kutatók, sem kinetográfia, sem pedig külföldi összehasonlító kutatások eredményei, sőt kellő számú gyűjtött példa sem álltak rendelkezésükre. Így a történeti rétegek, valamint a folklorizálódás feltárása igen nehézkesen haladt, de az összehasonlító vizsgálatokkal, illetve más társadalmi rétegek kultúrájának elemzésével a probléma megoldhatóan bizonyult.¹⁹ A szerzők következtetései az egyes táncok eredetével kapcsolatban a táncos formák által keltett benyomásokon alapulnak, a pontos szerkezeti vizsgálatok még hiányoznak.²⁰ Emellett azonban az adott táncon belül keveredő stílusok szétválasztásának lehetőségével kapcsolatban szkeptikusak és akkori tudásuk alapján nem tartják megállapíthatónak, hogy egy udvari-nemesi tánc pontosan mikor alakult néptáncná.²¹

Lajtha László és Gönyey Sándor a táncmesterek magyar néptáncra gyakorolt hatásával csak érintőlegesen foglalkoztak. Gyűjtőútjaikon szerzett tapasztalataikra hivatkozva

¹² Kodály 1937: 57.

¹³ Vö. Martin 1995: 9–10.

¹⁴ A munka a fejezet szerzői szerint sem törekszik teljességre (Lajtha – Gönyey 1937: 145).

¹⁵ Lajtha – Gönyey 1937: 145.

¹⁶ Lajtha – Gönyey 1937: 85.

¹⁷ Lajtha – Gönyey 1937: 85.

¹⁸ Lajtha – Gönyey 1937: 87–90.

¹⁹ Lajtha – Gönyey 1937: 87. A parasztság és az udvari-nemesi rétegek tánc hagyománya közötti közvetítő elemként a falusi-városi társadalom határán álló iparosokat, illetve a falvak nemességét említik meg. A szegényebb sorú kis- és középnemesség folklorizációs folyamatban betöltött szerepével kapcsolatos megállapítások igen figyelemreméltóak, ugyanakkor a későbbi kutatások részben rácăfolnak vélekedéseire.

²⁰ Lajtha – Gönyey 1937: 87–88.

²¹ Lajtha – Gönyey 1937: 88.

állapítják meg, hogy a 19. században megszerkesztett magyar műtáncok átvételére ugyan nem került sor, de bizonyos néptáncok motívumaiban mintha érezhető lenne hatásuk.²² A szerzők a tánckincs elemeinek sajátos áramlását írják le a társadalmi rétegek között, amikor arra utalnak, hogy a 19. századi koreográfus-táncmesterek alapvetően a parasztság mozgásvilágát használták forrásul a nemzeti társastáncok megalkotásához, a parasztság azonban később „visszavette” ezeket a kissé már stilizált motívumokat és az újat művészi képzeletének kohójában addig tisztította, míg a neki idegen szellem polyváját kiszórva, csak a magához valót tartotta meg. [...] ²³ A néptáncok és társastáncok közötti kapcsolatokra az egyes táncfajták bemutatásánál folyamatosan utalnak a szerzők. Az eszközös férfitáncok egy csoportjáról például megállapítják, hogy a botostánc [...] táncrajzfajtájában kell keresnünk az úri rend régi táncainak népvé vált maradványait.²⁴ A csárdás (vegyes-páros-táncok) rendszerbe foglalására még nincs lehetőségük, de kialakulásával kapcsolatban megjegyzik: úgy látszik, hogy éppen a vegyes-páros-táncok körébe szivárgott a legtöbb idegen hatás [...]: lancier, pas de quatre, polka, keringő, stb.²⁵ A szerzők tehát jelzik a csárdásban bekövetkező módosulásokat a társastáncok hatására, de a továbbiakban nem részletezik a kérdést. Megemlítik ugyanakkor, hogy a 19. századi magyar koreografált műtáncok is hatással lesznek a csárdásra.²⁶ Röviden szöveges a fogásmód átalakulásáról, megjegyezve, hogy az úri csárdás következménye ez.²⁷

A *Magyarság néprajza* „Tánc” fejezete sok kritikát kapott,²⁸ elsősorban leíró jellege, másrészt a zenétől és a szokásvilágtól való leválasztottsága miatt, mégis olyan szintézist nyújtott, amely bázisul szolgálhatott a későbbi, teoretikusan és módszertanilag már jóval megalapozottabb vizsgálódásokhoz.

A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ÉS AZ ÖTVENES ÉVEK

A II. világháború utáni években rögtön két olyan munka jelenik meg, amely hosszú évtizedekre meghatározza a magyar táncfolklorisztika szemléletét, módszertanát. Az 1947-ben Molnár István tollából megjelent *Magyar táncagyományok*, illetve a szintén 1947-es datálású, Lugossy Emma és Gönyey Sándor által jegyzett *Magyar népi táncok* című kötetek nemzetközi viszonylatban is kiemelkedőek, hatalmas terjedelemben fogják át az egész magyar tánckultúrát.²⁹ Minden réteget, minden műfajt, és minden típust érintenek, így a folklorizált társastáncok is helyet kapnak az összefoglalásban. Gönyey történeti elemzésekbe nem bocsátkozik, a magyar népi táncok jellegének ismertetésekor azonban annyit megjegyez, hogy [...] *páros táncainkban is*

²² Lajtha – Gönyey 1937: 89.

²³ Különösen a verbunk esetében hívják fel erre a figyelmet a szerzők (Lajtha – Gönyey 1937: 89).

²⁴ Lajtha – Gönyey 1937: 118.

²⁵ Lajtha – Gönyey 1937: 139.

²⁶ Itt megemlíti a kállai kettőst, a süveges táncot, a kacsintós táncot, a körmagyart és a palotást (Lajtha – Gönyey 1937: 139).

²⁷ Lajtha – Gönyey 1937: 140.

²⁸ Vö. Martin 1995: 9.

²⁹ A kötetek méltatását lásd Martin 1977: 14–15.

*maradtak fenn régi európai táncok magyarrá lett emlékei, amelyek azonban annyira áthasonultak, hogy eredeti alakjukra alig lehet ráismerni.*³⁰

A II. világháború után kezdődő kutatások részben a korábbi gyűjtések feldolgozásai, eredményei. Másrészt viszont a negyvenes évek végétől kezdődően teljes módszertani, szemléletbeli átformálódás és intézményesülés következik be a magyar táncfolklorisztika „nagy nemzedékének” – Martin György, Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc, Borbély Jolán, Lányi Ágoston, Maácz László, Belényessy Márta, Morvay Péter, Szentpál Olga, Szentpál Mária és mások – jelentkezésével.³¹ Ide kell sorolnunk Kaposi Edit munkásságát is, aki első gyűjtéseit közvetlenül a második világháború után végezte.³² A Bodroghköz táncéletét bemutató monográfiája³³ üdítő modernséggel, teljes komplexitásában (zenei, formai, funkcionális) kezeli a táncot, vizsgálja a tánc-hagyomány történeti aspektusait, elemzi a társadalmi környezetet, feltárja az átalakuló paraszti tánc-hagyomány folyamatát. Kaposi Edit a társastáncok és néptáncok közötti kapcsolatok vizsgálatának úttörője lett, sőt életének későbbi szakaszában a társastánc történetének első kimagasló magyar kutatójaként is ismertté vált.³⁴ Kaposi az 1947-ben megjelent tudományelméleti tanulmányában³⁵ amellett érvel, hogy a táncot társadalmi környezetével együtt, társadalmi szerepét (forma és funkció együttese), életét, jelentőségét feltárva kell vizsgálni. Az általa megfogalmazott társadalmi-funkcionális, illetve történeti szemlélet teszi lehetővé, hogy néptáncgyűjtései során fokozott figyelmet fordítson a társastáncok szerepére is.³⁶ Munkásságát annyira átszövi a társastánc kutatása, hogy kísérletet sem érdemes tenni e helyütt ennek összefoglalására.³⁷ A tudománytörténeti áttekintésben pusztán a legkorábbi munkák egy-egy elemére kíváncsom felhívni a figyelmet, azokra, amelyek a paraszti táncéletben megjelenő társastáncok vizsgálatában módszertani újdonsággal szolgálnak.

A bodroghközi monográfiában több helyütt is jelzi a modern táncok („túltáncok”) jelentkezését.³⁸ Nem csupán a pusztta megnevezésükre törekszik – mint sok későbbi munka –, hanem a társadalmi-funkcionális szemléletnek megfelelően a népszerűségük okára is igyekszik rávilágítani. A táncalkalmak átalakulásának bemutatásakor röviden kitér arra is, hogy az új táncok megjelenése egy-egy bálban kiélezte az anyagi különbségeket a falu társadalmában – hiszen a tánciskola, táncmester megfizetésére nem mindenkinek tellett.³⁹ Hosszasan ecseteli a táncillemben városi hatásra bekövetkező változásokat is, sőt az átalakulás fontosabb lépéseit kisebb – néhány éves – periódusokra bontva tárgyalja. Hasonlóan szakaszolva mutatja be a táncrendben bekövetkező változásokat is.⁴⁰

³⁰ Lugossy – Gönyey 1947: 11.

³¹ Vö. Martin 1995: 9–10. Lásd még Ratkó 2010: 23.

³² Pesovár Ernő ajánlását és tájékoztatóját Kaposi munkásságáról lásd Kaposi 1999: 5–6.

³³ Kaposi 1999: 245–250.

³⁴ Kaposi Edit kutatói tevékenységét bemutatja Felföldi 1999: 238–244.

³⁵ *A néptánc-kutatás újabb feladatai* (Kaposi 1947: 242–246).

³⁶ Felföldi 1999: 242.

³⁷ Kaposi Edit teljes irodalmi munkásságát, publikációs jegyzékét lásd Kaposi 1999: 221–237.

³⁸ Kaposi 1999: 25.

³⁹ Kaposi 1999: 21–24.

⁴⁰ Kaposi 1999: 42–47.

Kaposi Edit munkásságának korai éveiből érdemes még kiemelni a Maácz Lászlóval közösen jegyzett és 1958-ban megjelent *Magyar népi táncok és táncos népszokások* című kötet. E munka az ötvenes évek végétől a magyar néptánc kutatás alapvető kézikönyvének számított egészen Martin György hetvenes években megjelent újabb összefoglalójáig.⁴¹

A kötet nagy teret szán az átalakuló hagyományvilágnak, így foglalkozik a társastáncok megjelenésével is. A táncok parasztság életében betöltött szerepét vizsgálva a szerzők a következő megállapításra jutnak: *Táncinkcsünk nagy többségét a játékos- és mulatótáncok, modernebb kifejezéssel: társastáncok alkotják, melyek ma már 'csak' az emberi életöröm kifejezését szolgálják.*⁴² E gondolatmenet újdonsága a társastánc kifejezés tartalmi bővítése a „szórakozó táncok” irányába, amely a magyar táncinkcs tradicionális elemeivel együtt választja le a polgári táncokat a hagyományos tánc kultúra szertartásos, alkalmi táncairól. E tekintetben az új stílusú néptáncinkcs szórakozó táncai és a társastáncok között funkcióazonosság figyelhető meg, ennek kimondására azonban Kaposiék munkájában nem kerül sor.

A kötet igyekszik felvázolni a létező magyar néptáncinkcs kialakulásának történeti vázát. A szerzők maguk is hangsúlyozzák, hogy még csak nagyon kevés ismeretre támaszkodhatnak e téren, hiszen a Martin György- és Pesovár Ernő-féle történeti kutatások megkezdése előtt írták munkájukat. A páros táncok eredetét ugyanakkor a későbbi kutatási eredmények ismerete nélkül is nagy biztonsággal vezetik vissza a reneszánsz udvari tánc kultúrára.⁴³ A történeti áttekintésben érintik a reformkor táncéletének törekvéseit, a nemzeti társastánc megteremtésének kérdését. A társastáncok elterjesztésében a tánciskolák, vándor táncmesterek tevékenységét emelik ki. Működésük részletes feltárására ugyan nem vállalkoznak, de hangsúlyozzák az ilyen irányú kutatások fontosságát.⁴⁴ A folklorizálódott társastáncokról,⁴⁵ illetve a társastáncok néptáncra gyakorolt formai-szerkezeti hatásáról még csak kisebb részleteket közölhetnek, de lejegyzésük arról árulkozik, hogy a szerzők kezdettől fontosnak tartották ezek vizsgálatát is.⁴⁶ A kötet érintőlegesen megemlíti a társastáncok paraszti táncrendbe való beépülésének kérdését, valamint foglalkozik a táncillem polgáriasodásával is.⁴⁷ A könyv melléklettel zárul, amely számos eredeti forrást közöl, többek között a társastáncok terjedésével kapcsolatban is.⁴⁸

Szentpál Olga szintén klasszikussá vált csárdás-monográfiája néhány évvel a Kaposi-Maácz-féle összefoglalás előtt, 1954-ben jelent meg *A csárdás. A magyar nemzeti tár-*

⁴¹ Felföldi 1999: 241.

⁴² Kaposi – Maácz 1958: 9.

⁴³ Kaposi – Maácz 1958: 67–69. Megállapításaikat többek között Apor *Metamorphosis*-ára és Csokonai munkáira alapozzák.

⁴⁴ Kaposi – Maácz 1958: 99.

⁴⁵ Vö. a kötetben felsorolt táncokkal (Kaposi – Maácz 1958: 86).

⁴⁶ Kaposi – Maácz 1958: 86.

⁴⁷ Kaposi – Maácz 1958: 117.; 119–122.

⁴⁸ Kaposi – Maácz 1958: 198–236.

sastánc a 19. század első felében címmel. A kötet precíz összefoglalása a reformkor nemzeti táncért vívott küzdelmeinek. A korabeli sajtó elemzésével a szerző alapvetően arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért és hogyan lett a csárdásból magyar nemzeti társastánc. A politikai háttér – az osztrák uralom és a „német” táncok ellen a tánc eszközével történő tiltakozás – feltárása mellett Szentpál rávilágít a korabeli táncmeseterek, koreográfusok a társastánc helyesnek vélt formai sajátosságaival kapcsolatban folytatott küzdelmére, amelyben a tánc és nemzeti karakter vélt összefüggésének kérdése sejtik fel.⁴⁹ Szentpál Olga munkája természetesen nem kerülhette meg a néptánc és társastánc kapcsolatának vizsgálatát, jelen esetben a csárdásnak a parasztság és az elit között megfigyelhető „vándorlásának” következményeit hangsúlyozva. A kötelező ideológiai felhangtól eltekintve megállapításai igen értékesek ugyanazon tánc népi- és társastánc változatának kialakulását és szerepét illetően.⁵⁰

Szentpál Olgának az ötvenes években még megjelent néhány kisebb közleménye néptánc és társastánc témakörben. Az 1956-ban publikált *Keringő és polka a 19. században* című tanulmányában az általa, illetve a Belényessy Márta, Jakab Ilona és Lugossy Emma által gyűjtött folklorizálódott társastáncok adatait közli. A cikk különleges értékét az adja, hogy a dunántúli paraszti gyakorlatban élő számtalan keringő- és polkaváltozatot is megemlíti név szerint, bár ettől több információt sajnos nem tár az olvasó elé.⁵¹

A MAGYAR TÁNCFOLKLORISZTIKA KLASSZIKUS KORSZAKA

Kaposi Edit, Maácz László és Szentpál Olga mellett Pesovár Ferenc volt az, aki igen korán, már az ötvenes években behatóan foglalkozott a paraszti közösségekben megjelenő társastáncokkal. Az 1960-ban publikált *Táncmesterek a szatmári falvakban* című tanulmánya – kiegészülve Kaposi Edit két hasonló tárgyú írásával⁵² – máig is meghatározó és példaadó e tárgykörben. Az ötvenes évek második felében induló szatmári kutatások egyik indoka éppen az, hogy a térség táncélete igen korán kezdett polgárosodni és ez olyan változásokat eredményezett a paraszti tánc kultúrában, amely magára vonta a táncfolkloristák figyelmét. A tanulmány elsősorban a folklorizálódás jelenségére hívja fel a figyelmet.⁵³ Emellett taglalja a táncmesterség kialakulását történetét, funkcionális különbséget téve a táncmester mint előtáncos és a táncmester mint tánc tanár között.⁵⁴ Pesovár szintén klasszikussá vált – *A magyar nép táncélete* című (1978) – munkájában hosszabban is foglalkozik a tánciskolák szerepével, kiemelve, hogy az intézmény a tánc tanulás korábban nem jellemző, szervezett formáját valósítja meg a paraszti világban. A tánciskolák paraszti táncéltre gyakorolt hatásáról szóló szakaszban ő is a polgári illemszabályok terjedését emeli ki, illetve megemlíti a lokális társadalom eltérő anyagi helyzetű csoportjai közötti összetűzéseket egy-egy mulatság alkalmával a

⁴⁹ Szentpál 1954: 14–19.; 55.

⁵⁰ Szentpál 1954: 55.

⁵¹ Szentpál 1956: 76.

⁵² Kaposi 1970; 1973.

⁵³ Pesovár 1960: 309–311.

⁵⁴ Vö. Lajtha – Gönyey 1937: 136.

táncokat illetően. A néptáncok és társastáncok közötti kölcsönhatással kapcsolatban megerősíti a táncmesterekről szóló tanulmányában tett megállapításokat: [...] *a műtáncok egyes motívumai – amelyekhez az egyes vidékek néptáncaiból is merítettek a félnépi táncmesterek és kontárok – termékenyítőleg hatottak a hagyományos táncokra.*⁵⁵ A 19. századi műtáncok megtanult formájukban csak a tánciskolai oktatást lezáró vizsgabálokon jelentek meg és csak egyes motívumaik szintjén éltek tovább a csárdásban vagy a verbunkban. Sohasem maga a koreográfia, hanem csak a tánc egy-egy motívuma folklorizálódott, ellentétben a nem műtánc eredetű egyik-másik társastáncsal (például különböző polkaváltozatokkal). Pesovár Ferenc külön fejezetet szentel a paraszti táncéletben újabb keletű táncos szórakozási forma, a bál ismertetésére.⁵⁶ Minthogy a bál udvari-polgári eredetű intézmény, feltárja annak kialakulását a nyugat-európai uralkodói udvarokban, kiemelve, hogy Magyarországon Mária Terézia korában kezdtek terjedni. A paraszti közösségekben a bálók megjelenését a táncmesteri tevékenységgel hozza összefüggésbe. Igen részletesen foglalja össze a paraszti közösségek báljainak típusait, a forgatókönyvét, a különböző alkalmakat, helyszíneket és a társadalmi összetételt.

Martin György a magyar táncfolklorisztika második világháború utáni nemzedékének meghatározó alakja, a néptáncudomány elméleti és módszertani megalapozója.⁵⁷ Összehasonlító tánc történeti kutatásai során a táncot olyan – időbeli, térbeli, társadalmi – komplexitásban kezeli, amely máig maradandó példájává vált a hazai és európai tánc kutatásnak. A tradicionális paraszti tánc kultúra történeti fejlődésének megrajzolásakor – történeti forrásokra és recens anyagokra támaszkodva – társadalomtörténeti szempontokat érvényesít, figyelembe veszi az egyes társadalmi rétegek kultúrák táncéletének sajátosságait, a köztük lévő kapcsolatokat, kontaminálódásukat, egymásba való átmenetüket.⁵⁸ A 19–20. századi magyar paraszti tánc kultúrát érő hatások között a nemesi-polgári társastáncok befolyásával is számol és bár ő maga ez utóbbiak elemzését nem vállalhatta, a vizsgálatok elvégzésének fontosságát rendszeresen hangsúlyozza. A hagyományos tánc készletben egymásra épülő történeti rétegek kutatása Martin álláspontja szerint nem lehet teljes a polgári társastáncok, illetőleg azok folklorizálódott változatainak értelmezése nélkül.⁵⁹

Tánc történeti vizsgálódásai során a paraszti és az udvari-nemesi tánc kultúra közötti kapcsolatok kimutatását formai-szerkezeti szempontok alapján a középkori lánc-, füzér- és körtáncok⁶⁰ elemzésével indítja. Az udvari tánc kultúra „alászállásának” és széles körű elterjedésének bizonyítékait az európai tánc folklor még élő táncai-

⁵⁵ Pesovár 1978: 25.

⁵⁶ Pesovár 1978: 39–46.

⁵⁷ Martin 1979: 21–23.

⁵⁸ Martin 1995: 9–10.

⁵⁹ Martin 1995: 6.

⁶⁰ Vö. Martin 1979: 310–328.

val igazolja.⁶¹ Igen részletesen foglalkozik a francia reneszánsz *branle*-ok terjedésével, illetve a magyar tánckincsbe való beépülésével.⁶² Foglalkozik az újkori, kötetlen, individualitásnak teret engedő európai párostánc-divat hatásaival is, ezen a téren azonban az igazán átfogó eredményeket Pesovár Ernő éri el. Az udvari táncok hatásának kérdését legközelebb a 18–19. századi tánc történeti folyamatoknál veti fel: a nemesi-polgári társas élet szabályainak, ízlésének elterjedése az individuális páros táncok „megmerevedését”, szabályozását, lekötését eredményezi – főképp a nyugat-európai táncfolklorban. E fejtegetésben tehát Martin a társastáncokat mint szabálykövető és kötött szerkezetű táncokat írja le, amelyek e szerkezeti tulajdonságokat örökölték át a néptáncokra – amennyiben hatással vannak rájuk.

Martin György felállítja a különböző európai táncdivathullámok kronológiáját és kiemeli ezek kulturális integráló vagy differenciáló szerepének váltakozását. Megállapításai szerint például az európai forgós-forgatós páros elterjedése Magyarországon egységesítette a tánc kultúrát és a különböző regionális változatok ellenére is egységes karaktert kölcsönzött a magyar népi tánc kultúrának. A későbbi nemesi-polgári társastáncok terjedése azonban megállapításai szerint differenciálja a korábbi egységet.⁶³ *E divathullámok részleges hatása felmorzsolhatja egy-egy terület régi tánc kultúráját, míg más vidékekre el sem jutva, érintetlenül hagyja azokat.*⁶⁴ Ennek a jelenségnek az értelmezésére Martin számos recens példát hoz, amelyek nem csak divathullámok terjedésére és hatására, a két tánc kultúra kapcsolatára, hanem a paraszti életközösség kulturális asszimiláló erejében bekövetkező változásokra is rávilágítanak. Szatmár esetében például a társastáncok olyan korai fázisban (már a 19. század végén) érik el a paraszti tánc kultúrát, hogy utóbbi még képes ezek asszimilálására, folklorizálására. A dél-dunántúli kutatások⁶⁵ eredményeinek értelmezésekor Martin arra hívja fel a figyelmet, hogy a társastáncok beépülését a hagyományos tánc készletbe a funkcióazonosság mértéke is meghatározza: a térségben a hagyományos pásztorkultúra felbomlása a régi stílusú tánc kultúra (kanásztáncok, ugrósok) újbóli kivirágzását eredményezte, amelynek során a szórakozó – mulatsági funkciót betöltő – hagyományos táncok háttérbe szorulnak, az archaikus, szokásalkalomhoz kötődő, ennél fogva ellenállóbb táncok viszont megmaradnak.⁶⁶ Ez a megjelenő társastáncoknak a szatmáritól eltérő talajt biztosít és más hatással jár: *A régi kanásztánc-ugrós táncanyag tempóbeli, metrikai, sőt motívumkincsbeli sajátosságai itt különösképpen a polka különböző fajtáinak terjedését és folklorizációját eredményezik. A polgári társastáncok hatása itt a divattáncok egy meghatározott csoportjának hasonítására, átalakítására, illetőleg a kanásztánc-ugrós tánc típussal való keveredésre szorítkozik elsősorban.*⁶⁷

⁶¹ A keleti magyar népcsoportoknál megfigyelhető leánykarikázó, ugrós, illetve egyes gyermekjátékok őrzik az európai tánc kultúra ezen korszakának emlékeit (Martin 1980: 45).

⁶² Többek között Martin 1973: 101–123.; 1980: 46–69.

⁶³ A 20. század második felében azonban a polgári hatások a felbomló paraszti kultúrával szemben ismét integráló szerepet töltenek be.

⁶⁴ Martin 1970: 12–15.

⁶⁵ Lásd Halmos – Lányi – Pesovár 1988.

⁶⁶ Halmos – Lányi – Pesovár 1988: 11.

⁶⁷ Martin 1970: 13.

Erdéllyel kapcsolatban a társastáncok terjedésének sajátosságait is kiemeli: itt a polgári táncdivatok főként nem a tánciskolák révén, hanem közvetlen átvétel útján terjedtek a spontán városi hatás, illetve a százszokkal való kapcsolat révén. Így a társastáncok terjedése nem is annyira intenzív, egészen az első világháborúig. A háború után viszont egyre nagyobb arányban jelennek meg, de önálló táncciklust alkotnak. Martin kiemeli, hogy folklorizálódásuk igen nagymértékű: *Itt még olyan táncok is átesnek a folklorizálódás szűrőjén, mint a keringő, amelyet másutt a paraszti táncizlés teljesen elutasított vagy csupán a tánciskolában megtanultak szürke utánzására, utánérzésére kárhozottatott.*⁶⁸

Martin György a táncdivatok integráló-differenciáló hatásának vizsgálata mellett az interetnikus kapcsolatok elemzésének fontosságát is hangsúlyozza, nem csak a tradicionális, hanem a társastáncok esetében is.⁶⁹ Interetnikus kapcsolatként értelmezi a táncdivatok terjedését is, amelyek azonban mindig más hatással vannak a már hagyományosnak tekinthető addigi tánckincsre. A 18–19. századi történelmi társastáncok terjedésének következményével kapcsolatban például megállapítja: *Az új tánc típusok interetnikus kapcsolatai más irányúak, mint a régieké: szorosabb szálakkal fűződnek a közép- és nyugat-európai, mint a dél- és kelet-európai tánckincshez. A reneszánsz kori Nyugat-Európából hódító útjára induló, meg-megújuló párostáncdivat-hullámok lassú felszívódása a XVIII–XIX. századra már a telítettség állapotát eredményezte. Ezek a hatások végül is magyar nemzeti párostáncra asszimilálódva, a csárdássá érlelődve hódítják meg és teszik véglegesen újkori-európai jellegűvé tánc kultúránkat.*⁷⁰ Martin kiemeli azt a tényt is, hogy a magyar tánc kultúra nem csak passzív befogadó, hanem az új magyar tánc kincs közvetítő szerepet is betölt Kelet-, Délkelet-Európa felé. Az interetnikus kapcsolat természetesen szintén differenciáló tényező lehet, hiszen nem érintheti az ország valamennyi közösségét. Példaként említi meg, hogy a bukovinai székelyek tánc kincsére a lengyel és német közvetítésű társastáncok voltak nagy hatással, vagy például a Rábaköz tánc kultúráját az osztrák társastáncok befolyásolják.⁷¹

Martin természetesen foglalkozik a társastáncok táncéletben betöltött szerepével is, bár a mélyreható elemzést nem vállalhatja. Felhívja a figyelmet arra, hogy a táncrendezés spontaneitásának elvesztése a polgárosodás egyik jele lehet.⁷² A társastáncok hagyományos táncrendbe történő beépülésének mikéntjéről is közöl példákat és a kérdés további vizsgálatára buzdít.

A körtánc monográfiában a körcsárdás kialakulása és vizsgálata során elemzi behatóan a polgári tánc kultúra hatását. Megállapítja, hogy az egész nyelvterületen – főként tánciskolai közvetítéssel – elterjedt forma inkább a korábban polgárosuló vidékek táncéletére jellemző.⁷³ A körcsárdás-divat kialakulását két olyan táncszociológiai⁷⁴

⁶⁸ Martin 1970: 14.

⁶⁹ A tematikus összehasonlító kutatások és interetnikus kapcsolatok vizsgálatának európai viszonylatban is kimagasló alkotása a körtánc-monográfia: Martin 1979.

⁷⁰ Martin 1970: 40–41.

⁷¹ Martin 1970: 16–17.

⁷² Martin 1970: 29–34.

⁷³ Martin 1979: 241. Hozzáteszi, hogy a körcsárdás kialakulásában és terjedésében szerepet játszik a reformkori táncművészi törekvés által megalkotott *Körmagyar* is.

⁷⁴ E szemléletmód felvetése szintén igen újszerű, de csak igen kevés követőre talál.

tényezőhöz köti, amelyek a társastáncok terjedését és táncrendbe való beépülését is magyarázhatják: (1.) A parasztság táncudásának, táncétségének csökkenése nem jár együtt a tánckedv csökkenésével.⁷⁵ (2.) Ismét vonzalom támad a kollektív táncformák iránt. Martin szerint ez az igény a 18–19. századi nemesi-polgári tánc kultúrában is jelen van és mintegy válaszként értelmezi az individuális párostánc-divatra.⁷⁶

Martin György a magyar tradicionális tánc kultúrában interetnikus kapcsolatok eredményeként, táncdivat-hullámok keretében megjelenő táncokat, társastáncokat a magyar néptánc kincs vegyes rétegébe sorolja.⁷⁷ Hangsúlyozza, hogy a vegyes rétegbe sorolás oka nem az idegen eredet – hiszen ez a szempont a régi és új stílusréteg táncai esetében is fennállhatna –, hanem asszimilációjuk, folklorizációjuk alacsony szintje és elterjedésük esetlegessége. Martin György munkássága évtizedekre irányt mutatott a szakmának, szemléletmódja napjainkig is meghatározza a magyar táncfolklorisztikai kutatásokat.⁷⁸ A magyar tánc kincsbe beépülő társastáncok vizsgálatával kapcsolatos útmutatásai – Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc, Kaposi Edit kivételével – azonban sokáig nem kerültek be a kutatások fő áramába. A sokat hangoztatott funkcionális elemzés éppen a megjelenő társastáncok esetében maradt csonka.

A néptáncok és a társastáncok közötti kapcsolatok elemzésében Kaposi Edit mellett Pesovár Ernő jutott a legmesszebb a nagy tánckutató nemzedék tagjai közül. Pesovár Ernő munkásságának egyik legmeghatározóbb része a magyar néptánc kincs történeti rétegeinek feltárása szöveges források és korabeli táncbrázolások elemzését is bevonva, amelynek során a különböző táncnyelvek közötti kölcsönhatás és az interetnikus kapcsolatok problémakörét is érintette. A kutatások szintéziseként megalkotott néptánc-definíció így jelentősen kiterjesztette a korábbi meghatározások kereteit és új értelmezési szempontok felé nyitott utat: *A néptánc nem más, mint a különböző történeti korszakokban gyökerező, de a hagyományban egymás mellett élő tánc típusok és tánc stílusok összessége.*⁷⁹

Pesovár Ernő számos tanulmánya foglalkozik a régi és új stílusú néptáncok és az ezeken belüli tánc típusok kialakulásával. Sikerült feltárnia azt a tánc történeti folyamatot, amely Nyugat-Európában, Franciaországban vette kezdetét és a táncdivat megdőbbsen gyors terjedésének köszönhetően radikálisan átalakította a korabeli Nyugat-és Közép-Európa tánc életét. *Azért összefogódzású forgós forgatós páros táncok* divatja – amely a középkori *lanc-, füzér- és körtáncok* gyakorlatát váltja fel⁸⁰ – Magyarországra eljutva hasonló nagyságrendű változásokat okozott hazánk tánc kultúrájában.

⁷⁵ *Az újabb polgári táncokénál mozgásigényeik még magasabbak*, ez a tény kedvez a körcsárdás terjedésének (Martin 1979: 241.; Vö. Kaposi 1999: 21–23).

⁷⁶ Martin 1979: 241.

⁷⁷ Martin 1970: 41.

⁷⁸ Voigt 1993: 23–32.

⁷⁹ Pesovár 2003: 7.

⁸⁰ Vö. Martin 1979: 13.

Pesovár helyesen ismeri fel, hogy amennyiben a korabeli tánckincs módosulásának háttérben idegen – és divatjelenség eredményeképpen megjelenő hatás sejthető, az európai divatirányzatok közvetítésében szerepet játszó társadalmi rétegek (arisztokraták és polgárok) tánckultúráját kell bevonni az elemzésbe:⁸¹ *Mindenekelőtt arra a kérdésre keresünk választ, hogy mikor jelent meg a zárt összefogódzás és a páros forgás az európai és a hazai tánc történetben. A kérdés megválaszolásában a társastáncok történetére [...] támaszkodhatunk.*⁸² Ennek okán Pesovár tüzetes vizsgálat alá veszi a reneszánsz korszak nyugat-európai társastánc-életét, többek között a *volta* kialakulását, elterjedését és hatását (például a táncillemben).⁸³ Minthogy a reneszánsz udvari életben megjelenő és konszolidálódó *volta* eredetileg a paraszti táncagyományból származik,⁸⁴ Pesovár Ernő a különböző társadalmi rétegek tánckincsének folyamatos egymás közötti vándorlására hívja fel a figyelmet.⁸⁵ Jóllehet az egyes elemek kiindulási helye nem teljesen világos a fejtegetésben, Pesovár célja nem is a nyugat-európai társastánc történetének megírása volt.

*A forgós-forgatós karakterű páros formai sajátosságait és e szerelmi páros felszabadult magatartását jellemző történeti források alapján kirajzolódnak tehát annak a nagyhatású táncáramlatnak a körvonalai, mely döntően meghatározta a néptánc és társastánc további történetét, minden korábbi hagyományt háttérbe szorító szerepét.*⁸⁶ Nyugat- és Közép-Európában ugyanis ez a szerelmi páros tánc lesz a legmeghatározóbb tánc típus, amelyből a későbbi új stílusú néptáncok és társastáncok is származnak.⁸⁷ Pesovár tehát érzékletesen emeli ki a két táncnyelv közös gyökerét, megemlítve azt is, hogy míg a nyugat-európai táncéletben az eredetileg individuális páros tánc egyre inkább kötött szerkezetűvé, szabályozottá válik a paraszti táncéletben is (kivéve a svéd és norvég táncfolklórt),⁸⁸ addig Közép-Európa hosszabb ideig őrzi ezen táncok individuális jellegét. Az új tánc típus megjelenésének fontosságát kiemelve megállapítja, hogy a zárt összefogódzású forgós forgatós páros táncok elterjedése meghatározta a néptánc későbbi fejlődési irányait, de ugyanígy a társastáncok jellemző vonásait is: *[...] E sokrétű, gyökereiben szerteágazó, népi-nemzeti táncstílusok európai példáiként a keringőt, a mazurkát és a polkát idézhetjük. Mindegyikben megragadhatók ugyanis az előzményei a korábbi hagyománynak, s jól szemléltetik a népi-nemzeti táncok kialakulását, valamint azt, hogy mint divatos társastáncok szélesebb körben is elterjednek.*⁸⁹

⁸¹ Pesovár 2003: 7.; 69.

⁸² Pesovár 2003: 55.

⁸³ Pesovár bőséges európai kitekintést ad a tánc történetéről, tilalmáról, fejlődéséről (Pesovár 2003: 55–59.; vö. Pesovár – Lányi 2002: I. 6–31.; Pesovár 1997: 31.; Felföldi – Pesovár 2001: 169). Pesovár több tanulmányában is részletesen foglalkozik a tánc tilalmakkal (Pesovár 1997a: 36–37).

⁸⁴ Felföldi – Pesovár 2001: 169.

⁸⁵ Pesovár 2003: 56.; vö. Pesovár 1997a: 37; 47.

⁸⁶ Pesovár 2003: 62.

⁸⁷ Pesovár 2003: 62.

⁸⁸ Pesovár itt olyan 19. századi leírásokra, illetve az azokat közlő szakmunkákra hivatkozik, amelyek például a *Landler* rögtönzött, csalogatós formáját örökítik meg (Pesovár 2003: 63). A *Landlert* a szakirodalom a későbbi bécsi keringő egyik lehetséges népi előzményeként tartja számon. Vö. Pesovár 1997a: 49–54.

⁸⁹ Pesovár 2003: 69. Vö.: Pesovár 1997a: 56.

Pesovár Ernő a későbbi korok tánc történeti jelentőségű tendenciái közül a kontratáncok 17. századi megjelenését, majd a kötött szerkezetű, szabályozott társastáncok 19. századtól tetten érhető, egyre erőteljesebb asszimiláló hatását emeli ki részletesebben. Előbbi a hagyományos tánc kincs szerkezeti átalakulását, utóbbi annak leegyszerűsödését, végső soron felszámolódását eredményezi.⁹⁰ Ezzel kialakul a nyugat-európai paraszti tánc kincs utolsó nagy divatáramlata, a *szabályozott szerkezetű, kötött páros táncok* gyakorlata.⁹¹ A késő újkori nyugat-európai paraszti táncélet alakulásával – amelyet tehát a magasabb társadalmi rétegek tánc kultúrájának egyre erősebb asszimiláló hatása jellemez – kapcsolatban igen markáns a véleménye: *A nyugat-európai tájak gyors ütemben fejlődő, polgárosuló parasztsága [...], asszimilálva a felsőbb rétegek társastánc-kultúráját, hamar eljutott az újkori fejlődés – dekadenciának is nevezhető – csúcára. A kontratáncok, a rafinált, vonuló táncos térjátékok, a kötött párostáncok váltak egyeduralgóvá táncéletében.*⁹²

Az egyetemes tánc történeti folyamatokat Pesovár Ernő a magyar tánc kultúra történeti vizsgálatában hasznosítja igazán. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a Nyugat-Európából kiinduló tánc divat hullámok nem csak új tánc típusokat hozhatnak létre, hanem a régieken is alakíthatnak: *Az ugrós páros természetesen nem csak a korábbi tradícióban gyökerező szálakat, hanem az újabb tánc áramlatok hatását is őrzi. Így például a két pár által járt csillagforma, a kis körök és helycserék valószínűleg a 17. századtól fokozatosan tért hódító kontratáncok jegyeit tükrözik.*⁹³ Az ugrós párossal kapcsolatban a *táncos széptevést*, a tánc közbeni udvarlás módját, azaz a kézátadás jelentőségét e párostánc-típus udvarló-szerelmi karakterének körvonalazásában Pesovár szerint azért kell hangsúlyozni, mert meggyőződése, *hogy e páros forma lényegét éppen ez, az udvari tánc kultúrában gyökerező s az etikett által szabályozott magatartás határozta meg.*⁹⁴ Az udvarlásnak ezt a visszafogottabb, szelídebb formáját szorítják háttérbe a magyar gyakorlatban is a zárt összefogódzású forgós-forgatós páros táncok. Pesovár számos tanulmányában érzékletesen, korabeli képi ábrázolásokat, leírásokat, verseket, dalokat elemezve mutatja be ennek a divatnak a magyarországi és erdélyi terjedését,⁹⁵ jóllehet a forrásokban jegyzett táncok társadalmi rétegekhez való kötése sok esetben bizonytalan.⁹⁶ A források elemzése alapján nem teljesen világos az ugrós páros, illetve a zárt összefogódzású forgós-forgatós páros csalogatós elemeinek kapcsolata sem, ugyanakkor Pesovár kísérletet tesz ennek a zavarnak a feloldására. Egyéb tanulmányaiban is toposz-

⁹⁰ Pesovár 1980a: 9.

⁹¹ A három nagy formai csoport tehát, amelyek Pesovár szerint a korabeli társadalom szociális viszonyait is jellemzik, a következők: (1.) *lác-, füzér-, körtáncok*. (2.) *individuális, szabad férfi- és páros táncok*. (3.) *szabályozott szerkezetű, kötött páros táncok*.

⁹² Pesovár 1980a: 9.

⁹³ Pesovár 1997a: 34.; 1964: 69.

⁹⁴ Felföldi – Pesovár 2001: 169–170.; Pesovár 1997a: 30–31. A táncnak ez az udvarló jellege és a mozdulatok is a nyugat-európai *gaillarde*-ot és *courante*-t idézik. (Pesovár 1970: 34.; 1980a: 275).

⁹⁵ Eredményei nagy ivű összefoglalásának – *A magyar tánc történet évszázadai* – címe is jelzi, hogy Pesovár a magyar tánc kultúra egészét tekinti át forráselemző kötetében, így sokkal jobban érzékelhetővé válik a tánc kultúra társadalmi határokat átlépő egyetemessége.

⁹⁶ Ez felmerül például a Balassi Bálint által megénekel, vagy akár általa járt táncsal kapcsolatban is. A leírt csalogatós motívum eredete nem világos (vö. Pesovár 1980c: 271–272.; 2004: 13).

ként tér vissza a magyar tánckincsben egymás mellett élő, de eltérő karakterű és eredetű páros táncaink csalogatós jellegének problematikája. A Pesovár által elemzett és a páros táncokra vonatkozó történeti forrásanyag jelentős része olyan táncokról számol be, amelyek a megörökítés pillanatában többnyire az udvari körök kultúrájának a részei voltak,⁹⁷ a későbbiekben viszont a magyar táncfolklór elemeivé váltak. E tekintetben igen értékesek Pesovár fejtegetései a csalogatós formula szimbolikáját (a szelíd madarat üző ragadozó képe) illetően.⁹⁸ Vizsgálódásunk tárgya szempontjából azonban még lényegesebb, hogy az említett formula eredetét Pesovár visszavezethetőnek véli abba a történeti korszakba, amelyben vélhetően a köznépi táncok és az udvari táncok (társastáncok) még nem különültek el, a későbbiekben viszont a formulát mindkettő továbbvitte.

Pesovár Ernő táncművelési vizsgálódásai az új stílusú néptánckincsünkkel folytatódhatnak, amelyek szintén nem nélkülözik az udvari, társasági táncokkal való kapcsolódási pontok kimutatását. *A magyar táncművelésben a XVI. század végétől tudjuk nyomon kísérni a zárt összefogódzással párosult frei werbetanz fokozatos térhódítását, melynek hatására létrejött a régi stílus elemeit is magába olvasztó új táncstílusunk, a verbunk és a csárdás.*⁹⁹ Az új stílusréteg kialakulásával kapcsolatban Pesovár megemlíti, hogy abban természetesen nagy szerepe volt a már meglévő páros tánc hagyományoknak, de alapvetően az északi és nyugati szomszéd népek, valamint a nemesi-polgári rétegek által közvetített újabb európai táncdivatoknak köszönhetően alakul ki. A 18–19. századi magyar táncművelés alakulásában egyre nehezebben lehet szétválasztani a különböző társadalmi-származási szálatokat, a paraszti és a nemesi-polgári táncművelés egyre bonyolultabban kapcsolódik össze – részben tudatos, reformkori nemzeti törekvések eredményeképpen –, amely végső soron egy egységesülő nemzeti táncművelés kialakulását eredményezi.¹⁰⁰ Ebben a folyamatban a paraszti táncművelés, mint forrásanyag jelentős szerepet játszik,¹⁰¹ de nem egyenrangú félként vesz benne részt. Ennek következményei a 19. század végétől láthatóak egyértelműen, amikortól a paraszti közösség polgárosulása saját táncművelésének felbomlását eredményezi majd.

Pesovár Ernő külön tanulmányt szentelt a lengyel eredetű történelmi társastáncok és a reformkori magyar táncművelés közötti kapcsolat elemzésének.¹⁰² E munkájában részletesen mutatja be a történelmi társastáncok egymást követő áramlatait, illetve ezek hatását a magyar paraszti táncéletben (például: lakodalmi gyertyástánc, párna-

⁹⁷ Lásd Pesovár tanulmányát a párosastáncok történeti problémáiról a Kárpát-medencében (Pesovár 1972: 56–62).

⁹⁸ Pesovár 1972: 58.

⁹⁹ Pesovár 1964: 69–70.

¹⁰⁰ Halmos – Lányi – Pesovár 1988: 576.

¹⁰¹ Vö. Martin 1995: 8.

¹⁰² Pesovár Ernő *Lengyel táncok hatása a reformkorban* c. tanulmánya (1965), majd az itt leírtakat megerősíti és kiegészíti *A lengyel tánczene és a társastáncok hatása a csárdásra* című tanulmányában (1980b).

tánc, lakodalmi osztótánc).¹⁰³ Ezt követően hosszasan elemzi két lengyel társastánc, a *krakowiak* és a *mazurka* több évszázadon keresztül érvényesülő jelentős hatását a magyar paraszti táncagyományban. Megállapításai szerint a két tánc hatása elsőként a magyar nemzeti társastánc megalkotásának folyamatában érhető tetten – mint inspiráló példák – majd ezt követően jelentkezik hatásuk a parasztságnál.¹⁰⁴ Pesovár részletesen elemzi a *krakowiak*-ritmus zenékben, illetve a népies dalirodalomban kimutatható nyomait, és számos népdalt felsorol, amelyek e ritmusképletet őrzik. Rendkívül fontos megállapítása, hogy a *krakowiak* dallamokat elsősorban a Nyugat-Dunántúlon gyorscsárdásként is játszották, más vidékeken pedig alkalmas volt közepes, illetve friss tempójú párostánc kísérőjének.¹⁰⁵ A *krakowiak* zenei sajátosságainak vizsgálata a csárdás gyors és lassú változatainak kialakulására (a csárdás a tánc típus különböző változatainak későbbi összefoglaló elnevezése), elkülönülésére és regionális sajátosságaira is jobban rávilágított.¹⁰⁶

Pesovár a csárdás és a polgári táncművelés kapcsolatának következményeit több más tanulmányában is felveti. A lassú csárdás terjedését például több alkalommal is összefüggésbe hozza a táncélet polgárosulásával.¹⁰⁷ Több helyütt értekezik a nemzeti társastánc kialakításának folyamatáról is, amelyben kiemeli a verbunk karakterű páros táncok jelentőségét és hatását is.¹⁰⁸ A 19. század első felének nemzeti törekvései eredményeképpen a táncművelés „nemzeti” jelző alatti egységesülésének lehetünk tanúi, a csárdás pedig (továbbra is mint egy igen sokféle változatból álló tánc típus összefoglaló megnevezése)¹⁰⁹ alkalmas volt arra, hogy magában egyesítse a paraszti és a nemesi-polgári táncagyományt.¹¹⁰

A társastáncok új hullámának 19. század végi, századforduló táji megjelenését Pesovár a korábbi táncdivatok hatásával összevetve annyiban tekinti más jelenségnek, hogy ezek a paraszti társadalom integráns kultúrájának elerőtlenedése idején jelentkeznek. Ekkor a paraszti táncagyomány már csak egyre kisebb mértékben tudja asszimilálni az új táncokat és noha megindul bizonyos szintű folklorizálódásuk, igazi beépülésükre már nem kerülhet sor.¹¹¹ A társastáncok, illetve a 19. század folyamán szerkesztett magyar műtáncok folklorizálódásának részletei nem tartoztak a kutatások fő irányába – bár filmre

¹⁰³ Pesovár 1965: 164–165.; 1997a: 46.; 2004: 15.; Felföldi – Pesovár 2001: 179. Pesovár Ernő az említett szertartásos lakodalmi táncokat nem sorolja be egyik stílusrétegbe sem (Pesovár 1964: 70). A *páratánc* egyik első korai tudományos leírását – amely a társastáncokkal való kapcsolatot még nem emeli ki (Lajtha – Gönyey 1937: 105–106).

¹⁰⁴ A *krakowiak* jegyeit elsősorban a tánczenében, a *mazurka* sajátos hatását pedig a nemzeti társastáncá lett műtáncban tudjuk nyomon követni (Pesovár 1965: 165).

¹⁰⁵ Pesovár 1965: 165–167.; 1980b: 295–302.

¹⁰⁶ Pesovár 1965: 168. Vö. Pesovár 1985: 17–29.

¹⁰⁷ Vö. Pesovár – Lányi 2002: I. 29.; Pesovár 1980b: 299–300.; 1997a: 67.

¹⁰⁸ Pesovár 1997a: 66–67.; Felföldi – Pesovár 2001: 204. A verbunk karakterű páros tánc báli életéről lásd Pesovár 1985: 22–23. Kiemelendő itt is, hogy a verbunk szolgáltatja majd a nemzeti társastánc formanyelvét, karakterét.

¹⁰⁹ Vö. Martin – Pesovár 1954: 147. Itt arról számol be a szerzőpáros, hogy az ún. *bokázó csárdás*, illetve *tulipáncsárdás* tulajdonképpen műtánc és nem is a klasszikus értelemben vett csárdás.

¹¹⁰ Pesovár 1980a: 286.; 1985: 24.; Martin – Pesovár 1954: 145–147.

¹¹¹ Pesovár – Lányi 2002: I. 6.

vételtük igen sok esetben megtörtént –, ¹¹² viszont tanulmányainak vonatkozó szakaszaiban Pesovár utal azokra a jelenségekre, amelyek során a társastáncok (és zenekíséretük) hatása megjelenik a hagyományos táncok motívumkincsében. ¹¹³ E kérdés mélyrehatóbban csak a csárdás kialakulásával kapcsolatban jelenik meg a kutatásokban. ¹¹⁴

A század második felében a terepkutatások alkalmával Pesovár Ernő és gyűjtőtársai dokumentálják az átalakuló paraszti táncélet főbb eseményeit – még lehetőségük volt a polgári társastáncok terjedésének, hatásának recens vizsgálatára. Vas megyei kutatásaikat összefoglalva ekként vélekednek ennek fontosságáról: *A táncélet struktúrájának ez az országos átlaghoz viszonyított korai átalakulása, az egyes rétegek arányainak megváltozása tehát bizonyos mértékig rendhagyó vizsgálati módot igényel. Rendhagyót annyiban, hogy a tánc hagyományunk régi és új rétegét képviselő tánc típusok mellett fokozott mértékben kell foglalkoznunk azokkal a polgári és idegen eredetű táncokkal, melyek stílusjegyeik alapján részben vagy egészen elhatárolhatóak ugyan a magyar néptánc történetének és alakulásának fő vonulatától, de a táncéletben betöltött szerepük egyértelműen jelzi, hogy szerves részei tánc kultúránknak.* ¹¹⁵ A Vas megye tánc- és zenei hagyományairól készült monográfia azért kiemelkedő a társastáncokra vonatkozó kutatások sorában, mert egyrészt önálló fejezetet szán a társastáncok bemutatásának, folklorizálódott változataikról pedig fényképeket és kintogramokat közöl, másrészt a városi tánc hagyományt, a korszak városban divatos társastáncait is bemutatja. ¹¹⁶ Egyéb kutatásaik során rögzítik a falvakban működő tánciskolák, táncmesterek tényét és megállapításokat tesznek hatásukra vonatkozóan. ¹¹⁷ A táncéletben megjelenő új táncok vizsgálatával kapcsolatban Martin és Pesovár a Szabolcs-Szatmár megyei monografikus táncutató munka eredményeinek összefoglalásakor az alábbi megállapításokat teszi: *Nem hanyagoltuk el a mai táncéletben uralkodó szerepet betöltő fiatalok sok esetben egészen új tánc hatásokkal átszőtt tánc kultúrájának a rögzítését sem. [...] A hagyományos táncokon kívül – bár kisebb mértékben – de foglalkoztunk a túr-táncokkal (társas táncok) és a táncmesteri gyakorlat jelentőségével és hatásával is.* ¹¹⁸ Ez tulajdonképpen a megjelenő társastáncok megnevezését (ez olykor el is marad), a táncrendben való helyének rögzítését és a táncélet átalakulásában játszott szerepének kiemelését jelenti. ¹¹⁹

¹¹² A MTA Zenetudományi Intézetének filmarchívuma jelentős mennyiségű felvételt őriz a társastáncokról, folklorizálódott társastáncokról, amelyeket a tanulmányok rendszerint meg is hivatkoznak.

¹¹³ Lásd például Pesovár 1997a: 34. A Duna-Tisza-közi marsok motívumkincsének és zenéjének módosulásairól: Felföldi – Pesovár 2001: 172. Folklorizálódott műtáncokról, társastáncokról közöl adatokat Martin – Pesovár 1954: 67–75.; valamint Felföldi – Pesovár 2001: 388. Az Ecsedi láp környékéről szóló adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar verbunkot műzenével kísérik, motívumkincsében pedig a magyar szóló nevezetű műtánc elemei figyelhetők meg (Martin – Pesovár 1958: 430–432).

¹¹⁴ Szentpál 1954. Vö: Martin – Pesovár 1954: 145–149.; lásd még: Pesovár 1980a: 283–294.; 1985: 17–29). Vö. Martin – Pesovár 1958: 433. Lásd még Pesovár 1966: 117–122.

¹¹⁵ Halmos – Lányi – Pesovár 1988: 11.

¹¹⁶ Halmos – Lányi – Pesovár 1988: 33–36.; 124–142.; 46–56.

¹¹⁷ Martin – Pesovár 1958: 427.

¹¹⁸ Martin – Pesovár 1958: 426.

¹¹⁹ Martin – Pesovár 1958: 427.

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy Pesovár Ernő tánc történeti kutatásai és módszertani ajánlásai a magyar tánc kultúra különböző stílusainak és rétegeinek egységben való kezelésére hívja fel a figyelmet. E komplex szemlélet érvényesítéséhez a fent bemutatott elméleti váz kellő kiindulópontot adott az újabb nemzedékek tánc kutatóinak, mégis, a társastáncok és a paraszti tánc kultúra kapcsolatának mélyrétegeit feltáró vizsgálódások még jócskán váratnak magukra.

A MODERN KUTATÁSOK A KILENCVENES ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

Ahogy láthattuk, a 20. század középső harmadának kutatói felépítették azt az elméleti és intézményi bázist, amely szilárd alapot nyújtott a kilencvenes évek, illetve az új évezred kutatásaihoz. A korábbi évtizedekhez hasonlóan a kilencvenes évek tánc folklorisztikai munkáiban is rendre felbukkannak a társastáncokra vonatkozó megjegyzések, bekezdések. A „hagyományos”-ként definiált paraszti múlttól távolodva a tánc kutatónak egyre többször kell azzal szembesülnie, hogy a falusi táncélet „néptáncos” világa recens módon már csak nyomaiban lelhető fel. Az átalakuló szórakozási formák közepette fokozottabban kell figyelembe venni az új táncdivatokat, a rádió, televízió hatására megváltozó táncos ízlést és szembesülni kell azzal, hogy a művelődési házak báljain megjelenő néptáncok már inkább a folklorizmus és tudatos hagyományápolás jelenségei, mintsem az élő néptánc kultúra megnyilvánulásai.

A kilencvenes évek tánc folklorisztikai munkái közül egyet kell kiemelni e helyen, amely minden korábbi kezdeményezésnél alaposabban vizsgálja az átalakuló táncos hagyományvilágot, bennük a társastáncok szerepét. Ratkó Lujza *Nem úgy van most, mint vót régen... A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában* című impozáns terjedelmű kötete a tánc hagyomány komplex értelmezésének mesterműve, a magyar tánc folklorisztika egyik csúcsteljesítménye, amely a korábbi évtizedek valamenynyí módszertani elemét ötvözi és még magasabbra emeli. A munka célja annak feltárása, hogy a tánc milyen szerepet töltött be a hagyományos paraszti kultúra egészében, illetve, hogy a tánc mint tradíció mit jelentett a hagyomány szerint élő ember életében. A szerző külön kiemeli, hogy el kíván távolodni a formai és zenei szempontokat előtérbe állító és a korábbi kutatásokra igencsak jellemző szemlélettől és az analízis mellett teljes szintézisre törekszik.¹²⁰ Olyan célt valósít meg ezzel, amely kitűzésére ugyan korábban is biztattak a nagy elődök, ténylegesen azonban – a kőrtánc-monográfiát, a lőrincrevi kötetet és talán a Vas megyei monográfiát leszámítva – maradéktalanul nem valósult meg. Ratkó munkája lényegében a korábbi funkcionális szemléletet viszi tovább – bár ő maga nem funkcionalistának nevezi a kötetet – és a tánc társadalmi szerepét vizsgálva a táncos szokásokat hordozó közösség megértésére törekszik.¹²¹ Ezzel Ratkó maradéktalanul megfelel a modern tánc antropológia kívánalmainak is, munkájában a magyar tánc folklorisztika és a modern antropológia találkozik egymással.

¹²⁰ Ratkó 1996: 16–17.

¹²¹ Ratkó 1996: 17.

E komplex szemléletből adódóan természetes, hogy a társastáncok szerepe is helyet kap a munkában. A korábbiaknál jóval részletesebben és fényképes dokumentációval illusztrálva tárgyalja a tánciskolai táncok megjelenését.¹²² Feltárja a táncos szokások illetmében bekövetkező változásokat,¹²³ valamint korábban nem látott alapossággal mutatja be a társastáncok szerepét a hagyományos fogásmódok átalakulásában.¹²⁴ Az analízist követően pedig valóban sor kerül a szintézisre is. Ratkó három pontban foglalja össze a hagyományos tánc kultúra felbomlásának menetét: (1.) a tánciskola megjelenésével, az új táncdivat és a direkt tanulás terjedésével külső hatás éri a közösséget. (2.) A falusi fiatalok szemléletbeli és ízlésbeli változása már a közösség belső átszerveződésére irányítja rá a figyelmet. Ratkó lényegében ennek megértésével lép igazán közel a paraszti társadalom belső rendszeréhez. (3.) Az új szórakozási formák megjelenése felerősíti előbbi kettő hatását és háttérbe tolja a táncalkalmat, mint korábban elsődleges szórakozási lehetőséget.¹²⁵ A folyamatot végső soron – Theodor Adorno nyomán – a tradicionális és a modern kultúra összeütközésének részeként értelmezi, amelynek eredményeként a tradicionális kultúra organikus egysége szétbomlik és a modern kultúra teljes egészében asszimilálja azt.¹²⁶

A tudománytörténeti összefoglalás végén a legújabb kutatásokról szükséges még néhány szót ejteni. A kilencvenes években kezdődő és napjainkban is zajló, jelenkutatásokat és változásvizsgálatokat előnyben részesítő *táncantropológiai fordulat* valódi megtörténtét ugyan a szakmán belül is vitatják – arra hivatkozva, hogy az antropológia által megkívánt elveket a magyar táncfolklorisztika már évtizedek óta maga is érvényesíti. Intézményesülése, felsőoktatási képzésben való megjelenése és ezáltal metodikájának terjedése ugyanakkor vitathatatlan.

A társastáncok és a paraszti tánc kultúra kapcsolatának elemzése az ezredforduló után nyer igazán létjogosultságot, részben a táncantropológia háttértámogatása következtében, részben a táncfolklorisztikai előzmények továbbfejlesztése okán. A kérdéssel foglalkozó alig pár kutató közül Varga Sándor Mezőségben végzett változásvizsgálatait, valamint Dóka Krisztina munkásságát kell kiemelni. Dóka kutatásainak középpontjában a 20. századi magyar paraszti tánc kultúra átalakulásának folyamata áll, amelyről kezdetben lokális, majd egyre inkább az egész magyar nyelvterületre kiterjedő áttekintést ad.¹²⁷ Dóka Krisztina nem csak a tánc szokáskörnyezetének történeti átalakulásával, hanem a társastáncok szerepével, hagyományos táncéletbe történő beépülésével is behatóan foglalkozik. *A magyar táncfolklor átalakulása (1896–1945)* című (PhD) doktori értekezésében egyedülálló módon foglalkozik a folklorizálódott

¹²² Ratkó 1996: 233; 257–265.

¹²³ Ratkó 1996: 127–129.

¹²⁴ Ratkó 1996: 114–115.; 231–232. Előzményként vö. Kaposi – Maác 1958: 78.

¹²⁵ Ratkó 1996: 309.

¹²⁶ Ratkó 1996: 309–311.

¹²⁷ Dóka 2010: 59.

társastáncok szerkezeti és funkcionális sajátosságaival, forrásként használva a Zenetudományi Intézet filmarchívumának és az Etnológia Adattárának az anyagát.¹²⁸

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a társastáncok vizsgálatának hazai kutatástörténeti előzményeinek kritikai feltárására, a magyar táncfolklorisztika társastáncokkal szembeni elvi alapállásainak bemutatására vállalkoztam. A magyar táncfolklorisztikai kutatások a 20. század eleje óta érintették, kerülgették a paraszti táncéletben megjelenő társastáncok kérdését. A tudománytörténeti összefoglalás során bebizonyosodott, hogy a magyar táncfolklorisztika mindvégig magában hordozta a társastáncok vizsgálatának lehetőségét, ennek fontosságát többen is hangsúlyozták, jelentős előrelépések, célzott kutatások azonban a kilencvenes évekig alig történtek.

Irodalom

DÓKA Krisztina

- 2010 „Már mi hoztuk bé divatba...” Egy marosszéki falu táncéletének átalakulása a XX. században. In Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptáncutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 59–80. Budapest: MTA Zenetudományi Intézete.

FELFÖLDI László

- 1999 Kaposi Edit kutatói tevékenységéről. In Kaposi Edit: *Bodrogekő táncai és táncélete 1946–1948*. 238–244. Budapest: Planétás Kiadó. /Jelenlévő Múlt/
- 2010 Réthei Prikk Marián és Seprődi János levelezése. 1903. november – 1905. január. In Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptáncutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 321–343. Budapest: MTA Zenetudományi Intézete.

FELFÖLDI László – PESOVÁR Ernő (szerk.)

- 2001 *A magyar nép és nemzetiségeinek táncgyománya*. Budapest: Planétás Kiadó

HALMOS István – LÁNYI Ágoston – PESOVÁR Ernő

- 1988 *Vas megye tánc- és zenei hagyománya*. Szombathely: Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ

KAEPPLER, L. Adrienne

- 1991 American Approaches to the Study of Dance. *Yearbook for Traditional Music*. (International Council for Traditional Music) 23. 11–21.

KAPOSI Edit

- 1947 A néptáncutatás újabb feladatai. *Ethnographia*. LVIII. 242–246.
- 1964 Új népművelési forma: a társastánc klub. *Népművelés*. 6. 39.
- 1966 A társastánc figyelmet érdemel a népművelésben. *Népszava*. 94. júl. 26. sz. 8.

¹²⁸ A disszertáció publikálása folyamatban van. A kutatások eredményeit Dóka Krisztina szíves közléséből ismerem, ezúton is köszönetet mondok érte.

- 1968 Társasági táncok – táncos szórakozások. Történeti áttekintés 1–6. *Népművelés*. XV. 4. 30.; 5. 31.; 6. 31–32.; 7. 30–31.; 8. 54.; 9. 37–38.
- 1969a A huszadik század első évtizedeinek társastáncairól. In Kaposi Edit (szerk.): *Divattáncok 1900–1945*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- 1969b Népművelői gondolatok a társastánc területén. *Táncművészeti Értesítő*. VII. 3. 44–52.
- 1969c A versenytánc kialakulása és fejlődése. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 1967–1968. 61–91.
- 1970 Adalékok az európai és a magyar táncmesterség történetéhez. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 163–194.
- 1973 Kiegészítő adatok az európai és a magyar táncmesterség történetéhez. *Táncművészeti Értesítő*. XI. 1–2. 34–37.; 87–71.
- 1977a A latinamerikai társastáncok történeti kialakulásáról. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 1976–1977. 157–184.
- 1977b *A társastáncok története*. Jegyzet. Budapest: A Népművelési Intézet kiadványa.
- 1979a Szöllősy Szabó Lajos élete és munkássága (1803–1882). *Tánc tudományi Tanulmányok*. 1978–1979. 145–188.
- 1979b Századok társastáncai. *Táncművészet*. IX. 6. 25–26.
- 1982 Szöllősy Szabó Lajosra emlékezvén... *Táncművészet*. XII. 5. 31–33.
- 1985 A magyar társastánc-szakirodalom forráskritikai vizsgálata I. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 1984–1985. 177–194.
- 1987 A magyar társastánc-szakirodalom forráskritikai vizsgálata II. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 1986–1987. 49–76.
- 1991 A táncmesterség és a 19–20. századi társastánc kultúra nemzeti vonásai hazánkban és Európában. *Népi kultúra és nemzettudat*. 105–120. Budapest: Magyarországi Kutató Intézet
- 1996 Táncról-táncra. Bálok és táncvigalmak a kiegyezéstől a '40-es évekig. *Táncművészet*. XXVI. 1. 33–35.
- 1999 *Bodrogek táncai és táncélete. 1946–1948*. Budapest: Planétás Kiadó.
- KAPOSI Edit – MAÁCSZ László
- 1958 *Magyar népi táncok, táncos népszokások*. Budapest: Bibliotheca Kiadó.
- KODÁLY Zoltán
- 1937 Népzene. In Czákó Elemér: *A magyarság néprajza IV. A magyarság szellemi néprajza*. 7–80. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LAJTHA LÁSZLÓ – GÖNYEY Sándor
- 1937 Tánc. In Czákó Elemér: *A magyarság néprajza. IV. A magyarság szellemi néprajza*. 85–149. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- LUGOSSY Emma – GÖNYEY Sándor
- 1947 *Magyar népi táncok I*. Budapest: Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- PESOVÁR Ernő
- 1964 A magyar néptánc. *Táncművészeti Értesítő*. II. 3. sz. 67–70.
- 1965 A lengyel táncok hatása a reformkorban. *Néprajzi Értesítő*. 47. 159–176.
- 1966 A csalogatós csárdás. 1965–1966. *Tánc tudományi Tanulmányok*. 115–142.
- 1970 Táncban orcád pirulása. *Táncművészeti Értesítő*. VIII. 2. 34–37.
- 1972 A párostatáncok történeti problémái a Kárpát-medence tánc hagyományában. *Táncművészeti Értesítő*. X. 3. 56–62.

- 1980a A csárdás kialakulása. In Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptáncgyománnyok*. 283–294. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- 1980b A lengyel tánczene és társastáncok hatása a csárdásra. In Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptáncgyománnyok*. 295–305. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- 1980c Régi páros táncaink főbb típusai. In Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptáncgyománnyok*. 265–282. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- 1985 A csárdás kialakulásának szakaszai és típusai. *Ethnographia*. XCVI. 17–29.
- 1997a *A magyar páros táncok*. Budapest: Planétás Kiadó.
- 1997 Néptánc. In Pálffy Gyula (vál.): *Néptánc kislexikon*. 110–111. Budapest: Planétás Kiadó.
- 1997 Társasági tánc. In Pálffy Gyula (vál.): *Néptánc kislexikon*. 169–170. Budapest: Planétás Kiadó.
- 1998 Az új magyar táncstílus. In Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. 574–590. Budapest: Osiris Kiadó.
- 2003 *Táncgyománnyunk történeti rétegei. A magyar néptánc története*. Szombathely: Berzsenyi Dániel Főiskola.
- 2004 *A magyar tánc történet évszázadai*. Budapest: Hagyományok Háza.
- 2010 Réthei kéziratok hagyatéka. In Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptánc kutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 305–307. Budapest: MTA Zenetudományi Intézete.
- MARTIN György
- 1970 *Magyar tánc típusok és tánc dialektusok I–III*. Budapest.
- 1973 Die Branles von Arbeau und die osteuropäische Kettentänze. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 15. Fasc. 1/4.
- 1977 Két néptánc gyűjtemény harminczéves születésére. *Táncművészet*. 3. 14–15.
- 1979 *A magyar körtánc és európai rokonsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1980 Lánc táncok, körtáncok. In Lelkes Lajos (szerk.): *Magyar néptáncgyománnyok*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat. 45–106.
- 1995 *Magyar tánc típusok és tánc dialektusok*. Budapest: Planétás Kiadó.
- MARTIN György – PESOVÁR Ernő
- 1954 A csárdás. In Morvay Péter – Pesovár Ernő (szerk.): *Somogyi táncok*. 145–149. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.
- PESOVÁR Ernő – LÁNYI Ágoston
- 2002 *A magyar nép táncművészete. I–II. Néptánciskola*. Budapest: Hagyományok Háza
- PESOVÁR Ferenc
- 1960 Tánc mesterek a szatmári falvakban. In *Tánc tudományi Tanulmányok*. 309–311.
- 1978 *A magyar nép táncélete. Tánc tanulás, táncalkalmak, tánc rendezés*. Budapest: Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára.
- RATKÓ Lujza
- 1996 „Nem úgy van most, mint vót régen...” *A tánc mint tradíció a nyírségi paraszti kultúrában*. Nyíregyháza-Sóstófürdő: Sóstói Múzeumfalú Baráti Köre
- 2010 A néptánc kutatás hagyományos és új útjai a XXI. században. In Felföldi László – Müller Anita (szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptánc kutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 23–36. Budapest: MTA Zenetudományi Intézete.

RÉTHEI PRIKKEL Marián

1924 *A magyarság táncai*. Budapest: Studium

2010 Tájékoztató. In *A magyarság táncai*. In: Felföldi László – Müller Anita(szerk.): *Hagyomány és korszerűség a néptáncutatásban. Pesovár Ernő emlékezete*. 317–320. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet.

SZENTPÁL Olga

1954 *Acsárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat

1956 Keringő és polka a 19. században. *Táncművészeti Értesítő*. 73–89.

VOIGT Vilmos

1993 Martin György és a magyar folklorisztika. In Felföldi László (szerk.): *Martin György emlékezete. Visszaemlékezések és tanulmányok születésének hatvanadik évfordulójára*. 23–32. Budapest: Magyar Népművelődési Intézet.

Kavecsánszki Máté

Munkahely: MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport – tudományos segédmunkatárs.

E-mail: kavecsmate@gmail.com

Máté Kavecsánszki

The study of social dances in Hungarian ethno-choreology

The study of the interaction between Hungarian peasant dances and the social dances of the nobility and the middle class could be a new field of research in contemporary Hungarian dance studies, although such investigations are not without antecedents. The use of non-traditional systems of movements in peasant societies is an expressive form of traditional culture, thus, theoretically it could be a subject of ethno-choreology as well. Nonetheless, the direct investigation of social/partner/ballroom dances in various local communities has not been accomplished either in formal or in social context. Meanwhile, researchers carrying out fieldwork recognized the role of social dances in villages. Some scholars who paid attention to the interpretation of the social aspects of dance and voted for a complex approach tried to reveal the reasons for the emergence of partner dances and their relationship with traditional dances. The author in his paper provides a critical overview about the history of research on social dances in Hungary and a presentation of the theoretical standpoints of Hungarian ethno-choreology towards partner ballroom dances. From the beginning of the 20th century representatives of Hungarian ethno-choreology either recognized or ignored the issue of ballroom dances in Hungarian peasant culture. Although the importance of such investigations was declared by a number of authors, yet, until the 1990s hardly any specialised research project was accomplished in this respect.

A debreceni rendszeres táncházak kapcsolati hálója (1974–2011)

A táncház és az ahhoz kapcsolódó mozgalom a magyarországi folklór revival mozgalmak egyik legmeghatározóbb eleme, amely kialakulásától számítva napjainkig (1972–2011) fontos kulturális és közművelődési feladatot lát el Magyarországon és szerzte a világban. Ezt jelzi a mozgalom 2011-es, az UNESCO Szellemi kulturális Örökségének „Jó gyakorlatok” (Best Practice) regiszterére való felvétele, mint a szellemi kulturális örökség átörökítésére alkalmas hatékony modell. A táncház a népi kultúrának több szegmensét¹ funkcionálja és értelmezni újra, az örökségelemeket közvetlenül a lokális társadalmi csoportok gyakorolják, eközben kutatókkal, tudósokkal dolgoznak együtt.²

Kutatásom³ célja a debreceni táncházmozgalom, azon belül a legalább havi rendszerességgel megtartott táncházak⁴ kapcsolatrendszerének⁵ feltérképezése, mivel az azokhoz köthető lokális csoportok elemzése olyan fontos tartalmakat hordoz, amelyek definiálni tudják a mozgalom működését. Ebben a kontextusban pedig nem csak az egyének vizsgálatán van hangsúly, hanem az általuk szervezett csoportosulások táncházzal való összeköttetésein is, amelyek három szintet határoznak meg: makro- mezo- és mikroszintű kapcsolatrendszert.⁶

Makroszint alatt az állami, a megyei és városi önkormányzati, mezoszint alatt a civil szféra, az NGO-k,⁷ egyesületek, népzenei-, néptáncegyüttesek, és a helyi felsőoktatási intézmény, mint autonóm intézmény szerepelnek. Mikroszintű vizsgálaton az egyének táncházban való részvételét, azaz a közönség és a szervezők körének vizsgálatát értem. A mozgalom működése a három (egymással összekapcsolódó) szint kapcsolathálóján keresztül értelmezhető.

Gyűjtési módszereim során a néprajzi (etnográfiai) hálózatkutatás főbb módszertani lépéseit követem. Robert T. Trotter szerint ennek segítségével „leírhatók a családi, rokonsági és barátsági hálózatok, a munka-, önkéntes vagy problémamegoldó csoportosulások, vagy bármilyen más típusú, különböző kultúrákban fellelhető társadalmi csoportok”, kutatási módszerként pedig az interjúkészítés, és a résztvevő megfigyelés

¹ Az autentikusnak vélt népi tánc kultúrát, a hangszeres népi tánczenét, és az azokhoz kapcsolódó további szellemi és tárgyi kultúrát (például népviseletet, népi táplálkozást, etc.).

² Csonka-Takács – Havay 2011: 7.

³ A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, „Diákok a tudományért” szakalapítvány támogatásával valósult meg, 2012-ben.

⁴ Az alkalmi táncházak egyszerű, rendszertelen jellegük miatt nem határozhatnak meg olyan szintű kapcsolati hálót, mint amelyet a rendszeres táncalkalmak.

⁵ A társadalmi hálózat (social network) elemzésének módszere: „egy adott társadalmi csoport vagy réteg aktorait (szereplőit) tekintjük a hálózat pontjainak, és két pontot éllel (szakasszal) kötünk össze, amennyiben a két aktor között fennáll egy általunk fontosnak tartott kapcsolat” (Csányi–Szendrői 2004).

⁶ A mozgalom részletes magyarországi történetére nem térek ki, több tanulmánykötet is napvilágot látott ezzel kapcsolatban (Sándor 2006.; Halmos – Hoppál – Halák 2012).

⁷ *Non Government Organisations* = Nem kormányzati szerveződések (Bíró 2002: 2).

alkalmazható eredményesen.⁸ Ennek szellemében félíg strukturált interjúkat készítettem, illetve internetes forrásokat is felhasználtam a különféle társulások feltérképezésének érdekében.

A makro-, mezo-, és mikroszintű elemzésekhez szorosan kapcsolódó táncalkalmak történeti szempontú felvázolása során a jellegzetesebb tényezőkre helyezem a hangsúlyt (a táncalkalmak rendszerességére, szervezési körülményeire, jellemzőire.)

TÁNCHÁZAK DEBRECENBEN

Minden hálózat elemzése során fontos annak körülhatárolása. Ezek a táncos-zenei szórázások alkalmak három dimenzióban jelennek meg egymással párhuzamosan:

- idődimenzió: 1974-től napjainkig
- földrajzi dimenzió: Debrecen (vidéki nagyváros)
- szakmai és mozgalmi dimenzió: a táncházmozgalom, mint aktív, normatív revival mozgalom.

Szereplői a társadalmi szférában jelennek meg, akikre „a közvetlen szükséglet-kielégítés és a beleélő alkalmazkodás [tánc, zene, közösségi érzés], a normatív funkció érvényesülése [meghatározott társadalmi szabályok], az *értékmotivált* [társas]⁹ cselekvés és – kölcsönhatás”¹⁰ [néptánc, népzene és népi hagyományok tiszteletben tartása, autenticitásra való törekvés] jellemző.

„Hajdús” kezdetek

A városban 1974 márciusában rendezték meg a Kossuth utca 1. szám alatt az első táncházat, *Tavaszi táncesték* címmel, amelyet az akkor még azon a helyszínen próbáló Építők Hajdú Táncegyüttese (ma Hajdú Táncegyüttes), annak vezetői és tagjai szerveztek, természetesen a budapesti minták hatására, mivel Debrecenben, és a környékén a megyében nem működött táncház. Ezt követően egyre sűrűbben kezdték szervezni, azonban változó helyszíneken. A táncházak több alkalommal a Kölcsey Ferenc Művelődési Házban zajlottak, de ekkor még nem rendszeres folyamatra kell gondolni, megszervezésük a pesti példákkal ellentétben csupán alkalmoszerű volt. 1975-től 2-3 éves szünet következett, mert nehezen lehetett megmozgatni a várost ebben a „műfajban.”¹¹

A Hajdú Táncegyüttes 1979-től kezdett el újra foglalkozni a táncházak szervezésével, rendszeres táncházról azonban még mindig nem lehetett beszélni, csupán évi 2-3 alkalomról. Ekkor azt is elvállalták, hogy a táncban nem jártas, laikus személyeket a táncházak kezdete előtt kisebb táncoktatás keretében tanítják, hogy az ezután következő táncházban az alapvető motívumokat már el tudják táncolni.

⁸ Trotter 1999: 4–5. Idézi Könczei 2007: 46.

⁹ Itt a közösségi jelzőt használta a szerző, ezt a fogalmat azonban én a tudományos definíció okán nem használom (Sárkány 1977: 330).

¹⁰ Farkas 2007. <http://mek.oszk.hu/04900/04988/html/#10> (letöltve 2012. december 20.)

¹¹ A Kardos Lászlóval készült interjú során hangzott el 2010-ben.

Csüördögölő táncház az Ifjúságpolitikai Klub-ban (IPK)

A hajdús törekvések után újabb kezdeményezések indultak, mint például – az akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetemnek nevezett – Debreceni Egyetem táncházai, amelyek 1983-tól kezdődtek az Egyetemi Klubban. Ezeket az egyetemi Közművelődési Titkárság fenntartásában működő Csüördögölő Népzenei Együttes szervezett, amelynek táncházas alkalmait az egyetemi KISZ bizottság is támogatta. Utóbb, 1986-tól átkerült az Ifjúságpolitikai Klub-ba (későbbiekben IPK), amely 1986-ig a Hajdú Táncegyüttes próbahelyeként is szolgált, ma pedig a Debreceni Művelődési Központ részlege. Táncházaikat kétheti rendszerességgel tartották, ahová Nyíregyházáról is jártak át tanítani, a Nyírség Táncegyület akkori táncosai. A közönség már egyre tarkább képet mutatott, a Forgórózsából, a Debreceni Népi Együttesből (későbbiekben DNE) és az Agrár táncegyüttesekből többen megfordultak itt ekkor. Központi helyzete miatt művelődési ház a városban nem bizonyult alkalmasnak a táncházak rendezésére, így ezek 1989–1990-ben véget értek.

A Varjúvár

A Csüördögölő által megrendezett táncalkalmak során többen úgy érezték, hogy a művelődési ház túl szigorú szabályokat írt elő. Szerettek volna olyan csoportot kialakítani, amelynek feladata már nem csak a néptáncos és népzenei szórakozási programok megszervezése, hanem a tradicionális népi kultúrához tartozó egyéb tárgykörök megismerése, bemutatása az adott rendezvényen.

Ennek megvalósításaképpen jött létre a Hajdú-Bihar megyében egyedülállónak számító Varjúvár Kulturális Egyesület, amelyet nem csak zenészek, táncosok szerveztek, hanem olyan laikusnak is számító fiatal felnőttek (19–30 éves korosztály között), akiket *a kultúra egészben érdekelt*.¹²

A Varjúvár először a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem berkein belül működött, majd 1991-ben egyesületté alakulva önállósult. Táncháza több helyszínen is megrendezésre került, melyek közül a legideálisabbnak az egyetem Simonyi úti klubjának épülete minősült, ekkorra (1990–1995) tehető a csoport fénykora is. Ezek az alkalmak már rendszeresen jelen voltak a város életében, hétfő esténként állandó tánctanítás folyt, s a helyi zenekarok mellett (elsősorban a Szeredás) több meghívott zenekar (Dűvő, Egyszólam, Muzsikás, Ökrös, Tatros, Jánosi) is húzta a talpalávalót.

Debrecenben ez volt az első olyan szervezett rendszeres alkalom, amely nagy tömegeket tudott megmozgatni táncosok, zenészek, és laikusok köréből egyaránt, „az egyesület tagságának összetétele mind foglalkozásuk, mind iskolai végzettségük aspektusából vizsgálva, heterogén képet mutatott.”¹³

A Varjúvár 1995-ben elhagyni kényszerült az addigi épületét, mivel azt kárpótlási privatizáció miatt a katolikus egyház számára vissza kellett szolgáltatni. Ezek után még működött egy-két évig, azonban a helységek cseréje miatt bizonytalanná vált az

¹² Biczó Gábor, egykori varjúváras főszervező, egyetemi docens elmondása alapján (2010).

¹³ Békési 1998: 56. A dolgozat mellékletében lévő alapító tagok felsorolása, azok végzettségeinek kimutatása alapján.

alkalmak lebonyolítása. Emellett több, akkor egyetemen végzett személy elhagyta az egyesületet családi illetve a magánéletbeli okok miatt.¹⁴

A jól szervezett programoknak, és az ehhez rendelkezésre álló költségvetésnek köszönhetően egyfajta városi kulturális közművelődési tevékenységet láthatott el a Varjúvár Kulturális Egyesület. Ezt a többletet nem tudta pótolni semmilyen egyéb lokális szerveződés az interjúalanyok elmondása szerint.

Hangfogó

1988 után nem kellett sokat várni arra, hogy a moldvai táncházak vidéken is megjelenjenek. Debrecenben 1996–97-ben rendeztek először rendszeres csángó táncházakat, a Rekettyés zenekar zenei közreműködésével kezdetben az egyetemen, majd a Vagon Bárban.¹⁵ Ezen a helyen ismerkedtek meg a Hibernia együttesel, amely ír zenét játszott, és már táncházakat is tartott a Hangfogó klubban.¹⁶ A két zenekar megállapodott, hogy táncházaikat felváltva, kéthetente, mindig hétfői napon rendezik, így egyik héten ír táncház, második héten moldvai táncház lesz. A Rekettyés alkalmain állandó tánctanítók nem voltak, olyan táncosok tanítottak, akik éppen az aktuális táncot ismerték. A táncház több mint három éven át, 80–100 fős létszámmal nagy sikernek örvendett. 3 év után végül tulajdonosváltás miatt az alkalmak megszakadtak, de emellett az egyetem elvégzése is gátat szabott a további alkalmak szervezésének.

2000-ben ugyanazon a helyszínen, más személy kezdeményezésére újra indult a moldvai táncház, amely mintegy másfél évig még tovább működött, majd teljesen megszűnt a Hangfogóban.

Motolla

A Varjúvárhoz hasonló, összetett népművészeti és hagyományőrző műsorok megszervezése lett a feladata az 1998-ban egyesületté vált Motollának, amelynek alapítói között több volt Varjúvár tag is megtalálható. Székhelyük a Homokkerti Községi Ház.

Az egyesület tevékenységi köre nemcsak táncház szervezésre terjed ki. Fő profiljuk – a Varjúvárhoz szintén hasonlóan – az autentikusnak tartott népi kultúrának a maga egységében való átadása, tanítása. Alkalmaik nem egyéneknek, hanem főként családoknak szólnak: az év jeles napjaihoz kötődően egész napos programsorozatot szerveznek, ahol mindenki láthatja, és kipróbálhatja a különböző kézműves foglalkozásokat (bútorfestés, faragás, bőrzés, etc.), este pedig a táncházban tánctanítás folyik. Lényeges, hogy a megrendezett táncház feladata nem a már táncban jártas személyek szórakoztatása, hanem a komplex népi kultúrából egy-egy szelet megkedveltetése. Ebben segítenek a különböző meghívott táncegyüttesek, zenei együttesek, és egy állandó foglalkoztatású néptánc pedagógus.

¹⁴ Békési 1998: 67.

¹⁵ A Nagyállomás melletti szórakozóhely.

¹⁶ Szórakozóhely elnevezése a Perényi út 1. szám alatt.

Vissza a Hajdúhoz

Szintén a Varjúvár táncházait szerette volna újra életre keltetni a Hétfőföldes Kulturális Egyesület, amely 1999-től van jelen a városban. A 12 éves egyesület először hetente, majd kéthetente szervezte táncházait. Az alkalmak kezdettől fogva a Hajdú Táncegyüttes székházában kerültek/kerülnek megrendezésre, először vasárnaponként, majd később szombat esténként, a *Szabad Bál és Táncház* elnevezésű programként. Alkalmi táncházakat is szerveznek, többek közt a nagyobb volumenű, évente megrendezésre kerülő *Folkmásfélnap* nevű programsorozat is nevükhöz fűződik (az országos tevékenységre is kiterjedő Magyar Folk Centrum Egyesülettel karöltve). Emellett gyerektáncházakat is szervezett korábban a táncegyüttes, *Tücsök Koma* néven (1990-es évek elejétől), amelyhez hasonló ma is működtetnek, népviselet-, hangszeres-, és táncbemutatókkal.

A Törköly zenekar táncháza

A zenekar 2005-ben alakult, táncházat 2006-tól tartanak. 2008 májusáig a Domb utcai Sikk nevű szórakozóhelyen voltak a táncalkalmaik, ahol tánctanítás is folyt, majd átkerültek a Zöldfa utcai Aranykorona nevű szórakozóhelyre, ahol kétheti rendszerességgel, csütörtökönként működnek táncházaik.

A helyszín sajátossága, hogy nem alkalmas nagyobb táncház lebonyolítására – a táncolásra alkalmas helyen maximum három pár tud táncolni –, ezért a tánctanítás lehetősége kizárt, így nyilvánvalóan csak a táncosok tudnak érvényesülni.

Sugalló táncház

A heti rendszerességgel, hétfőnként megtartott táncházat a Sugalló zenekar szervezi kezdettől fogva (2002), amelynek fő célja „a csángó magyarság dalait, muzsikáját, táncait minél szélesebb közönség előtt bemutatni, valamint a moldvai és gyimesi népi kultúra hagyományait ápolni, közvetíteni.

A megalakulástól számítva több helyen is rendeztek táncházakat Debrecenben (például a Piac utcai Csillag Klubban), 2011-től a korábban a Törköly táncháznak helyet adó Sikk nevű szórakozóhelyen folytatják tevékenységüket. Az együttes tehát a táncházaiban főképp moldvai zenét szolgáltat, és ugyanennek a tájegységnek a táncait adja tovább tánctanítás keretében. A táncházba egyéb zenekarokat (moldvait, vonóst egyaránt) is vendégül látnak, illetve itt is fontos tényező, hogy a moldvai kultúra más szegmenseit is igyekezzenek reprezentálni jellegzetes moldvai ételek, italok, jeles napi szokások, népviselet bemutatásával.

A Madaras Zenekar alkalmi

A Madaras népzenei együttes 2010-ben alakult, és kezdettől fogva részt vesz a lebonyolításban. Eleinte a Kaktusz nevű szórakozóhelyen működött, majd később, 2010 végétől a Mátyás Pince ad otthont alkalmiainak. Tánctanítás nem jellemző, viszont 2011-től egyetemi előadássorozatot tartanak, melyeket a hallgatók szabadon választható tárgyként felvehetnek és kreditért vizsgázhatnak belőle (*Magyar Örökség* nevű kurzus). Több néprajzkutatót, néprajztudományban jártas szakembert hívnak meg előadássorozataikra, s az azt követő táncházba is igyekeznek minél több népzenei együttest invitálni, akik a talpalávalót húzhatják.

Kezdet (év)	Vége (év)	Táncházak
1983	1990	Csüördögölő
1990	1995	Varjúvár
1997	2000	Rekettyés
1998		Motolla
1999		Rendszeres „Hajdús”
2002		Sugalló
2005		Törköly
2010		Madaras

1. táblázat - A debreceni rendszeres táncházak időrendi táblája

TÁNCHÁZI KAPCSOLATRENDSZER MAKROSZINTEN

A táncházak esetében makroszinthez tartozik az azok szervezéséhez szorosan kapcsolódó bármilyen állami szerepvállalás, a kultúr- és művelődéspolitikai, a pénzügyi támogatási rendszer, a város és a megye hivatalos, és esetenként nem hivatalos (az adott politikától eltérő) viszonya.

A vizsgálat során két időintervallumot különböztetnek meg, a rendszerváltást megelőző, és az azt követő időszakot (1974–1990-ig, és 1990–2009).

A legelső táncházak nagyvárosokban, elsősorban Budapesten alakultak, amelyeket a tradicionális néptánc „művelői”, és a hangszeres népzene megszólaltatói hívtak életre. Más volt a helyzet azonban a vidéki kisvárosokban, illetve falvakban, ahol az 1970-es éveket követő majd két évtizedben szinte egyáltalán nem tudott gyökeret verni a táncvárosi szórakozási forma. Ennek legfőbb oka, hogy az 1950-es évekre a paraszti társadalom átalakult, s ez az archaikusabb táncok fokozatos eltűnésével, illetve a polgári hatások egyre erősebb befolyásával járt. Az 1930–1940-es években a zenés-táncos szórakozási alkalmak sorában már a polgári színezetű bálók is fontos szerepet játszottak a vidéki kisvárosokban, falvakban. 1948 után azonban „valamennyi társadalmi, kulturális és művészeti jelenség politikai kérdés lett”,¹⁷ amely ezekbe az alkalmakba is igyekezett beférközni a szocialista rendszert kiszolgáló propaganda által.

Nagyon fontos eszköze volt ennek a nagyvárosokban, vidéki kisvárosokban és falvakban létrehozott kultúrházhálózat, amely csakis a szocialista kultúrát volt hivatva terjeszteni. Természetesen a szocialista rendszer kiépítését megelőzően is találunk kultúrházakat, agitációs szerepük azonban a szocialista korszakban jelentősebbé vált. Számuk az 1949. évi XXV. törvény módosítása után még számottevőbb lett: 1954-re már 3500 működő kultúrotthonot irányzott elő az országban.¹⁸

Az 1960-as évek közepétől kezdődően megváltozott a hatalom és a kultúra, így a táncos szórakozási alkalmak viszonya is. A kultúrházak feladatai „az 1950-es évek direkt kultúragitációjától eltérően a közművelődés, a szórakoztatás, a komplex kul-

¹⁷ Valuch 2006: 566.

¹⁸ Törvényjavaslat az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. Törvény módosításáról. *Szabad Nép*, 1951. május 16.

turális szolgáltatás lett,¹⁹ 1971-ben már 3634 tanácsi és szakszervezeti működtetésű művelődési otthon létesült, ennek megfelelően a táncházak legnagyobb részének működésének talaját is a ezek a művelődési házak jelentették.

A kulturális szervezet- és értékrendszert a lassú oldódás és nyitás jellemezte. Ettől kezdve jelent meg a kultúrpolitikában a 3 *T*-nek nevezett (tiltás, tűrés, támogatás) politikai jelenség. A domináns *tiltott-támogatott* viszonyrendszer melletti *tűrt* kategória lassan kibővült több alkotó, mű és kulturális-művészeti kezdeményezés körével,²⁰ illetve a magyar szellemi élet számos alkotója, kulturális megmozdulása a tiltottból a tűrt, a tűrtből a *támogatott* kategóriába került át. Így volt ez a táncházmozgalommal is, amely ebben a megváltozott helyzetben tudott létrejönni, de ennek ellenére sem volt könnyű kibontakoznia, sokszor ütközött a szocialista hatalom ellenállásába: „A legfőbb vád a táncházak ellen a nacionalizmus és a magyarkodás volt.”²¹ Olyan érásban kellett kifejlődni, amelyben „nem lehetett kimondani azt a szót, hogy Erdély, helyette Románia volt.”²² A „magyarkodás” vádja mégis hiteltelennek bizonyult, mivel már 1974–1975-től több, nemzetiségi táncház is működött (bolgár román, cigány, etc.). A rágalmakat olyan tekintélyes szakemberek cáfolták, mint Vitányi Iván, aki 1972-től a Népművelési Intézet igazgatója, illetve Martin György, a nemzetközileg is elismert táncfolklorista, tánckutató. Később a táncházak „működéséhez részben elnyerték a hatalom támogatását, amely keretet és anyagi háttérrel jelentett. Igaz, ugyanakkor még mindig a gyanakvás, a megfigyelés állandó volt.”²³

A debreceni táncházakban is igaz volt ugyanez, de a résztvevők azonosítani tudták a rendszer besúgóit. Ekkor már létezett a városban a Délibáb Népzenei Együttes, amely az ország első neves népzenei együtteseinek közé tartozott (a Halmos-Sebő Együttes és a Muzsikás után harmadikként alakult). Az együttes minden külföldi útján egy, a rendszer által kijelölt személy jelenlétében utazhatott. „Mi turnéztunk, és mindig jött egy pártember velünk természetesen. Mi a Délibábban kacsintottunk egymásra, tudtuk, hogy mi újság van...”²⁴

A hivatalos politika támogatását tükrözi, hogy országos szinten „a hetvenes évek végétől rendszeressé vált a zenészek és a táncházvezető tanárok képzése – igaz, csak a hivatalos oktatás periferiáján.”²⁵ Ezt a feladatot a Népművelési Intézet látta el. Ezeken a továbbképzéseken már részt vettek a debreceni zenekarok és zenészek is.

Az 1970-es években a Délibáb népzenei együttes állandó foglalkoztatásban állt a debreceni Kölcsey Ferenc Művelődési Házzal, amely biztos anyagi forrást jelentett a zenészek számára, akik ennek fejében a művelődési ház, és más, állami ünnepeken való részvételt vállalták.

A megfigyelésen túl Debrecenben a hivatalos politika a táncházak életébe közvetlenül nem szólt bele. Ennek oka, hogy a rendszeres táncházak tulajdonképpen majd

¹⁹ Valuch 2006: 612.

²⁰ Valuch 2006: 567.

²¹ Karácsony – Tátrai 2000: 649.

²² Kardos Lászlóval készült interjú során hangzott el 2010. 04. 22-én.

²³ Köcsei 2004: 82.

²⁴ Halmos Béla által Joób Árpáddal, Nyíregyházán, 2007-ben készített interjúból.

²⁵ Halmos 2006: 15.

csak a '70-es évek végétől, '80-as évek elejétől indultak be, amikor már a szocialista kultúrpolitikát a nyitás jellemezte. Így adta például a város az Ifjúságpolitikai klub helyiségét a Csüördögölő zenekar táncházának is (amely akkor még az Építők Hajdú Táncegyüttesének is próbahelye volt).

A rendszeres táncházak működéséhez tehát a rendszerváltást megelőzően nem volt szükség különböző egyesületekre, alapítványokra, mivel a művelődési otthonok biztosították a szükséges termet és a költségeket. Ezek az alkalmak így megmaradhattak az informális kereteken belül.

Rendszerváltástól napjainkig 1989–2009

Az 1980–90-es évek fordulóján a magyar kultúra lassan elszakadt a szocialista ideológia kötöttségeitől, és „az aktuális politikai kurzus rendszerint igyekezett támogatni a számára rokonszenves kulturális intézményeket, kezdeményezéseket.”²⁶ Tehát a politikai befolyás ezekben a kulturális szerveződésekben az állam anyagi támogatását jelentette, amelyek nem elhanyagolható juttatásoknak minősültek az akkori gazdasági helyzetben. A politikai kötöttségektől elszakadó egyesületi lehetőségek miatt a rendszeressé váló alkalmak száma megnövekedett.

A népzenei együttesek, táncegyüttesek, táncházak a korábbi gyakorlathoz hasonlóan egészen az 1989–90-es évekig javarészt (egyre inkább lazuló) állami felügyelet²⁷ alatt működtek, ez azonban egyúttal biztos anyagi támogatást is jelentett. Ez a helyzet 1990 után gyakorlatilag megszűnt (jelenleg Debrecenben csak a Debreceni Népi Együttes tartozik városi fenntartásba, de ők is működtetnek egyesületet, Dr. Béres András Néptánc Egylet néven). 1989-től megnyílt az út az egyesületek megalakulására, amelyet az 1989. évi II. törvény tett lehetővé. Ennek értelmében: „az egyesülési jog alapján mindenkinek joga van ahhoz, hogy másokkal szervezetet, illetve közösséget hozzon létre, vagy azok tevékenységében részt vegyen.”²⁸ Sorra alakultak a többféle civil – azon belül kulturális – szerveződések, egyesületek, amelyek révén a korábban állami fenntartású csoportok fenn tudták magukat tartani. Így jöhetett létre például a táncház szervezéssel is foglalkozó, korábban egyetemi klubként funkcionáló Varjúvár Kulturális Egyesület, és a további népzenei és néptáncegyüttesek egyesületei.

Ezek anyagi támogatása is megváltozott, mivel „az állam kultúrában történő szerepvállalása egyre inkább csökkent, és befolyása csak az azokat támogató alapintézmények fenntartására és működtetésére korlátozódott.”²⁹ Elkezdődött a nonprofit intézményének kiépülése, illetve nőtt az alapítványi és a pályázati támogatások szerepe, ugyanakkor ezeken keresztül kevesebb állami támogatás jutott az ezzel a céllal is létrehozott egyesületek, alapítványok számára.

Ma az állam nagyrészt az ezekre a célokra létrehozott, pályázati támogatási rendszeren keresztül igyekszik biztosítani az anyagi költségeket. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium (ma Emberi Erőforrások Minisztériuma, a továbbiakban EMMI) olyan

²⁶ Valuch 2006: 568.

²⁷ Amely az 1980-as évek végére már igencsak fellazult.

²⁸ 1989. évi II. törvény 1. §

²⁹ Valuch 2006: 568.

pályázatokat ír ki, amelyek támogatásával a táncházszervezést vállaló csoportok, szervezetek könnyebben végezhetik tevékenységeiket. Ilyen program volt a 2005-ben elindított *Tengertánc* pályázat. Profiljába elsősorban a táncházmozgalom támogatása tartozott bele, ám működése csupán 2-3 évet ölelt fel.³⁰

A megye és a város csak állami támogatással tudja finanszírozni a különféle kezdeményezéseket, programokat. Ez kétféle juttatást nyújthat. Az egyik, a helyi programok támogatása, amelyek a városban kerülnek megrendezésre. Ilyen jellegű támogatások közé sorolhatók a Debreceni Polgármesteri Hivatal Kulturális és Oktatási Irodája által kiírt pályázatok, amelyeket a (korábban) Civil Alapon keresztül is tudott biztosítani.

A második finanszírozási típus a különféle városi csoportok, néptánc, népzenei együttesek városon kívüli tevékenységére adható, különféle utak, táborok, fesztiválok költségeinek támogatásai³¹ (2008-tól egyre kevesebb).

A rendszerváltást követő években egy civil szervezeti „dömping” kezdődött el.³² Az országban a nonprofit szervezetek száma 1993-ban 34662, ebből kulturális célú 3538. Ez a szám országosan 2006-ban már 58242-re, ebből kulturális célú 6527-re növekedett.³³ Látható tehát, hogy az államnak rengeteg szervezettel volt dolga, ráadásul ezek a civil szervezetek nem a saját tagdíjaikból finanszírozták működésüket, hanem az állami, önkormányzati támogatásokból, így a táncházak és az azokhoz kapcsolódó csoportok, egyesületek életében is az új rendszernek megfelelően módosult a támogatás módja.

A táncházak szervezése, és az azzal összefüggésben lévő kezdeményezések, csoportok anyagi helyzete a rendszerváltást követő évektől napjainkig stagnál, és ez a helyzet megnehezíti az efféle kulturális szerveződések működését. Ennek ellenére mégsem tűnnek el a táncházak, heti, kétheti rendszerességgel lehet eljárni azokba, ami azt mutatja, hogy egyrészt igény mutatkozik rájuk, másrészt fenntarthatóak egyéb, nemcsak állami forrásokból is.

MEZOSZINTŰ ELEMZÉS

Az állami szerepvállalás, és az egyének kezdeményezései közötti hidakat képezik a társadalmi, nem kormányzati szervezetek.³⁴ Ezekben belül a tagok számaránya és a csoport országos befolyása alapján megkülönböztethetünk országos és lokális jellegű (civil) szervezeteket, amelyek közül egyik „sem egyenlő sem az állammal, sem a ma-

³⁰ <http://www.nefmi.gov.hu/kultura/2005/tengertanc-palyazat-elo> (letöltve 2014. 05. 16.)

³¹ lásd 4. ábra - A Varjúvár önkormányzati pályázatról való értesítése.

³² Fontos megjegyezni, hogy maga a mozgalom is egy alulról jövő, erős civil bázist magáénak tudó kezdeményezés volt, már a civil jogok gyakorlatának a rendszerváltással bekövetkező kiszélesedése (tényleges megvalósulása) előtt is.

³³ KSH 2008: 92.

³⁴ Non-government organisations-NGO. A mezoszint körülhatárolása nem a földrajzi hatókör, hanem elsősorban a politikai kormányzás szerkezete alapján történt. Országos hatáskörrel ugyan rendelkezhet egy adott szervezet, de ha nem közvetlenül állami irányítás alá tartozik, akkor a középső, civil szférához kapcsolódik.

gánszférával, bár kapcsolódásaik mindkettőhöz közvetlenek és szervezesek,”³⁵ és nem hasznoszerzési célból jönnek létre.³⁶ Ide tartoznak az alapítványok, egyesületek, közhasznú szervezetek, etc. Emellett kiemelt fontosságú a városban a Debreceni Egyetem, amely meghatározó támogatással, és nem utolsósorban szervezéssel is jelen van a helyi kultúrában, így a táncházak életében is.

Országos jellegű társadalmi szervezetek

Minden olyan társadalmi szervezetet, amely a táncházak kérdéskörével összefügg, de nem helyi kezdeményezésű, hanem az egész országra kiterjedő cselekvési hálózattal rendelkezik, *országos jellegű társadalmi szervezetbe* fogom sorolni, függetlenül attól, hogy azt állami, vagy magánkezdeményezésre alapították. Ezek legtöbb esetben elkülönített pénzalappal rendelkeznek. Vizsgálódásom időszíkjá a rendszerváltást követő két évtizedre terjed ki, mivel, ahogy az előző fejezetekben is írtam, 1989 előtt e civil szervezetek száma elenyésző, hiszen „a magyar nonprofit szektor jogi, gazdasági [...] kiindulópontját az alapítvány jogintézményének 1987-es megjelenése, majd ezzel kapcsolatosan a *Polgári Törvénykönyv* 1990. évi módosítása, illetve az egyesülési törvény 1989-es elfogadása óta számítjuk.”³⁷ Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem létezett nonprofit szervezet a rendszerváltás előtt. 1982-ben 6570-re tehető e szervezetek száma, amelynek növekedése a szabadabb törvényi keretek életbe lépését követően csak 1990 után indult meg.

A mozgalmat több alapítvány, mint az Országos Játék Alap,³⁸ a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány,³⁹ vagy a Művészeti és Szabadművelődési Alapítvány támogatta.⁴⁰

Meghatározó szervezet a Nemzeti Kulturális Alap (NKA), amelyet a Magyar Országgyűlés az 1993. évi XXIII törvény megalkotásával hozott létre, és amelynek „célja a nemzeti és az egyetemes értékek létrehozásának, megőrzésének, valamint hazai és határon túli terjesztésének támogatása,” az anyagi támogatás mértéke pedig elvileg nem függhet az állami költségvetés pillanatnyi helyzetétől, azonban a gyakorlat mást mutat (az elkülönített pénzalapról a mindenkor magyar kormányzat dönt). A különféle pályázatokat meghatározott kollégiumok írják ki, és azokat az ahhoz kapcsolódó kuratóriumok bírálják el.

Ehhez hasonlóan működött a Nemzeti Civil Alapprogram (NCA) is, amelynek irányítását a Wekerle Sándor Alapkezelő látta el. Célja volt a civil szervezetek pályázati támogatások útján történő támogatása, működésük megerősítése, a civil szektor

³⁵ Bíró 2002: 1.

³⁶ Bíró 2002: 2.

³⁷ Bíró 2002: 23.

³⁸ Az Országgyűlés a szerencsejátékból származó jövedelmek egy részének felhasználására hozott létre. (Az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény 54. §-a alapján.)

³⁹ 1990-ben közérdekű célok megvalósítására hozta létre az akkori művelődési miniszter az oktatás, a kutatás, a művészetek különböző ágainak támogatása, a közművelődés megújítása, valamint a környezetvédelmi szemlélet kialakítása és fejlesztése érdekében. Forrás: <http://www.prof.iif.hu/prc/> (letöltve 2013. 11. 25.)

⁴⁰ 1992-től, amely 1997-ig évről évre központi támogatást kapott, majd 1998-tól saját forrásaira alapozva működik tovább.

fejlődésének elősegítése. Az alapprogram szintén mentes volt az állami befolyástól, a döntéshozatal a civil szervezetek által történt. Támogatásban részesülhetett minden olyan magánalapítvány, társadalmi szervezet, amely Magyarországon lett bejegyezve, és legalább egy éve működött.

Kifejezetten táncházakkal kapcsolatos országos szervezet a Táncház Egyesület, amely a táncházmozgalom és a hozzá kapcsolódó művészeti ágak képviselőit tömöríti. A szervezet célja a különböző rendezvények (lásd *Országos Táncháztalálkozó és Kirakodóvásár; Budapesti Folkfesztivál*), kiadványok (*Folkmagazin*, különböző audiokazetták, CD, DVD kiadványok), gyűjtések és oktatási feladatok megvalósítása, illetve a tagjainak összefogása, és más, a táncházakkal is foglalkozó intézményekkel, szervezetekkel való együttműködés.

Lokális szerveződések és kapcsolatrendszerük

Debrecen városa elsősorban azokat a tevékenységeket támogatja, amelyekben hivatalosan is bejegyzett szervezetek vesznek részt, mert egyrészt így ellenőrizhetőbbek, nyomon követhetőbbek az anyagi támogatások, másrészt a csoportosulások ez jelent garanciát arra, hogy nem csupán egyéni, hanem társas, közösségi kezdeményezésekről van szó.

A táncházak szervezése kapcsán is ez a helyzet, azok az alkalmak tudnak jobban beágyazódni a város életébe, amelyek mögött nagyobb csoport, szervezet áll.

Ennek alapján tudta eleinte a Hajdú Táncgyűttes megszervezni táncalkalmait, amelyek – mint már említettünk is – nem rendszeres táncházakat jelentettek.

Az együttes Építők Népi Tánccsoport néven alakult meg 1953-ban az Építők Kosuth Lajos Művelődési Házában. 1967-től fenntartója a Megyei Művelődési Központ, és az Építők Szakszervezete volt. Jelenleg a táncgyűttes alapítványt (Hajdú Táncgyűttesért Kiemelkedően Közhasznú Alapítvány), és alapfokú művészeti iskolát működtet (Hajdútánc Alapfokú Művészetoktatási Intézmény).

Táncházaikat 1999-től a Hétmérföldes Kulturális Egyesülettel szervezik, amelynek alaptagsága a néptáncgyűttes tagjai közül került ki, és így azok hidakként is funkcionálnak a két szervezet között, együttműködésük emiatt is szoros. Az egyesületi formának köszönhetően ki tudják használni a makroszintű kapcsolatrendszert az országos jellegű szervezeteken (NKA, NCA, Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, etc.), és pályázataikon keresztül.

A táncházmozgalom kezdetén a Hajdú Táncgyűttes szoros kapcsolatot épített ki a debreceni Délibáb Népzenei Együttessel, amely 1970-ben alakult. Az együttest főállású státuszban alkalmazták a megyei művelődési házban, amely azt jelentette, hogy a város kulturális, ezen belül zenei életében előkelő helyet tudhattak magukénak, (Debrecen mellett ekkor Jászberényben a Jászság Népi Együttes zenekarának volt hasonló helyzete, főállásban azonban ők sem álltak a várossal) amely országos viszonylatban egyedülállónak számított. A táncházban való muzsikálásért fizetséget nem kaptak.

Az 1986-tól működő IPK-s táncházak már eltértek a Hajdútótól. A Csüddögölő zenekar 1987-es egyesületté válása után már több táncgyűttes, a Debreceni Népi Együttes, Főnix Néptáncgyűttes, a sátoraljaújhelyi Zemplén táncgyűttes, illetve a nyíregyházi Nyírség táncgyűttes kísérőzenekara is volt, de emellett nem csak a saját, hanem a város további táncházaiban is jelen volt.

Az ezt követő rendszeres táncház, a Varjúvár a táncos alkalmakon kívül fontos közművelődési feladatokat is ellátott Debrecenben. Baráti találkozókat, gyerek játszóházakat szerveztek, jeles napi népszokásokat mutattak be, különböző kézműves foglalkozásokat tartottak, és nyári táborokat rendeztek. Ez az összetett tevékenységi kör kiterjedt kapcsolatrendszert igényelt.

A Debreceni Egyetem más egyesületeivel, illetve öntevékeny csoportjaival is tartott fenn kapcsolatot, ide sorolható az egyesület egyetemmel fenntartott intézményi hálózatrendszere. Kezdetben a Debreceni Agrártudományi Egyetem helyiségeiben tartották táncalkalmaikat, és az Egyetemi Ifjúsági Irodával közösen szerveztek programokat. Együtt dolgoztak továbbá a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Énekzene- Népzene szakával az erdélyi illetve felvidéki csoportok fogadásában, illetve nagyobb létszámú néptáncscsoportok meghívását is meg tudták oldani, elsősorban a Forgórózsa Néptáncegyüttessel karöltve.

Jó viszonyt tartott fenn kisebb hazai és külföldi, határon túli magyar települések egyesületeivel (például az oszkoí Hegypásztorokkal, Sáráddal, a szilágysági Zsibó településsel, cserekapcsolatként a lengyelországi Lublinnal és Krakkóval. Ezeket a külföldi utakat a várostól kapott anyagi támogatásokból tudták finanszírozni.

A Varjúvár néhány egykori tagjából szerveződött Motolla működése már az 1982-es egyesületté válást megelőző években elkezdődött. A Karácsony Sándor pedagógiai körbe tömörült tagok a Tücsök Koma alapján kezdték beindítani táncházas alkalmakat, amelyeket később már nem csupán egy táncegyüttesre támaszkodva szerveztek, így több debreceni, és vidéki táncscsoport tagjai mutathatták be náluk a megtanulandó táncokat. Ahogy az a honlapon is látható,⁴¹ az egyesület számos olyan szervezetet tudhat maga mellett, amely anyagi támogatást nyújt tevékenységeihez. Ilyen a már említett NCA, vagy a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztérium, természetesen a városi önkormányzattal, regionális egyesületekkel karöltve.

A hivatalosan 1993-ban létrejött Szeredás Népzenei Együttes (Szeredás Hagyományörző Egyesület) mondhatni a város összes táncházában megfordult már (Hajdú, Varjúvár, Motolla). A Csokonai díjas együttes (2003) a várostól kapott próbatermében készül tematikus műsoraira, amelyek mind a hagyományos paraszti népzene és dramatikus népszokásokhoz kötődnek. Az együttes eredetileg az Agráregyetemen működő a Hortobágy Néptáncegyüttes kísérezeneke volt, majd a sárospataki Bodrog Táncegyüttessel, és a Hajdú táncegyüttessel kezdett dolgozni, amely szoros együttműködést jelent a mai napig.

Az 1991-ben megalakult, Csürdögölő Egyesület jogutódjának számító Magyar Folk Centrum Egyesület olyan nonprofit és közhasznú társadalmi szervezet, amelynek céljai közé tartozik a kulturális hagyományok őrzése, továbbadása, az egyesület tagjainak képviselete, folklórprogramok szervezése. Népzenei- és néptáncos gyűjtőutak, koncertek, táncházak, folklórműsorok, alkotótáborok szervezése, támogatása a fő céljuk.

Az egyesület társulásokkal karöltve is tevékenykedik. Ilyen a Hétmérőföldes Kulturális Egyesület, amellyel a debreceni *Folkmásfélnap*-ot, vagy a Cimbalom Világszövetség,

⁴¹ <http://motolladebrecen.hu/sites/magunkrol.htm> (letöltve 2012. 10. 02.)

amellyel a Debreceni *Folkhétvége* nevű programot szervezik. Fontos kiemelni, hogy az állami és városi pályázatok mellett szponzorokat is bevonnak munkájukba.

Személyes kapcsolódási pontként említhetjük a Törköly zenekart, amely 2008-ban Törköly Kulturális Egyesület néven öltött szervezeti formát. Táncházaikban a DNE művészeti vezetői, táncosai működtek közre. Később az Aranykorona nevű szórakozóhelyre települtek át. Alkalmaikra több debreceni néptáncegyüttes-tag eljár, és a kisebb lélekszámú táncházak okán a résztvevők között erősebb érzelmi szálak fedezhetők fel.

A moldvai zenét muzsikáló Sugalló népzenei együttes megalakulásától (2002) számítva majd 7 évig nem volt rákényszerítve egyesületi formába való tömörülésre, mivel alkalmaik nagy látogatottságnak örvendtek. Az együttes egy-két évig a Hol-Tér nevű kulturális egyesület partnere volt. Teltházas alkalmainak sikeressége a Forgórózsa Táncegyüttessel és a Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszékkal való kapcsolatában kereshető.

A Madaras zenekar által tartott néptáncos mulatságokat a Debreceni Életfa Egyesület a Magyar Nemzet Kultúrájáért nevű egyesülettel együttműködve szervezi, amely Etnokuckó címmel sikeresen pályázott az Európai Bizottság *Fiatalok Lendületben* című programjában. Kapcsolatainak köszönhetően mind az egyetemisták, mind pedig a helyi néptáncegyüttesek tagjai járnak a táncházaikba. Kéthetente a táncházaik előtt a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumával közösen szabadon és ingyenesen látogatható ismeretterjesztő előadásokat tartanak, amelyhez a Mátyás Pince biztosít helyet.

Debreceni Egyetem

Középszintű, a civil szervezeteken kívüli lokális szerveződés, amelynek intézményi formája és kerete is sokkal nagyobb, mint a már említett szervezeteké.

A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény 2. §-a kimondja, hogy a „felsőoktatási intézmény szakmailag önálló, önkormányzattal rendelkező jogi személy”⁴² – az egyesületek is jogi személynek minősülnek – amely egyben költségvetési szerv, és amely kincstári vagyonnal, a központi költségvetés meghatározott előirányzataiból, valamint más kiegészítő forrásokkal gazdálkodik. Ezek szerint helyi szintű, de állami költségvetéstől függő intézményről van szó, amely tulajdonképpen oktatási, kutatási, szervezeti és működési, gazdálkodási autonómiával rendelkezik.

Az egyetem kezdettől fogva direkt és indirekt (nem intézményesült kapcsolat révén) formában, az országban egyedülálló módon biztosított szakmai támogatást, a néptáncegyüttesek részére, amelyben az egyetemen végzett, vagy ott tanító néprajzosok is tevékeny részt vállaltak. Már a táncházak elindulásánál jelen volt Gunda Béla, vagy olyan néprajzot végzett koreográfusok, mint dr. Béres András, a DNE alapítója és a (Hajdú Táncegyüttes mellett) vezetője és Varga Gyula, a Hajdú Táncegyüttes későbbi irányítója.

Mindezek mellett a Debreceni Egyetem intézményi kapcsolatban áll a Hortobágy Néptáncegyüttessel, annak a tulajdonképpeni fenntartója. Helyet adott a debreceni táncházmozgalomban aktív Csúrdöngölő zenekar táncházainak, valamint a zenekar továbbképzéseit is finanszírozta. Később a Varjúvár táncházai részére ugyancsak biztosított helyiséget az egyetem.

⁴² A felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény, 2. §. 2. bekezdése.

A Varjúvár tagjainak nagy része egyetemista volt. Az iroda akkori vezetője, Gyöngy Péter szintén tagja volt a Varjúvár egyesületének, így az egyetem és a Varjúvár között ő lett összekötő kapocs.

A Varjúvár 1995–1996-os lassú felbomlásával az egyetem a rendszeres táncházak életéből hosszabb időre kivonult. A táncházak esetében csak kis részben maradt meg a közvetlen kapcsolat az egyetemmel, amely vagy az alkalmi táncházak támogatására, vagy az agráron működő táncegyüttes alkalmaira terjed ki. Ez már inkább közvetett kapcsolatot jelent a különböző egyesületek, együttesek tagjain keresztül, és egyúttal az egyetem táncházak számára nyújtott hivatalos támogatásainak csökkenésével jár.

Az egyetem a 2011-től beinduló Etnokuckó programsorozatában az egyetemi szak-kollégium révén ismét aktívan jelenik meg. A szak-kollégium feladata a *Madaras Mulatságok* előtti előadások megszervezése, amelynek az egyetem intézményi keret is biztosít oly módon, hogy az előadásokon elhangzottakból kollokviumi minőségben vizsgázhatnak a diákok. Ennek jelentősége abban áll, hogy így több egyetemi hallgató bevonható a táncházak életébe is.

Jelenleg a Debreceni Egyetem támogatja tehát az Agrártudományi Egyetemen működő táncegyüttes táncalkalmait, az Etnokuckó programsorozatát és az azt követő *Madaras Mulatságot*, illetve az alkalmi táncházakat, amelyek nagy részét a Néprajzi Tanszék kezdeményezi, szervezi.

MIKROSZINT

A táncházak működésének feltétele, hogy az azt rendező egyesületek, személyek tisztában legyenek a közönség igényével, és interakciók, visszajelzések alapján alakítani, befolyásolni tudják azok struktúráját. Minden táncház társadalmi dimenziója a lokális szinten teljeseedik ki, egyéni perspektívák mentén erősödik és épül fel.

Jellegénél fogva e szórakozási forma aktivitást igényel, társas, szórakozási és művelődési lehetőségeivel közösségi élményt nyújt mind látogatói, mind szervezői számára.⁴³

Mivel mind befogadói (közönség), mind közvetítői (szervező) szinten aktivitás jellemző, a két csoport közötti határ aligha állapítható meg, a két csoport között nagy az átfedés.

A táncvárosi gyakorlatban részt vesznek:⁴⁴

1. Adatközlők (a módszer által terjesztett tudásanyag hordozói):

- helyi zenészek, táncosok, énekesek, mesemondók, kézművesek, mesterek,
- specialisták, a Népművészet mestere díjazottai (alkotók, előadók),
- lokális hagyományörző és önszerveződő csoportok.

Az első kategóriába tartozó személyek elsősorban meghívott vendégekként vannak jelen a debreceni mozgalomban. Erre láthattunk példát a Varjúvár és a Hajdú Táncegyüttes alkalmaira meghívott kalotaszegi (inaktelki), mezősegi (Ördöngösfüzes, Palatka, Szék, etc.) adatközlők esetében. Ugyancsak ide tartoznak a Madaras Mulat-

⁴³ Csonka-Takács – Havay 2011: 7.

⁴⁴ Csonka-Takács – Havay 2011: 16–17.

ság előadásaira meghívott, az adott tematikához köthető kulturális közegeből származó személyek (székely fafaragók, hortobágyi pásztorok, etc.) bemutatói.

2. Mediátorok (a "hagyományos" tudás közvetítői):

- Kutatók, szakemberek,
- Koordinátorok és specialisták (népzenészek, táncosok, oktatók, illetve intézmények, mint a Hagyományok Háza, Táncház Egyesület),
- Civil csoportok: revival csoportosulások, hagyományörzők (népművészeti egyesületek, Martin György Néptáncszövetség, etc.).

A második kategóriába tartozók már erősebben kötődnek a szervezéshez, gondoljunk csak az egyetem Néprajzi Tanszékének hatására, Varga Gyula, Gunda Béla közreműködésére. Fontos szervezési munkákat látnak el továbbá a civil csoportok is.⁴⁵

3. Aktív, befogadó és résztvevő közönség:

- Szervezett réteg (egyesületek és tánccsoportok tagjai),
- Közművelődési keretek között önképző jellegű tagok (oktatási intézmények hallgatói),
- Laikusok.

Ez az a kör, amely megfeleltethető a debreceni mozgalom közönségének és szervezői körének. Nyilvánvalóan minden egyesület rendelkezik olyan kulcsfontosságú személlyel, aki az irányítást, aktivitást generálja, és ehhez kiterjedt (személyes) kapcsolatrendszerrel kell rendelkeznie. Az egyetem is e központi (mediátor) szerepben levő szervezőegyeniségek közvetítésével kapcsolódhatott be több szinten is (Varjúvártagok, Néprajzi Tanszék) a helyi táncházmozgalomba.

A látogatók egy adott táncházhoz való kizárólagos kötődése csupán egy-egy esetben jellemző. A moldvai táncházak közönsége például már nem feltétlenül jelenik meg azokban a vonós táncházakban, ahol nincs tánctanítás, mert többen közülük nem jártasak azokban a tánc típusokban. A moldvai táncok egyszerűbb motívumai esetenként azonnal tanulhatóak laikusok számára is, míg a további, bővebb tanulást és kellő jártasságot igénylő táncok (vonós táncházakban) nem feltétlenül vonzóak a "tanulók" számára. A moldvai táncok látszólagos egyszerűsége viszont az amatőr együttesek tagjait nem vonzza, így ilyen formán a látogatók köre meghatározott. Az alkalomszerű moldvai és a rendszeres vonós táncházak között lehetséges, de nem törvényszerű az átjárás. A Hajdúsok például eljárnak a Madaras Mulatságba, vagy a Törköly alkalmaira, viszont már a Sugallóba nem (vagy nagyon ritkán). Ugyanez érvényes fordítva is, a Sugalló alkalmait látogató (laikusok) nem szívesen mennek el a jártasságot igénylő hajdús alkalmakra (természetesen sugallóba járó táncos már inkább megjelenik vonós alkalmakon is).

Látható tehát, hogy állandó átfedések jellemzőek akár látogató-látogató, akár szervező-látogató esetén is. (Szervező-szervező átfedés nem jellemző, esetleg zenekari szinten). Ezek a hidak biztosítják ilyen módon a makro- és mezoszintű kapcsolatrendszer egymással és a mikroszinttel való összeköttetéseit.

⁴⁵ A táncházak civil szféráját az előzőekben elemeztem, itt most nem térek ki rá újra.

ÖSSZEGZÉS

A három megállapított kapcsolati szint nem határozza meg egyértelműen a táncházak működését, struktúráját.

Makroszinten legfőképp az aktuális politikai berendezkedés határozta/határozza meg a táncházak hivatalos felépítését. A szocialista éra nem tette szükségessé (mert lehetővé sem) a különböző egyesületek, alapítványok létrehozását a táncházak működése céljából, hiszen az állami közművelődési intézmények biztosították a táncházak működését. Így megállapítható, hogy a civil szféra teljes hiánya jellemzi a rendszerváltás előtti korszakot, a középső (mezo) szint "ősei" a művelődési és kultúrházak voltak. Ezt követően az 1990-es évek civil dőmpingje elérte a mozgalmat is, lassan, fokozatosan épültek ki a néptánc- és táncházmozgalom állami és civil szervezetei (Szeredás Népzenei Együttes, Varjúvár, Hétmérföldes Kulturális Egyesület, Motolla, etc.).

A mezoszint jelenléte mégsem feltételezi a debreceni táncházmozgalom feltétlen működését (például a Hangfogó, Törköly, Sugalló alkalmi). Ezt legfőképp azok a táncalkalmak tudják elérni, amelyek szervezésében népzenei együttesek tevékenykednek (számukra anyagi forrást nem kell megtermelni a szervezést bonyolító egyéb egyesületeknek, mivel azt a zenekar szervezi).

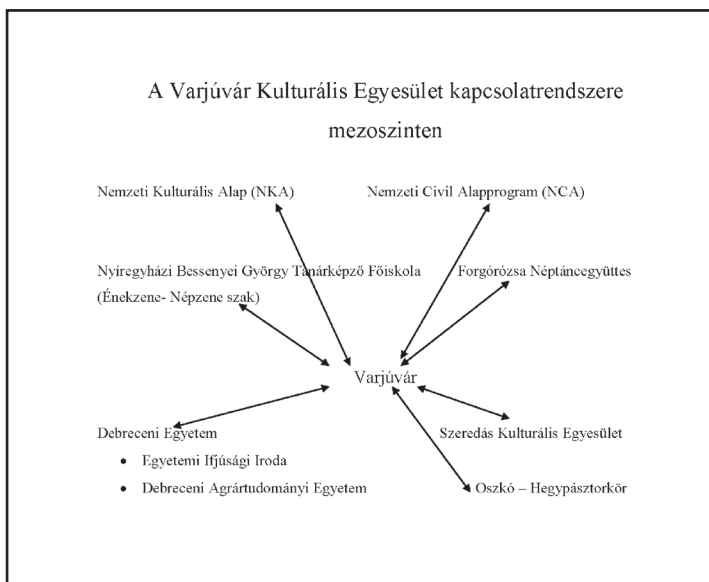
Minden táncos mulatság alapja mégis a csoportos kezdeményezés, szervezés. Valamennyi táncház informális úton kezdi tevékenységét, majd azt követően válik egyesületi formává (amennyiben a tagok számára indokolt).

A kapcsolati háló kiépítése minden szinten a szervezőkön, a tulajdonképpeni hidakon keresztül, formális és informális módon történik. Az informális kapcsolatfelvételt követően, az esetleges anyagi juttatások eredményeképp kap formális keretet a szervezési tevékenység.

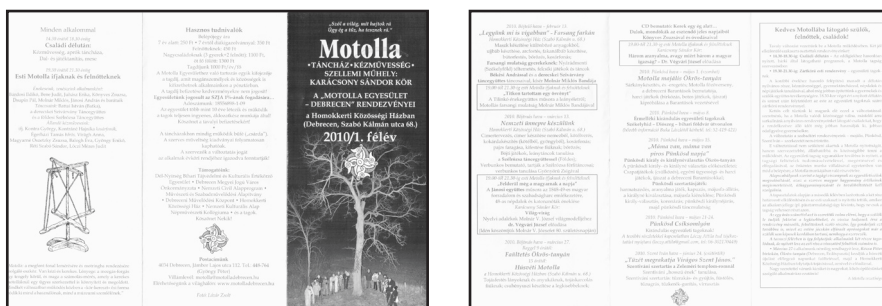
A nem laikus, amatőr táncegyüttesek tagjai aktívnak mondhatóak a mozgalomban, de emellett kiemelkedő az egyetemisták tevékenysége is. Empirikus adataim alapján kijelenthető, hogy a debreceni táncházmozgalom erős magját ma is a hallgatók képezik akár a résztvevők, akár a szervezők szintjén.

Társadalmi hálózatkutatás során természetesen nem lehet pontosan körülhatárolt csoportokat megállapítani. Célom nem e csoportok behatárolása volt, hanem hogy a vidéki nagyváros táncházmozgalmának kapcsolatrendszerét a makro-, mezo-, és mikroszintbe ágyazva vizsgálhassam. Legfőképp a középső és az egyéni szint az az (elemzési) egység, amelyen belül kiterjedt kapcsolati háló mutatható ki. A helyi táncházmozgalom kizárólagos feltételének azonban csakis az egyéni szint, és a hozzá kapcsolódó informális csoportosulások tekinthetők, tehát szintén bizonyítható a mozgalom alulról jövő, informális, a népi hagyományokhoz/örökséghez ragaszkodó jellege, és ebben rejlik nemzetközi szintű modelljének érvényesítése és haszna.

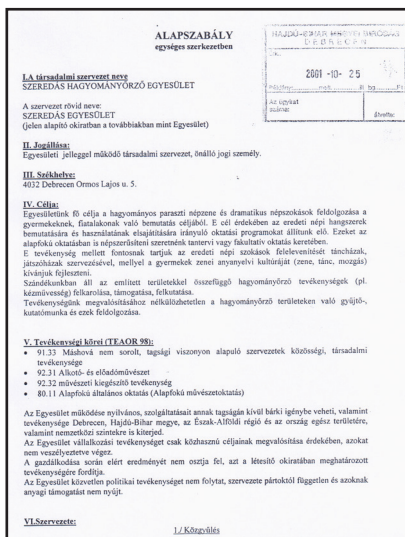
Melléklet

1. kép. Táncház a Varjúvárban az 1990-es évek első felében.
Ismeretlen fotós felvétele.

2-3. kép. Motolla-rendezvényeket hirdető prospektus

4. kép. A Szeredás Hagományörző Egyesület alapszabálya

Irodalom

BÍRÓ Endre

2002 *Nonprofit Szektor Analízis – Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. Budapest: EMLA Egyesület.

CSONKA-TAKÁCS Eszter – HAVAY Viktória

2011 *A táncház módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

FARKAS Zoltán

- 2007 *Az emberi élet szférái és az intézményes csoportok*. Társadalomelmélet 6. Miskolc: Miskolci Egyetem. (<http://mek.oszk.hu/04900/04988/html/#27> letöltve 2012. december 20.)

HALMOS Béla

- 2006 A táncházmozgalomról. In Sándor Ildikó (szerk.): *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncházmozgalomról*. 7–22. Budapest: Hagyományok Háza.

HALMOS Béla – HOPPÁL Mihály – HALÁK Emese (szerk.)

- 2012 *„Meg kell a búzának érni.” A magyar táncházmozgalom 40 éve*. Budapest: Európai Folklór Intézet.

KARÁCSONY Molnár Erika – TÁTRAI Zsuzsanna

- 2000 Adalékok a hagyományörzés lehetőségeihez és módjaihoz a 21. század küszöbén. In Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 645–675. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KARDOS D. László

- 1987 *A magyarországi néptánc-folklorizmus kérdéseiről*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.

KÖNCZEI Csongor

- 2004 A táncház kulturális paradoxonjai. In Könczei Ádám – Könczei Csongor (szerk.) *Táncház. Írások az erdélyi táncház vonzasköréből*. Kriza könyvek 24. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár. 81–85.

- 2011 *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálójáról*. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza könyvek 36./

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

- 2008 *Nonprofit Szervezetek Magyarországon 2006*.

SÁNDOR Ildikó (szerk.)

- 2006 *A betonon is kinő a fű. Tanulmányok a táncházmozgalomról*. Budapest: Hagyományok Háza.

SÁRKÁNY Mihály

- 1977 Közösség. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III.* 330. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TROTTER, T. Robert

- 1999 Friends, relatives, and Relevant Others: Conducting Ethnographic Network Studies. In Schensul, Jean J. and Weeks, Margaret (eds.): *Mapping Social Networks, Spatial Data and hidden Populations*. Ethnographer's toolkit. 1–50. Creek – London – New Delhi: Alta Mira Press – Walnut.

VALUCH Tibor

- 2006 A Magyar művelődés 1948 után. In Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.

Simon Krisztián

Munkahely: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola – Doktorjelölt

E-mail: simonk1213@gmail.com

Krisztián Simon

Networks of folk dance houses in Debrecen from the beginning (1974) to the present

The article maps the relations of the participants of the (folk) dance house movement in the city of Debrecen, focusing on such communities that held at least once a month a gathering where teaching, learning and practicing folk dances took place. Local groups can be bearers of such important contents that may define the operation of this movement. In this context the research project investigates not only the individual participants, but also the relations that organised groups form with a dance house. Altogether three levels can be differentiated: the macro-, meso- and micro-level of relations. Macro level equals the state, county and municipal government, while meso-level includes NGOs, associations, folk music assemblies and the local institutions of higher education. A micro-level investigation in this case focuses on the participation of individuals in the dance house and the relationship of audience and organisers. The operation of the movement is interpreted thus via the inspection of the network of connections of the three interrelated levels. In course of fieldwork the major methodological rules of ethnographic network analysis were observed, relying on the author's empirical experiences, semi-structured interviews and internet sources.

Etnikus sztereotípiák a két világháború közötti népiskolai olvasókönyvekben

A nemzeti identitás kialakításának, formálásának mindig is egyik alapvető terepe volt az iskola, ezért érdemes figyelmet, hogy milyen képet sugalltak az egyes népekről, hogyan ábrázolták a magyar és nem magyar embereket a korabeli tankönyvek.

Dolgozatomban két világháború közötti, 3. és 4. osztályos népiskolai olvasókönyvek szövegét tekintem át abból a szempontból, hogy miként ábrázolják az egyes népeket, milyen képet sugallnak róluk. A népiskolai tankönyvek azért jelentősek, mert ezt az iskolatípust társadalmi helyzetből függetlenül mindenki látogatta, így ezek a könyvek széles körű hatást gyakorolhattak a közgondolkodásra, másrészt a népesség jelentős része csak ezt az iskolát végezte el.¹ A tankönyveknek különösen a parasztság művelődésében volt kiemelkedő szerepe,² hiszen sokuknak az egyetlen olvasmányt jelentették a Biblia és esetleg egy-két ponyvanyomtatvány, kalendárium mellett.

Azért harmadikos és negyedikes könyvekre esett a választásom, mert ezek már hosszabb, összefüggő, jobban elemezhető, az olvasókönyvek pedig változatos műfajú és tartalmú szövegeket tartalmaznak. Az Országos Pedagógiai Könyvtár Tankönyvtárában 36 darab harmadik és 42 darab negyedik osztályos olvasókönyv található a korszakból.³ A tanulmány e 78 tankönyv,⁴ összesen 16187 oldal áttekintésén alapul.

A két világháború közötti Magyarországon a trianoni béke traumája nyomán az öntudatos állampolgárrá nevelés követelménye nagy hangsúlyt kapott az oktatásban.⁵ A Tanácsköztársaság bukását követően a kultusztárca szinte azonnal kiadta rendeletét a hazafias szellem erősítéséről az iskolákban.⁶ A rendelethez kapcsolódó utasításban a népiskolák szerepéről a következőket olvashatjuk: *az elemi népiskola négy osztálya [...] megadja a nemzet mindenik tagjának azokat az ismereti és érzelmi elemeket, amelyekből később a nemzeti összetartozás érzése, a nemzeti feladatok ismerete, a közös munkában való részvétel kifejlődhetik.*⁷ Kornis Gyula a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, a korszak egyik legnevesebb művelődéspolitikusa 1921-es írásában a magyar neveléspolitikai aktuális fő feladatait a következőkben határozta meg: *Az első régi: a nemzeti érzés pozitív ápolása [...] Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország kö-*

¹ Farkas 2008: 15.

² Lásd pl. Ortutay 1962: 497–511.; Voigt 1978: 604–631.

³ Hegedős – Tóthpál 1985.

⁴ Ezekből a bibliográfiában csak azok szerepelnek, amelyekre hivatkoztam. A hivatkozások a szöveges zárójelbe tett számozással és oldalszámmal történnek a továbbiakban.

⁵ Hegedős – Tóthpál 1985: 20.

⁶ A vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1919. évi 182,311. B. I. számú körrendelete a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítéséről (Simon 1959: 157–158).

⁷ Utasítás a nemzetnevelés szempontjának az elemi népiskolában való érvényesítésére (Simon 1959: 161).

rül [...] *A nemzeti kultúrpolitika másik fő feladata az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen [...] A második feladattal a legszorosabban összefügg a harmadik: a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása, mondhatnánk eljudaizálódásával szembeni hungarizálása.*⁸ Az 1925-ben bevezetett új népiskolai tanterv középpontjában is a nemzeti nevelés állt: *a népiskola célja a hazának [...] öntudatos hazafias polgárokat nevelni,*⁹ valamint *a hazafias és nemzeti érzés felkeltése.*¹⁰

A sztereotípiák „társadalmi csoportoknak vagy rétegeknek tulajdonított jellemzőket foglalnak magukba,”¹¹ melyek társadalmilag elfogadott hiedelemrendszereket alkotnak; a sztereotípiák maguk pedig „szociális kategóriák mentális reprezentációja.”¹² A sztereotípiák tehát általánosított mentális képek egy adott csoportról, illetve annak tagjairól. A túláltalánosítás olyan feltételezésekhez vezet, miszerint a csoport minden tagja egy bizonyos jellemzővel bír. A legáltalánosabbak a nemi, az etnikai, a vallási sztereotípiák. A sztereotípiák egyben lehetővé teszik „az identitás megtartását, és egyidejűleg az identitásnak az alkotórészét is képezik.”¹³ A sztereotípiáknak ugyanis az az egyik célja, hogy saját csoportunkat elkülönítsük az idegentől, így az adott csoportban integráló szerepet játszanak és egyben a másik csoporttal szembeni önmeghatározásnak is eszközei. Meg kell azonban különböztetnünk a sztereotípiát, mint sajtáságos tudást, információt az előítéllettől. Ez utóbbi alatt elsősorban negatív attitűdöt értünk, azaz „egy célcsoport iránti igazolatlan negatív érzelmi választ,”¹⁴ amelynek alapját azonban sokszor sztereotípiák képezik.¹⁵

STATISZTIKAI ELEMZÉS

Először azt vizsgálom, hogy milyen népeket, népcsoportokat milyen gyakorisággal, számszerűen hányszor említene. A gyakoriságot a hangsúly mércéjének, a figyelem nagysága indikátorának tekintem.¹⁶

A harmadik könyvek 6632 oldalán 5127, a negyedikesek 9555 oldalán pedig (majdnem háromszor ennyiszer) 15239 alkalommal esik szó valamilyen népről vagy népcsoportról. Összesítve az adatokat: a 78 könyv 16187 oldalán 20366-szor említene népeket vagy népcsoportokat.

Az említett népeket és előfordulásuk számát, illetve arányát a mellékelt táblázat tartalmazza. A harmadik tankönyvekben 42, a negyedikesekben 48, összesen pedig 57 népcsoport fordul elő. Közülük legtöbbször (11434 alkalommal [56%]) természetesen a magyarok kerülnek elő, többször, mint az összes többi nép együtt. Ez jól mutatja, hogy

⁸ Kornis 1921: 21–22.

⁹ Tanterv 1925: 9.

¹⁰ Tanterv 1925: 18.

¹¹ Ottati – Lee 2001: 53.

¹² Brewer 2001: 146.

¹³ Bańcerowski 2007: 76.

¹⁴ Ottati – Lee 2001: 64.

¹⁵ Bindorffer 2006: 15–16.

¹⁶ Krippendorff 1995: 47.

mire helyezték inkább a hangsúlyt a tankönyvek összeállítói. Némileg meglepő módon az 1925 után kiadott tankönyvekben nem nagyobb, hanem kisebb arányban (53%) szerepelnek a magyarok, mint a korábbi könyvekben (61%). Ugyanazon tankönyv osztatlan iskolák számára készült változatában kicsit magasabb (44 helyett 48%) a magyarok aránya, mint az osztott iskolák számára készített, bővebb tananyagot tartalmazó kiadásban.¹⁷ A budapesti kiadásokban viszont 1-2%-kal kisebb arányban szerepelnek,¹⁸ mivel a fővárosi gyerekek számára készült változatok általában kiegészültek a Budapest történetét bemutató olvasmányokkal. A magyarok előfordulási gyakoriságához hozzászámítva az 5%-ban említett székelyeket, valamint az alkalomszerűen szóba hozott palócokat, jászokat, *bihari* és *erdélyi népet* is, a magyarság aránya eléri a 61%-ot.

Velük szemben a legtöbb nép vagy népcsoport előfordulási aránya nem éri el az 1%-ot sem. Legtöbbjük annak okán kerül be a tankönyvekbe, hogy valamilyen kapcsolatban állt vagy áll a magyarokkal. Gyakran szerepelnek például németek, mivel jelentős szerepet játszottak a magyar történelemben. Bár felmerülhetne, hogy nagy arányukat a két háború közötti szoros politikai kapcsolatok is okozták, a statisztikai elemzés szerint a Horthy-korszakban kiadott tankönyvekben alacsonyabb az arányuk (2,8%), mint a világháború előttiekben (4,3%). A magyarokon kívül csak a németeknél (porosz, szász, sváb) és a horvátoknál (sokác) különböztetnek meg belső csoportokat a tankönyvek, minden más nemzetet és népet monolit egységként ábrázolnak.

Szembetűnő az is, hogy a magyarság dominanciája mellett a tankönyvek elsősorban Közép-Európára koncentrálnak.¹⁹ Európa nyugati partvidéke például szinte teljesen kiesik a tankönyvek látóteréből: angolok még előfordulnak, hiányoznak viszont az Ibér- és a Skandináv-félsziget, valamint a Baltikum lakói. Szinte teljesen hiányzik az Európán kívüli világ is: az amerikaiakon kívül csak a kínaiak,²⁰ arabok²¹ és *szerecsenek* kerülnek néha elő.

Végül vizsgáljuk meg, hogy egyetlen tankönyvben milyen népeket és hányszor említene, mivel egy gyermek kezébe egyszerre nyilvánvalóan csak egy könyv került. Ehhez a Móra Ferenc által szerkesztett *Betűország* sorozat két tankönyvét²² választottam, mert a korszakban ez volt az egyik legkedveltebb tankönyv, a tanfelügyelők is ezt ajánlották a tanítók figyelmébe.²³ A 3. osztálynak szóló kötet 167 oldalán 12 népet említene meg, összesen 160 alkalommal. Az esetek majdnem felében (77 alkalom, 48%) ebben a könyvben is magyarokról van szó. Székelyekkel (9%) együtt a magyarok aránya eléri az 57%-ot. Ezzel szemben más népeket általában 4%-nál kevesebbszer említene, és egy nép átlagosan csak 7,5-szer fordul elő. Ez alól kivételek a görögök (11 db, 7%, a Botond-monda miatt) és az oroszok (2 db), illetve muszákák (9 db, együtt 7%). A 4. osztályosoknak szóló könyvből ez esetben is változatosabb kép bontakozik ki: 211 oldalon 25 néppel vagy népcsoporttal találkozhat az olvasó, összesen 355-ször.

¹⁷ Például [26] és [24].

¹⁸ Például [14] és [15].

¹⁹ Bár ezt természetesen a 8–10 éves gyerekek életkori sajátosságai is indokolják.

²⁰ *Ki ügyesebb?* [17]: 304.

²¹ *A ló.* [2]: 122.

²² [13] és [15].

²³ Szebeni 1994: 617.

A magyarok részesedése 46% (163 db). Szerepel ugyan még 1 palóc és 3 székely is, de velük együtt is csak 47% a magyarság aránya. A leggyakrabban előforduló népek: törökök (45 db, 13%), tatárok (19) és mongolok (2 db, együtt 6%), oroszok (17 db) és muszkák (3 db, együtt 6%), németek (11 db), poroszok (2) és szászok (1 db, együtt 4%).

A statisztikai gyakoriság természetesen önmagában nem tárja fel a lényegét, vagyis azt hogy egy szöveg mit közvetít. Ennek egyik oka többek között, hogy néhol valószínűleg tudatosan hallgatják el a szereplők nemzeti hovatartozását. Szvatopluk származásáról például sok esetben szó sem esik, és az sem derül ki, hogy milyen népek lakták a Kárpát-medencét a honfoglalás előtt. További problémát jelent a szövegek gyakori ismétlődése, mivel a tankönyvszerkesztők sokszor egymástól vettek át olvasmányokat. Például a *mongolok*, bár szám szerint sokszor szerepelnek, egyetlen említéstől eltekintve²⁴ a *Himnusz* soraiban fordulnak elő. A kvantitatív vizsgálat után ezért most nézzünk a kvalitatív elemzést, azt, hogy milyen képet festettek az olvasókönyvek az egyes népekről és népcsoportokról. Terjedelmi okokból most csak a legfontosabb és leggyakrabban előforduló népekkel foglalkozom.

A GYAKRABBAN ELŐFORDULÓ NÉPEK ÁBRÁZOLÁSA

Németekkel kapcsolatos információk között a hazai németiségre vonatkozókból van kevesebb. Ők a tankönyvek szerint elsősorban a főváros környékén, a budai hegyekben élnek, ahol szorgalmas munkájuk nyomán virulnak a szőlőhegyek, falvaikba szívesen járnak ki a pestiek nyaralni. A tatárdúlás után beköltözött németek kitűnő iparosok, bányászok voltak, akik egyértelműen hasznára váltak Magyarországnak.²⁵

A külföldi németiség megítélése nem ilyen egyértelmű. Pozitív vonásuk, hogy segítettek felszabadítani Budát 1686-ban és a *németek hű segítségével*²⁶ sikerült kivenni a románokat az első világháború során Erdélyből. A második világháború közepén kiadott tankönyv szintén igen pozitív képet fest róluk: Bihar vármegye *népében oly értékes, történelmében oly gazdag, mint egy-egy kis német állam*.²⁷ A német repülőgépek kiválóak,²⁸ és még a csalántermesztésben is példát vehetünk a németekről.²⁹ Németország, tehát mint nálunk fejlettebb ország jelenik meg, amely mintaként szolgálhat számunkra.

Mindez azonban keveredik egy ellenséggéppel is: a németek ellenfélként jelennek meg a Lehel kürtje mondában,³⁰ Mátyás királynak is *sok gondja*³¹ akadt a német szomszédal, akik semmivel sem jobbak, mint a törökök voltak: Mátyás király *Féken fogta a törököt, / A csehet és a németet. / Gyűlölte a csúszó-mászó / Hízkeldő férgeket*.³²

²⁴ [13]: 74.

²⁵ *A tatárdúlás után*. [13]: 237.

²⁶ *Magyarország a világháborúban*. [5]: 114.

²⁷ *Szent László ősi földje*. [17]: 240.

²⁸ *A legszebb repülőtéren*. [16]: 191.

²⁹ *A csalán haszna*. [9]: 129–130.

³⁰ Jókai Mór: *Lehel kürtje*. [29]: 6–8.

³¹ *Mátyás király*. [13]: 106.

³² *Mátyás király*. [18]: 120.

A hódoltság után nemcsak az országban maradt rabló zsoldosok okoztak problémát,³³ hanem a németek *azt híresztelték, hogy ők szerezték vissza Budavárát a töröktől*³⁴ (holott a bástyákon, elől, mindenütt magyar vitézek viaskodtak³⁵), és ettől kezdve a németek uralkodtak rajtunk.³⁶ A központi hatalmak veresége is a németek hibája, hiszen a hős magyar katonák visszavertek mindenkit.³⁷ Összefoglalva a németekről alkotott kép a Horthy-korszakban meglehetősen ambivalens volt.

Az osztrákok megnevezése is gyakran *német*, ezért osztrákok ritkábban szerepelnek.³⁸ Sokkal negatívabb a megítélésük a németekénél, gyakorlatilag csak, mint ellenségek szerepelnek, hiányzik az ezt ellensúlyozó civilizatorikus szerep. Batthyány Lajost *osztrák ellenségeink lötték agyon*.³⁹ 1848 táján Bécsben *azt beszélék, hogy a magyar nép elfogy, kipusztul, mert így szeretnék a csehek és az osztrákok*.⁴⁰ Herder híres nemzethalál-elméletével itt egy 3. osztályosoknak szóló tankönyvben találkozunk. Nehezen feldolgozható traumát okozott az is, hogy Burgenland Trianon után Ausztriához került, holott az osztrákok szintén a vesztesek közé tartoztak: *Az osztrákok a világháborúban velünk harcoltak, szövetségeseink voltak, de amikor hazánkat a háború után szétdarabolták, ők is az osztozkodók közé állottak és részt követeltek a prédából*.⁴¹

A csehek szintén ellenséggként szerepelnek: nemcsak Toldi Miklós küzdött a cseh vitézzel,⁴² hanem már Szent László is sikerrel harcolt ellenük.⁴³ Az osztrákok elleni vád a csehekre is vonatkozik: a világháborúban árulóvá váltak, ezért a Felvidéket, mint *judásbért* [sic] kapták meg Trianonban.⁴⁴ Az olvasókönyvek mindig a *megszállás* szót használják a Felvidék kapcsán, ezzel is elcsatolásának ideiglenes jellegét hangsúlyozva.

A Magyarországhoz tartozást hangsúlyozza az is, hogy a szlovákokat a mieinknek nevezik a tankönyvek (a Felvidéken *születnek a mi tótjaink*⁴⁵). A szlovákok megnevezése kizárólagosan *tótok*, a *szlovák* kifejezéssel nem találkozunk. A csehekkel ellentétben megítélésük igen kedvező: *A magyarországi nemzetiségek közül talán a tótot szeretjük a legjobban! ... A tót az egyedüli, aki sosem támadt a neki kenyeret és szállást adó magyarok ellen. A tótok mindig együtt örültek, együtt szenvedtek a magyarsággal*.⁴⁶

³³ *Török világ Magyarországon*. [5]: 106.

³⁴ *A Rákóczi-úton*. [16]: 115.

³⁵ *A Rákóczi-úton*. [16]: 115.

³⁶ *A Rákóczi-úton*. [16]: 115.

³⁷ *Magyarország a világháborúban*. [5]: 115.

³⁸ Emiatt osztrákokhoz azokat az említéseket soroltam, amikor vagy *osztrákoknak* nevezik őket, vagy *németek* ugyan, ám a szövegkontextusból egyértelműen kiderül, hogy osztrákokról van szó.

³⁹ *Örökmécs az utcán*. [16]: 150.

⁴⁰ *Budapest legszebb tavasza*. [16]: 145.

⁴¹ *Világtájak*. [11]: 83.

⁴² *Nagy Lajos*. [17]: 108.

⁴³ *Szent László*. [17]: 74.

⁴⁴ *Világtájak*. [11]: 83.

⁴⁵ *A tutajos tótok*. [4]: 100.

⁴⁶ *Tót atyafiak*. [25]: 109.

A *tótok* általában házaló kereskedőkként, vándorárusokként, vándorló mesteremberekként (*drótos*⁴⁷, *gyolcsos*⁴⁸) jelennek meg. Ennek az életmódnak az oka a szegénység.⁴⁹ Az olvasmányokból kibontakozó kép szerint a *nehezen művelhető hegyvidéken szorongó „tót atyafiak”* [...] *afféle krumplin élő, tódott-fódott, alázatos, tudatlanságában és sokgyerekes kiszolgáltatottságában kenyérre kenhető népek*⁵⁰ A szegényes felvidéki koszt, a krumpli és zabkenyér motívuma már 18. századi folklóralkotásokban megjelent.⁵¹ A szlovákok fehér kenyérhez, kalácshoz és szalonnához csak a magyarok jóindulatából jutnak: *a drótosnak a könny is kicsordult szeméből*⁵² A kalács láttán. Ennek a motívumnak ugyancsak vannak 18. századi előzményei: *Pogácsában ők nem válogatnak, / Kenyérbűl is magyarra szorulnak*.⁵³

Amióta a trianoni határok elszakították őket az Alföldről, ahol korábban summásként, árusként meg tudták kenyerezni, még rosszabbul megy soruk.⁵⁴ A cseh megszállást a szlovákok szenvedik meg leginkább. Emiatt alig várják, hogy újra Magyarországhoz tartozhassanak: *Szeretne a tót, hej, / Újra magyar lenni, / Alföld búzájából / Fehér cipőt enni. / Tutajt kormányozni / Le a magyar Vágon, / Magyar zászlót látni / A pozsonyi váron!*⁵⁵

A tankönyvekben többször⁵⁶ felbukkan Jókai Mór *A Vág völgyéről* című írása, amelynek végén pár sor olvasható a *jámbor, szorgalmas tót népről*. Jókai szerint a *tótok*, bár közülük *beszélni még sokan nem tudnak magyarul, hanem érezni a haza szerelmét nagyon jól tudják s vérezni is tudnak ezért*, hiszen *apáik harcoltak Rákóczival végső csatái alkonyatáig, s fiaik ostromolták meg 1848-ban a legelső sáncot Szent-Tamásnál*.⁵⁷ Ennek a népkarakterológiai jellegű leírásnak egyes elemei már Fényes Elek-nél megjelentek.⁵⁸ Több más olvasmány is lényegében a Jókai-szöveg adaptálásával készült, és ugyanezeket a vonásokat hangsúlyozza: *Pedig a mi hazánk Magyarország. [...] Őseim Rákóczi és Kossuth katonái voltak. [...] Mindnyájan ezért a hazáért véreztünk*.⁵⁹ Igaz ugyan, hogy *az egyik magyarul beszél, a másik tótul. De ez a különbség ne válasszon szét bennünket, mert hiszen mindnyájan felebarátok és a magyar haza gyermekei vagyunk*.⁶⁰ A nyelvi különbség tehát nem számít,⁶¹ a magyarsághoz tartozásnak nem feltétele a magyar nyelv ismerete. A hagyományos hungarus-tudatnak ez a megfogalmazása máshol is megjelenik a szlo-

⁴⁷ *Az Északnyugati-Felföld*. [24]: 149.

⁴⁸ *A vásár*. [19]: 88.

⁴⁹ *A drótos*. [18]: 104.

⁵⁰ Márkus 1996: 54.

⁵¹ Küllös 1995: 184.

⁵² *A drótos*. [3]: 62.

⁵³ Küllös – Csörsz 2000: 256.

⁵⁴ *A drótos*. [3]: 61.

⁵⁵ [23]: 48.

⁵⁶ Például [2]: 99–102.; [5]: 99–100.

⁵⁷ *A Vág völgye*. [2] 101.

⁵⁸ Fényes 1846. Idézi Hanák 1985: 1079.

⁵⁹ *A drótos*. [18]: 106.

⁶⁰ *A felebaráti kötelesség*. [12]. 5.

⁶¹ *Az új iskola*. [12]. 88.

vágokkal kapcsolatban: Prohászka Ottokár bár tót származású, de magát mindig magyarnak valló papi lélek volt.⁶²

Ruszinokról lényegi információt csak a *Ruszinföld visszatért* című olvasmány⁶³ tartalmaz. A róluk alkotott kép majdnem megegyezik a szlovákokéval: *Az egyszerű rutén parasztokból kerültek ki II. Rákóczi Ferenc első kuruc katonái. Mi vagyunk Magyarország leghívebb nemzetisége* – mondja egy rutén, arra célozva, hogy a ruszinok (a szlovákokhoz hasonlóan) soha nem kerültek katonai konfliktusba a magyarokkal. *A tótokhoz hasonlóan nemcsak a szívük, a vérük, hanem a megélhetés lehetősége is hozzánk kapcsolja őket.*⁶⁴ Ezzel a megállapítással azt is hangsúlyozzák a tankönyvek, hogy a Kárpát-medence jelenti természet- és gazdaságföldrajzi szempontból is az egységes térséget. A tankönyvszerzők szerint a németek a magyarokkal szemben, a magyarok pedig a ruszinokkal szemben vannak kultúrfölényben: a magyarság tanította a ruszinokat a *rendszeres munkára és a katonai fegyelemre.*⁶⁵ A köztük élő magyarok az idők során ugyan elruszinosodtak, elfelejtettek magyarul, de az 1939-es kárpátaljai bevonuláskor a magyar katonák *találkoztak olyan ruszinokkal, akiknek arcán, testtartásán, viselkedésén meglátszott a magyar származás.*⁶⁶

Az oroszok vagy *muszkák* (az esetek 31%-ában ez utóbbi megnevezés szerepel) ábrázolása a csehekéhez hasonlóan negatív, sőt talán még rosszabb is, hiszen a cseh vitézekkel olyan magyar hősök küzdöttek, mint Toldi Miklós.⁶⁷ Az oroszok viszont még csak nem is egyenrangú ellenfelek, hiszen már az első ágyútűzszorozatra *megszeppennek.*⁶⁸ A magyar hozzáállást jól jellemezi egy Móra Ferenc által írt olvasmány, amely bár humoros szeretne lenni, valójában bántóan lekezelő: *Azt tartjuk, nem érdemes a muszkáért vért ontani. Maguktól is megadják magukat, ha megéheznek.*⁶⁹ Magyar szereplők szinte kivétel nélkül háború vagy csata során kerülnek kapcsolatba oroszokkal: 1848-ban vagy az első világháborúban harcolnak velük a magyar katonáink (*Sóhát Gyurka*⁷⁰). Pozitívként talán csak vallásosságukat emelik ki.⁷¹ Az egyik, még az első világháború előtt írt, de a Horthy-korszakban továbbra is használt tankönyvben Szentpétervár, mint *a világ egyik legszebb városa* szerepel.⁷² Az 1940-es évek elején írt tankönyvben viszont az oroszokhoz már egyértelműen az ázsiai barbárság asszociálódik:

– *Jönnek az oroszok – csak ezt mondták. És képzetem ettől a három kicsi szótól roppant tömegek mozgását érezte fenn, messze északon. Európa nagyobbik fele és a titoktartó sötét Ázsia kimozdult évezredes helyéből és özönlő ágyúk és puskák rengetege között tódult a Kárpátok felé, hogy elnyelje Európát.*⁷³ Az oroszok ábrázolásának 1918

⁶² *Híres papjaink.* [17]: 195–196.

⁶³ [17]: 220–221.

⁶⁴ *Ruszinföld visszatért.* [17]: 220.

⁶⁵ *Ruszinföld visszatért.* [17]: 220.

⁶⁶ *Ruszinföld visszatért.* [17]: 220.

⁶⁷ *Nagy Lajos.* [17]: 108.

⁶⁸ *Sóhát Gyurka.* [18]: 55.

⁶⁹ *A magyar huszár meg a muszka herceg.* [14]: 116.

⁷⁰ [18]: 51–56.

⁷¹ *Kereszt a csatatéren.* [13]: 153.

⁷² *Európa.* [5]: 78.

⁷³ *A világháború.* [17]: 271.

utáni negatívvá válása nyilván összefüggött az első világháborús katonai eseményekkel, de talán még inkább a kommunizmus térnyerésével. Így teljesen érthető, hogy ebben az időszakban a gyerekek már játszani sem szeretnek orosz szereplőt: *Peti [...] orosz ő most szegény, nem tehet róla.*⁷⁴

A szerbek (megnevezésük 20%-ban *rác*) szintén egyértelműen ellenségek. A Rákóczi-szabadságharc alatt a *rácok [...] hálátlanul fizették vissza a jóindulatot, amellyel befogadta az ország őket, midőn a törökök elől menekültek. Pusztítva, rabolva, gyilkolva járták be az Alföldet és a déli részeket.*⁷⁵ A budai és pesti *rácok* sem segítették a kurucokat.⁷⁶ 1848-ban elsőként lázadtak fel a magyarok ellen, és a világháborút is ők robbantották ki, ráadásul Szerbia már korábban is *állandóan izgatott Magyarország ellen.*⁷⁷ Trianon óta a Délvidéken *garázdálkodnak és gyötrik, fosztogatják védtelen testvéreinket.*⁷⁸ A szerbekkel kapcsolatban is egyértelműen lenézően fogalmaznak a tankönyvek: *Délen egy vad természetű nép lakott: a szerb nép, kiket rácoknak is nevezzünk. Országuk hegyes, völgyes volt s bizony nem sokat ért a világ piacán.*⁷⁹

Bár a horvátok megítélésén sokat ront Jellasic, az *áruló horvát bán*⁸⁰ ténykedése, mégis sokkal pozitívabban ábrázolják őket, mint a szerbeket: 1686-ban a Budát felszabadító seregben *még horvátok is voltak.*⁸¹ Hasonló jelenség figyelhető meg a csehek (negatív kép) és szlovákok (pozitív kép) viszonylatában. Ennek nyilván az az oka, hogy a horvátok és a szlovákok Trianon előtt a magyar korona fennhatósága alá tartoztak, és a tankönyvek írói Szerbia és Csehország agresszor jellegét akarták ezzel az éles ellentéttel kifejezni.

A románokra (a *román* és *oláh* megnevezést vegyesen használják a tankönyvek) a szerbekhez hasonlóan a pusztítás jellemző: Radul vajda erdélyi betörése után kő kövön nem maradt, a *gyújtogató és öldöklő oláh hadak*⁸² mindent elpusztítottak. Ilyen mértékű pusztító hajlam rajtuk kívül csak a szerbekre jellemző, még a csehekre és oroszokra sem. Békeidőben is a rongálás a románok egyik ismérve: letördelték például a kolozsvári Mátyás-szoborról a magyar koronát.⁸³ Nemcsak *kincses Kolozsvár gyönyörű terein jár az oláhbockor, de tapossa Erdély völgyeit, vetéseit és virágos kertjeit is.*⁸⁴ Az *oláh* katonák a szerb zsoldosokhoz hasonlóan vadul *ordítanak*⁸⁵ és *káromkodnak.*⁸⁶ A románok ábrázolása a szerbekéhez hasonló, talán még rosszabb is annyiban, hogy a románok ráadásul még alattomosak is: 1660-ban Nagyváradot *csak egy román asszony*

⁷⁴ *Ki ügyesebb?* [17]: 303–304.

⁷⁵ *Háborus világ Kecskeméten.* [8]: 182–184.

⁷⁶ *A Rákóczi-úton.* [16]: 115.

⁷⁷ *Magyarország a világháborúban.* [5]: 114.

⁷⁸ *Világtájak.* [11]: 83.

⁷⁹ *Mit tart rólunk a világ?* [27]: 153.

⁸⁰ *Kecskemét veszélyben.* [7]: 118.

⁸¹ *A Rákóczi-úton.* [16]: 115.

⁸² *Mária oltalma.* [17]: 256.

⁸³ *Ahol Mátyás király született.* [18]: 119.

⁸⁴ *Világtájak.* [11]: 82.

⁸⁵ *Aki meghalt a királyért.* [10]: 129.

⁸⁶ *A kis vértanu.* [17]: 254.

árulása következtében tudta elfoglalni a török.⁸⁷ A románok alattomoságának motívuma már Fényes Elek: *Magyarország képekben* című művében is megjelent.⁸⁸ Ez a jellemvonásuk már a cigányokról alkotott képre hasonlít. Természetesen a „nemzetesdítő” játszó fiúk közül *cseh meg oláh bizony egyik sem akart lenni, azt nem is nagyon csodálom*.⁸⁹ A külföldiek sem szívelelik a románokat: a *Kis vértanu* című történetben az osztrák katonatiszt nevezi *csőcseléknek* a román *hegyipásztorokat*.⁹⁰

A cigányok kapcsán majdnem minden alkalommal megemlítik valamely tipikus foglalkozásukat: teknőt vájnak,⁹¹ vályogot vetnek,⁹² vagy (legtöbbször) muzsikálnak. A cigányság csak néhány, szigorúan meghatározott foglalkozási szerepkörben jelenik meg. Megtudjuk róluk, hogy *furfangosak* és csalók,⁹³ ügyeskedők és hajlamosak a kerülő megoldásokat választani.⁹⁴ Több olvasmányban teljesen nyíltan megjelenik, hogy a cigányok lopnak: *A cigány szalad. Liba gágog a hóna alatt. A libát a faluban lopta. Hajdú kergeti a cigányt. A hajdú kiáltoz:*

– Állj meg cigány!

A cigány hátrafordul. Ezt feleli:

– Álljon meg kend! Kendet nem kergeti senki!⁹⁵

Gyakran humoros ábrázolása ellenére a cigányság talán a leginkább megvetően ábrázolt nép az összes közül. A társadalomban elfoglalt helyüket jelzi, hogy az egyik olvasmány szereplője így kiált fel mérgében: *Nem úgy verik a cigányt!*⁹⁶ A cigányok hagyományos ábrázolásának romantikus elemei⁹⁷ (a cigányok, mint a bohém, „szabad élet” jelképei, akik kötöttségektől mentesen, szegényen, de boldogan élnek) iskolai tankönyvekben, amelyeknek célja törvénytisztelő állampolgárok nevelése, csak elvétve jelennek meg (*A község e jókedvű lakói hegedüléssel, kovácsolással foglalkoznak*⁹⁸).

Az egyetlen, a cigányok iránt némi együttérzést és empátiát mutató történet a Gárdonyi Géza által írt *Október*.⁹⁹ Azonban ennek az olvasmánynak a végkövetkeztetése is az, hogy a kóborló cigányok tulajdonképpen kívül állnak az emberi civilizáción, szinte „vadaknak” tekinthetők: *Hej, a szegény cigányok, azok csaknem olyan mostoha gyermekei a természetnek, mint a pókók, meg egyéb bogarak [...] nyomorult cigány nép [...] Mivel különb a sorsuk, mint a mezei bogaraké?*¹⁰⁰ A kultúrát-civilizációt hordozó népektől (németek) a kultúrát rombolókig (szlávok, szerbek, románok, nagyjából ebben a sorrendben) terjedő skálán a cigányok igazából nem is szerepelnek.

⁸⁷ Szent László *ősi földje*. [17]: 240.

⁸⁸ Fényes 1846. Idézi Hanák 1985: 1080.

⁸⁹ *Ki ügyesebb?* [17]: 303.

⁹⁰ [17]: 255.

⁹¹ *Eperországban*. [18]: 157.

⁹² *Székelyék házat építenek*. [18]: 107.

⁹³ [17]: 255.

⁹⁴ *A cigány a farkasveremben*. [5]: 36–37.

⁹⁵ *A cigány*. (Adoma). [28]: 41.

⁹⁶ *Ván ám esze a hangyának is*. [21]: 124.

⁹⁷ Törzsök 1998: 49.

⁹⁸ *A Nagyalföld*. [4]: 90.

⁹⁹ [18]: 28–30.

¹⁰⁰ Gárdonyi Géza: *Október*. [18]: 28–30.

A cigányok alakja már a 17. századi közköltészetben feltűnt,¹⁰¹ az iskoladrámáknak is kedvelt zsáneralakjai voltak.¹⁰² A 18–19. századtól a populáris kultúra és a folklór több műfajában (anekdota,¹⁰³ népi színjáték¹⁰⁴) megjelentek.¹⁰⁵ Több jellegzetes téma kapcsolódott hozzájuk: származásuk, balgaságuk és félelmük a téli hidegtől.¹⁰⁶ A Gárdonyi által írt olvasmány tulajdonképpen ez utóbbi toposz kibontása. A cigányok másik jellemző vonása folytonos éhségük volt,¹⁰⁷ de etnikus sajátosságukként jelent meg a közköltészetben és a folklórban a szegénység, a csalásra és tolvajlásra való hajlam, valamint a paraszti munkától való irtózás is.¹⁰⁸ Jellemző motívum volt feltűnő, anyagi helyzetükkel éles ellentétben álló cifra ruha iránti rajongásuk:¹⁰⁹ a vajdának *két sor ezüst gomb díszítette rongyos dolmányát*.¹¹⁰ A cigányokkal kapcsolatos sztereotípiákat tömören foglalja össze Jókai több tankönyvben is olvasható adomája: *Fázott a cigány és éhezett*.

– Mit szeretnél jobban, more – kérdik tőle – enni-e vagy melegedni?

– Legjobban szeretnék szalonnát pirítani.¹¹¹

A cigányokról egy sajátos, szinte évszázadokon át rögzült kép alakult tehát ki,¹¹² amely a 17–18. századi közköltészeti alkotásokig visszavezethető. Ez a kép jelent meg a két világháború közötti tankönyvekben is. Ebbe nemcsak a cigányok komikus ábrázolása tartozott bele, de a cigányok társadalmon kívülisége is: „a cigányság, mint idegen népcsoport annyira más volt, hogy nem is ellenfél –, egyszerűen csak nevetséges, mert érthetetlen a viselkedése, a beszéde, a ruházkodása és főképp a mentalitása, a morálja. A magyar értelmiségiek által tulajdonképpen alig, inkább csak hallomásból és etnikus sztereotípiákból ismert életmód és értékrend elfogadhatatlan volta, olykor kategorikus elutasítása fejeződik ki”¹¹³ a 20. század első felének tankönyveiben is.¹¹⁴

Legmeglepőbb talán a zsidóságról alkotott kép, illetve annak viszonylagos hiánya a tankönyvekben. Két olvasmány kivételével csakis bibliai történetek kapcsán találkozunk zsidókkal. Ennek következtében a zsidóság a mindennapi életből formált szereplőként, mint a társadalom egyik típusának képviselője szinte alig jelenik meg. Még a két izraelita felekezeti tankönyv¹¹⁵ is csak ószövetségi történetek kapcsán említi őket.

Ez a két kivételes olvasmány háború előtt összeállított tankönyvekben szerepel. Az egyik egy Benedek Elek által szerkesztett kötetben található, és egy budapesti „tanul-

¹⁰¹ Küllös 2003: 10.

¹⁰² Ujváry 1989: 171.

¹⁰³ Vö 1981: 98–99.

¹⁰⁴ Ujváry 1983: 138–139.

¹⁰⁵ Küllös 2003: 5.

¹⁰⁶ Küllös 2003: 10.

¹⁰⁷ Küllös 2003: 14.

¹⁰⁸ Küllös 2003: 51.

¹⁰⁹ Küllös 2003: 24.

¹¹⁰ *Sátoros cigányok*. [12]: 61.

¹¹¹ *Fázik és éheznek*. Adoma. [27]: 97.

¹¹² Ujváry 1989: 172.

¹¹³ Küllös 2003: 47.

¹¹⁴ A cigányok folklórbeli megítélésének értelmezéséhez lásd még Krekovičová 1998.

¹¹⁵ [19] és [20].

mányi kirándulásról” szól, melynek során a gyerekek bemennek a zsinagógába: *A Dohány-utca belső végén a nagy zsidótemplom a legdíszesebb középület. [...] ahogy beléptünk, megszólalt az oltár felett az ének. Soha életemben [...] ennél szebb éneket nem hallottam. Megállottunk, hogy senkit ne zavarjunk ájtatosságában. [...] Én úgy éreztem magam éppen, mint a mi templomunkban s éppen olyan ájtatosan tudtam itt is imádkozni. Éreztem, hogy ugyanaz a jó Isten van itt is, mint a többi templomban.*¹¹⁶ Az egyetlen szokatlan dolog, hogy itt nem szokás a kalapot levenni, de erre az osztálybeli zsidó fiúk figyelmeztetik társaikat. A szöveg a hasonlóságokat és a más vallás tiszteletben tartását hangsúlyozza. Ez a tankönyv abban a korszakban keletkezett (1906), amikor a legnagyobb méreteket öltötte a hazai zsidóság asszimilációja, és amikor „már nem kívülálló, idegen nemzetiséget alkottak, hanem zömmel a nemzeten belüli «más csoportot».”¹¹⁷

Ennek ellenére maradt némi ellenérzés a zsidókkal szemben a társadalomban, a másik (eredetileg szintén még a háború előtt megjelent) olvasmány szerzője szerint ugyanis még mindig felmerülhet egyesekben a kérdés:

– *Hát a zsidó gyereket kell-e szeretni? - kérdezte Jancsi.*

– *Már hogyan kellene! Hiszen őt is éppen úgy a jó Isten teremtette, mint téged. Ő belőle is hasznos fia lesz a hazának úgy, mint te belőled.*¹¹⁸

A szerző tehát úgy érzi, hogy ez a végkövetkeztetés egyáltalán nem egyértelmű, ezt neki (nevelő célzattal) hangsúlyoznia kell a tankönyvben.

A NÉPEK JELLEMZÉSÉNEK SZEMPONTJAI

Ezután nézzük meg, hogy milyen kategóriákkal írják le, jellemzik az egyes népcsoportokat.

Jellemző lehet egy népre például a lakóhelye. Egy körmeneten *a magyar Alföld napbarnított népe a felvidék [sic!] szőke tótjával, az erdélyi székely és szász a dunántúli, zalai, vasmegyei, veszprémi, somogyi, baranyai földművelővel vegyest, tolnai svábok és pozsonyi németek, bácskai sokácok, rácok és magyarok tolongtak fölfelé a várhegy kanyargós útján.*¹¹⁹ Az egyetlen népcsoport, amelyet nem lehet földrajzi területhez kötni, a cigányság: *A cigányok csupán két helyről szoktak jönni: onnan, vagy amonnan. És hogy hová valók? Hát mindenhová.*¹²⁰

Vannak tipikus, etnikumhoz köthető táplálékok. A szlovákok kapcsán például gyakran megemlítik, hogy krumplin, zabon¹²¹ és kásán élnek:

– *Hát akkor miért mondta nekem azt Süveges Marci, hogy a tót nem ember, kása nem étel!*

– *Ha Süveges Marci azt mondta, akkor nagyon helytelenül beszélt.*¹²²

¹¹⁶ *Budapesti séták II. Pályaudvartól pályaudvarig.* [2]: 70.

¹¹⁷ Hanák 1985: 1080.

¹¹⁸ *Mindnyájan testvérek vagyunk.* [12]: 107.

¹¹⁹ *A dicsőséges Szent Jobbkéz.* [22]: 41.

¹²⁰ Gárdonyi Géza: *Október.* [18]: 30.

¹²¹ *A drótosót.* [18]: 105.

¹²² *Mindnyájan testvérek vagyunk.* [12]: 107.

A kásaétel presztízse a 18. században kezdett csökkenni, ekkor kezdett lenézett étellé válni,¹²³ így valószínűleg ehhez az időszakhoz köthető, hogy csúfolásra okot adó szokássá vált, elsősorban a németekhez kötve, hogy „csak” kását esznek.¹²⁴

Jellemző lehet egy népre az építkezése: *A székelyek és oláhok fából, a szászok kőből, a dombos vidékeken vályogból építik a házakat. [...] Az oláh falukban kevés házban találunk kéményt.*¹²⁵ Egy 18. századi csúfolóban a szlovákokkal kapcsolatban olvashatunk hasonlót: *Házában az tótnok hajolva kell járnunk, / Mert kémént az házan soholt nem is láttunk.*¹²⁶ A lakóház füsttelenítése sok helyütt valóban ismeretlen volt még a 19. század első felében is.¹²⁷

Ugyanazok a motívumok (kása, kémény) tehát egyszer németek, illetve *tótok*, másszor *tótok*, illetve *oláhok* leírásában szerepelnek, tehát más-más néphez kapcsolhatók. Az archaikusabb kulturális jegyek, fejlődésbeli fáziseltolódások, mint elmaradottságról árulkodó sajátosságok, mint a kulturális alsóbbrendűség jelei jelennek meg, és így lenézésre, megvetésre adnak ürügyet.

A cigányok pedig csak sátrakban¹²⁸ vagy legfeljebb kunyhókban laknak, jellemzően a falu szélén, és így mintegy a társadalomnak is a perifériáján: *A falu végén a cigányok viskóit találjuk.*¹²⁹ Sátraik ráadásul piszkosak is: *A piszkos vászonsátrak hasadékaiból fekete füst tódult ki [...] A bejárat-nyíláson keresztül ringy-rongy ruhaneműek és szennyes vánkosok látszottak.*¹³⁰

Jellemző lehet egy népcsoportra tagjainak külső megjelenése: *fekete ő kelme* [ti. a prücsök] *mindenestül, akár egy cigánypurdé, akár egy igazi cigányprimás.*¹³¹ A németek jellemzője, hogy nem viselnek bajuszt: *Na bizony, ha úgy, akkor én is leberetválom kacskaringós bajuszomat, hadd legyen olyan, mint egy német!*¹³² A bajusz hiánya a németiség „jele,” szimbóluma volt a 19. században, az élclapok is borotvált arcú alakokként ábrázolták a németeket.¹³³

Talán az egyik legjellegzetesebb nemzeti szimbólum a viselet. Európában a 15. századtól különböztethetők meg nemzeti öltözetek.¹³⁴ A tankönyvekben a sváb *tér dig harisnyás*,¹³⁵ a *tótok* tüszőt hordanak,¹³⁶ az *oláhok* bocskort.¹³⁷

¹²³ Kisbán 1997: 443.

¹²⁴ Küllös 1995: 175.

¹²⁵ *A Délkeleti-Felföld vagy Erdély.* [24]: 155.

¹²⁶ Idézi Küllös 1995: 177.

¹²⁷ Paládi-Kovács 1985. 105, 135, 321.

¹²⁸ *Sátoros cigányok.* [12]: 61–64.

¹²⁹ *A Nagyalföld.* [4]: 90.

¹³⁰ *Sátoros cigányok.* [12]: 61.

¹³¹ Herman Ottó: *A prücsök hegedűje.* [11]: 95–96.

¹³² *A kútágas.* [1]: 30.

¹³³ Hanák 1985: 1081.

¹³⁴ Flórián 1997: 730.

¹³⁵ *A vásár.* [19]: 89.

¹³⁶ *A tutajos tótok.* [4]: 101.

¹³⁷ *Világtájak.* [11]: 82.

Sajátságos lehet a mozgás is: *bármilyen széles legyen az országút, ők [szlovákok] mindig egymás után mennek, amint a keskeny hegyi utakon hozzászoktak,*¹³⁸ valamint a beszéd, a furcsa kiejtés, ami nevetség tárgya a cigányok esetében:

– *Gyérték ki egy kicsit, itt dölöl egy rigó! Fogjátok még! Én majd áddig szédém á pénzcskét helyéttéték!*¹³⁹

A szlovákok esetében viszont megértéssel fogadott jellegzetesség: *Künn, az országúton, a kapu előtt állott egy ember és kiáltozott:*

– *Fázikáát dróotooznyi, boogrács, sörpöny foótooznyi!*

*Magyarul idegen kiejtéssel, de jól beszélt.*¹⁴⁰

Az eltérő beszéd azonnal és észrevehetően jelzi az idegenséget, a más csoportba tartozást. A polgárosodó 19. században az „idegen” már nem annyira ruházatáról, sokkal inkább beszédéről volt felismerhető.¹⁴¹ Az eltorzított „tótos,” „németes,” „cigányos” magyar beszéd a 18. században vált a komikum forrásává a folklórban és a közköltészetben.¹⁴² A 19. században a magyar szépirodalom és sajtó is előszeretettel gúnyolta az asszimiláns németek, zsidók és más nemzetiségűek beszédét.¹⁴³

Egy-egy etnikumhoz köthetők jellegzetes foglalkozások és megélhetési módok: a bolgárok például kertészek,¹⁴⁴ az oláhok pedig *hegyipásztorok*.¹⁴⁵ A vásárban egymás mellett árulnak *a kanalas tótok a felvidékről* [sic!], *székely fazekasok Erdélyből, paprika-áruló szerbek a Bácskából*.¹⁴⁶ A tótok tipikus megélhetési módja a vándorkereskedelem mellett a tutajozás¹⁴⁷ és a részes aratás.¹⁴⁸ A cigányokra a muzsikálás mellett a jövőmondás is jellemző:¹⁴⁹ *Nagyon sok ember hisz a kártyavető és a tenyérből jövődőlő cigányasszonynak is. Milyen szerencsés az a sok kóborló cigányasszony! Ezek nem dolgoznak, mégis megélnek.*¹⁵⁰ Leggyakoribb foglalatosságuk azonban, mint láttuk, a lopás.¹⁵¹

A belső, lelki tulajdonságok is hozzátartozhatnak egy-egy népcsoport karakteréhez. Így például jellemző lehet a vallás: az egyik kis kárpátaljai falut *római katolikus svábok és görög katolikus rutének lakják*.¹⁵² A vallásosság leginkább a szlovákokra és az oroszokra jellemző.¹⁵³ Vallástalansággal viszont nem vádolják egyik népet sem, még a cigányokat sem, ami pedig a folklórban jól ismert sztereotípia.¹⁵⁴

¹³⁸ *A tutajos tótok*. [4]: 101.

¹³⁹ *A zöld erszény*. [17]: 128.

¹⁴⁰ *A drótos*. [3]: 61.

¹⁴¹ Hanák 1985: 1083.

¹⁴² Küllös 1995: 184.

¹⁴³ Hanák 1985: 1084.

¹⁴⁴ *A kirakatban*. [16]: 210.

¹⁴⁵ *A kis vértanu*. [17]: 250.

¹⁴⁶ *A vásár*. [19] 88–89.

¹⁴⁷ *A tutajos tótok*. [4]: 100–101.

¹⁴⁸ *Az Északnyugati-Felföld*. [24]: 149.

¹⁴⁹ *Babonaság bolondság*. [13]: 45.

¹⁵⁰ *A babonáról*. [11]: 40.

¹⁵¹ *A Nagyalföld*. [4]: 90.

¹⁵² *Hogyan épült fel Kali Vaszily háza?* [22]: 16.

¹⁵³ *Kereszt a csatatéren*. [13]: 153.

¹⁵⁴ Görög-Karády 1993: 104.

A szorgalom elsősorban a szlovákokra jellemző: *A tót kora tavasztól késő őszig künn van az erdőn családjával együtt. Fárad, küzd és dolgozik hangyaszorgalommal egész éven át.*¹⁵⁵ A másik végletet természetesen a cigányok jelentik: *Fáztok a dologtól, mint a rossz cigány.*¹⁵⁶

Jellemzők lehetnek egy népcsoportra az észbeli képességek is. A németek például okosak: *egy nagyesszű német ember, Zeppelin gróf[...] megszerkesztette az első kormányozható léghajót.*¹⁵⁷ Ha viszont az eszség negatív oldalát akarják a tankönyvszerzők hangsúlyozni, akkor Konrád német fejedelem (aki törbe csalta a vitéz magyarokat) *ravasz lesz,*¹⁵⁸ a cigány pedig *furfangos.*¹⁵⁹ Szintén *ravasz ember volt*¹⁶⁰ az oláhok fejedelme (mivel szintén törbe csalta a magyarokat).

A megbízhatatlanság az összes szomszéd népre jellemző: mint láttuk, árulók lettek a világháborúban az osztrákok és a csehek,¹⁶¹ de árulók a szerbek¹⁶² és a románok is.¹⁶³ Áruló volt a német fejedelem¹⁶⁴ és Jellasics horvát bán is.¹⁶⁵ A szlávok *szószegők,*¹⁶⁶ a németek *pártütők,*¹⁶⁷ ráadásul *kárörvendők,*¹⁶⁸ a románok pedig bosszúállóak: *Az oláhok fenyegetése »Cine mintye«, tartsd eszedben. Az oláh bosszúálló.*¹⁶⁹ Ezt utóbbi ki-fejezés egyébként Madách Imrénél (*A civilizátor*) is olvasható.

Katonai erények terén a vitézség csak a németekre és a csehekre¹⁷⁰ jellemző: a svábok például *vitézül* harcoltak Buda visszafoglalásánál.¹⁷¹ Az oroszok viszont kimon-dottan gyávák: *a Kárpátok közül kergettük ki az oroszokat. [...] Hátrált az ellenség, ahogy csak tudott.*¹⁷²

Bár természetesen az eddigiek is minősítenek, ami az egyes népekről alkotott ér-téktételeket illeti, a *derék* jelzőt a svábok,¹⁷³ a szlovákok, *tót testvéreink*¹⁷⁴ és a bolgár zöldségkertészek¹⁷⁵ érdemlik ki. A cigányok jelzője viszont a *rossz.*¹⁷⁶

¹⁵⁵ *A tutajos tótok.* [4]: 100.

¹⁵⁶ *Az alku.* [14]: 40.

¹⁵⁷ *Repül az ember.* [13]: 29.

¹⁵⁸ *Lehel vezér.* [3]: 95.

¹⁵⁹ *Babonaság bolondság.* [13]: 45.

¹⁶⁰ *Aki meghalt a királyért.* [10]: 129.

¹⁶¹ *Világtájak.* [11]: 83.

¹⁶² *Háborus világ Kecskeméten.* [8]: 182–184.

¹⁶³ *Szent László ősi földje.* [17]: 240.

¹⁶⁴ *Lehel vezér.* [3]: 95.

¹⁶⁵ *Kecskemét veszélyben.* [7]: 118.

¹⁶⁶ *A magyarok bejövetele.* [16]: 58.

¹⁶⁷ *Lehel kürtje.* [11]: 56.

¹⁶⁸ *Lehel vezér.* [3]: 95.

¹⁶⁹ *A hegyek.* [12]: 149.

¹⁷⁰ *Holubár.* [16]: 81.

¹⁷¹ *A Svábhegy és a Zugliget.* [6]: 162.

¹⁷² *Sóhádi Gyurka.* [18]: 51.

¹⁷³ *A kirakatban.* [16]: 210.

¹⁷⁴ *Rákóczi fája.* [12]: 18.

¹⁷⁵ *A kirakatban.* [16]: 211.

¹⁷⁶ *Az alku.* [14]: 40.

A tankönyvek testvéreinknek nevezik (a hunokon és székelyeken¹⁷⁷ kívül) a szászokat (a *Királyföld* [...], *hová századok multán szász testvéreink ősei telepedének*¹⁷⁸), a szlovákokat (*A gyermekek* [...] *eljárógattak ebbe a különös iskolába; a tótok épp úgy, mint a magyarok; nem volt közöttük semmi különbség. Úgy ültek egymás mellett, amint jó testvérekhez illik*,¹⁷⁹) valamint a ruszinokat (*vérrokonaink a rutének*).¹⁸⁰

A hazai nemzetiségek értékelésének egyik legfőbb szempontja, hogy mennyire magyarosodtak el: a svábok például *magyarszívűek*,¹⁸¹ sőt, tulajdonképpen teljesen magyarrá is váltak: *Magyar nótát daloltak a soroksári svábok is, amikor engem dagasztottak. [...] Magyar kenyér vagyok én az utolsó morzsáig, mert erre még a svábok is magyarok. Csak amikor a törököket kiverték, akkor voltak svábok az új telepesek: ezeknek az embereknek az ősei*.¹⁸² Hozzájuk hasonlóan a trianoni határon belülre került szlovákok is *magyarok azok mind!*¹⁸³

ÖSSZEFOGLALÁS

A két világháború közötti népiskolai olvasókönyvek döntően a magyarsággal foglalkoznak. Más népek, népcsoportok nagyságrenddel kisebb számban szerepelnek, és akkor is csak egy-két, állandóan ismétlődő jellemvonást emelnek ki. Részletesebb leírások inkább csak a szlovákokról és a cigányokról olvashatók.

Az egyes népeknek tulajdonított jellemvonások többsége ellentét párba állítható: éhes és jól táplált, gazdag és szegény, tiszta és piszkos, szorgalmas és lusta, vitéz és gyáva, becsületes és szószegő, értékeket teremtő és értékeket pusztító népek, Isten kegyét bíró és Isten által elátkozott népek. „Az előítéletek jelentős része a véleményalkotás alapformáihoz tartozó ún. bináris oppozíció.”¹⁸⁴ Ezek az oppozíciók egyben értékítéletet is hordoznak, a szerkezet egyik tagja pozitív, a másik negatív.¹⁸⁵ A sztereotípiák, a leegyszerűsítő képek „a gondolkodás kezdőbb fokán egyszerűvé teszik, megkönnyítik és meg is gyorsítják a saját embercsoportra kedvező, másokra viszont kedvezőtlen vélemény kialakítását, és e sarkítások egymást kölcsönösen erősítik, így ezek a rendszerszerű téves vélekedések korszakokat ívelhetnek át, interetnikusak-internacionálisak, sőt osztályok feletti is lehetnek.”¹⁸⁶

A népek és népcsoportok ábrázolása, mint láttuk, az irodalomból éppúgy táplálkozik, mint a közköltészetből és a folklórból. A felbukkanó sztereotípiáknak, a népek „hagyományos” képének egyes elemei legalább a 18. századig visszavezethetők. Eric

¹⁷⁷ *Erdély lelke*. [17]: 250.

¹⁷⁸ *Honszerző Árpád*. [1]: 21.

¹⁷⁹ *Hogyan lett a kocsmából iskola*. [9]: 157.; *A hegyek*. [12]: 149.

¹⁸⁰ *Ruszniföld visszatért*. [17]: 221.

¹⁸¹ *A főváros budai határa*. [6]: 198.

¹⁸² *A kirakatban*. [16]: 211.

¹⁸³ *A kirakatban*. [16]: 211.

¹⁸⁴ Katona 1992: 43.

¹⁸⁵ Katona 1992: 43.

¹⁸⁶ Katona 1992: 44.

Hobsbawm a nemzeti sztereotípiákat az elit termékeinek tekinti, Michael Herzfeld ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a hatalom az emberek körében elterjedt sztereotípiákat használja föl.¹⁸⁷ A tankönyvekben mind a két irányú mozgás, az oda-vissza áramlás megfigyelhető: a szerzők merítenek a folklórból is, viszont a tankönyvekbe bekerülve az általuk leírtak visszajuthattak a nép tudatába.

A korszakon belül az egyes népek megítélésében csak kisebb változásokat, hangsúlyeltolódásokat lehet megfigyelni. Láttuk például, hogy a németek ábrázolása az 1940-es évek elejére egyre pozitívabbá válik, az oroszoké viszont teljesen negatívba fordul. A Horthy-korszak ideológiai változásai, a fokozatos radikalizálódás, jobbratolódás azonban nem igazán érhető tetten a népiskolai olvasókönyvek szövegében.

Jelentősebb a változás az első világháború előtt megjelent tankönyvekhez képest: egyrészt a Horthy-korszakban kiadott tankönyvekből kimarad a korábbiakban rendszeresen szereplő, István királynak a többnemzetiségű ország előnyeire vonatkozó híres passzusa: *Az egy nyelvű és szokású ország gyöngye és törékeny*.¹⁸⁸ Másrészt az egyes népek „hagyományos” ábrázolása Trianon hatására kiegészül a nyílt sovinizmussal: *mohó szomszédaink agyarkodó rablók, sőt éhes farkasok, akik négy felől tépték hazánk testét*.¹⁸⁹ A kora újkorral szemben, amikor például a közköltészetben „még nem a nemzetiségi ellentéteket, hanem a társadalmi, politikai, ideológiai és morális különbségeket hangsúlyozzák, gyakran karikírozzák,”¹⁹⁰ ekkor már kimondottan ellenséges, majdhogynem uszító a hangnem: *Újévi köszöntő: Adjon Isten minden jót / Ez új esztendőben / Fehér kenyér dagadjon / Nyírfa tekenőben. / [...] / Az ellenség meg ne bántsa / Ezt a szép országot, / Hideglelés gyötörjön / Csehet, oláht, rácot*.¹⁹¹

A nemzeti identitás „kontrasztív és elsősorban a más identitásokkal való összevetés során alakul ki,”¹⁹² ezért a más népekkel kapcsolatos etnikai sztereotípiáknak is végső soron a magyar nemzeti identitástudatot erősítő funkciója van. Az utóbbi évtizedek nacionalizmus-kutatásának egyik fő ága (Benedict Anderson, Eric Hobsbawm) a nemzetet konstrukciónak tekinti, ideológusok, nemzetépítők által „elképzelt közösségnek.”¹⁹³ Eszerint az emberek képzeletében egy kialakított kép, imázs él saját közösségükről. Benedict Anderson ezért annak a folyamatnak a fontosságát hangsúlyozza, amelynek során a nemzeti identitás és közösség gondolatai meggyökeresednek a nép tudatában: a nemzeti közösség kialakulása szerinte egy tanulási vagy betanítási folyamat.¹⁹⁴ Ennek az új típusú közösségi tudatnak az elterjesztésében az iskolarendszernek van különösen nagy szerepe,¹⁹⁵ és ennek a folyamatnak az eszközei a tankönyvek is.

¹⁸⁷Kapitány – Kapitány 2002: 16.

¹⁸⁸Például: *Szent István király*. [2]: 34.

¹⁸⁹*Mit tart rólunk a világ?* [27]: 153.

¹⁹⁰Küllös 2003: 5–6.

¹⁹¹[27]: 91.

¹⁹²Löfgren 1988: 173.

¹⁹³Löfgren 1988: 153.

¹⁹⁴Löfgren 1988: 161.

¹⁹⁵Klasszikus szerzők, akik rámutatnak az iskolai oktatás és nemzetépítés ezer szálon kapcsolódó érintkezési pontjaira: Hobsbawm 1997.; Gellner 2009.; Weber 1976.

1. sz. melléklet. Az elemzett források

Tankönyvek

- [1] BENEDEK Elek
1921 *Elemi iskolások olvasókönyve a III. osztály számára.* 2. kiadás. Budapest: Lampel.
- [2] BENEDEK Elek
1922 *Elemi iskolások olvasókönyve a IV. osztály számára.* Budapest: Lampel.
- [3] DELI Lajos – OSZTIE Béla (szerk.)
1928 *Magyar olvasókönyv az osztatlan elemi népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Kalász.
- [4] EMBER Károly – GYÖRFFY János (szerk.)
1923 *Magyar olvasókönyv: A katolikus fiú- és leány-népiskolák III. és IV. osztálya számára.* 6. kiadás. Budapest: Lampel.
- [5] GYÖRFFY János (szerk.)
1924 *Falusi iskolások olvasó- és tankönyve: Az osztatlan népiskolák III–VI. osztályai és az ismétlő iskolák számára.* 4. átd. bőv. kiadás. Budapest: Lampel.
- [6] HAVAS István – PÓSA Lajos (szerk.)
1926 *Olvasókönyv: Az elemi népiskolák III. osztálya számára.* 3. átd. kiadás. Budapest: Singer és Wolfner.
- [7] HAVAS István – PÓSA Lajos – Kecskeméti Községi Népiskolák Tanítóegyesülete [szerk.]
1930 *Olvasókönyv a kecskeméti elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Singer és Wolfner.
- [8] HAVAS István – PÓSA Lajos – Kecskeméti Községi Népiskolák Tanítóegyesülete [szerk.]
1930 *Olvasókönyv a kecskeméti osztatlan elemi népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Singer és Wolfner.
- [9] „Kalász” Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1923 *Magyar olvasókönyv: Az elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Kalász.
- [10] KAPI Béla – SOMOGYI Béla (szerk.)
[193?] *Szeptembertől júniusig: Olvasó-tankönyv az evangélikus elemi népiskola III. osztálya számára.* Budapest: Franklin.
- [11] LIGÁRT Mihály (szerk.)
1930 *Olvasókönyv: Az osztatlan elemi népiskolák III. osztálya számára.* Debrecen: Városi nyomda.
- [12] MIHÁLY Ferenc – [KOZMA László] (szerk.)
post 1926 *Tótfalu: Olvasókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára.* 3. kiadás. Budapest: Lampel.
- [13] MÓRA Ferenc – VOINOVICH Géza – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1927 *Betűország negyedik virágos kertje: A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda olvasókönyve a fővárosi elemi iskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Egyetemi Nyomda.

- [14] MÓRA Ferenc – VOINOVICH Géza – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
post 1934 *Betűország harmadik virágos kertje: A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda olvasókönyve az elemi iskolák III. osztálya számára.* Budapest: Egyetemi Nyomda.
- [15] MÓRA Ferenc – VOINOVICH Géza – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1940 *Betűország harmadik virágos kertje: A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda olvasókönyve a fővárosi elemi iskolák III. osztálya számára.* Budapest: Egyetemi Nyomda.
- [16] NAGY T. Perpetua
1940 *Betűbokréta. Magyar olvasókönyv a katolikus népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Szent István-Társ.
- [17] NAGY T. Perpetua
1942 *Betűbokréta. Magyar olvasókönyv a katolikus népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Szent István-Társ.
- [18] QUINT József – DROZDY Gyula (szerk.)
1925 *A magyar gyermek olvasókönyve: Az elemi népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Révai.
- [19] SZEGŐ Arnold (szerk.)
1927 *Olvasókönyv: Az izraelita elemi népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Singer és Wolfner.
- [20] SZEGŐ Arnold (szerk.)
1927 *Olvasókönyv: Az izraelita elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Singer és Wolfner.
- [21] SZÉMÁN István – TÓTH István – RESKÓ János (szerk.)
1928 *Olvasókönyv a görög katolikus népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Franklin.
- [22] SZÉMÁN István – TÓTH István – RESKÓ János (szerk.)
1929 *Olvasókönyv a görög katolikus népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Franklin.
- [23] Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1927 *Olvasó- és tankönyv a katolikus osztatlan elemi népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Szt. István-Társ.
- [24] Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1927 *Olvasó- és tankönyv a katolikus osztatlan elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Szt. István-Társ.
- [25] Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1927 *Olvasókönyv a katolikus elemi népiskolák IV. osztálya számára.* Budapest: Szt. István-Társ.
- [26] Szent István-Társulat Tankönyvszerkesztő Bizottsága (szerk.)
1928 *Olvasókönyv az osztott és részben osztott katolikus elemi népiskolák IV. osztálya számára.* 2. kiadás. Budapest: Szt. István-Társ.
- [27] Több vidéki tanító – KISS József (szerk.)
1933 *Falusi és tanyai iskolások olvasókönyve: A népiskolák III. osztálya számára.* Budapest: Lampel.

[28] Több vidéki tanító – KISS József (szerk.)

1933 *Falusi és tanyai iskolások olvasókönyve: A népiskolák III. osztálya számára.* Rövidített, olcsó kiadás. Budapest: Lampel.

[29] Több vidéki tanító – KISS József (szerk.)

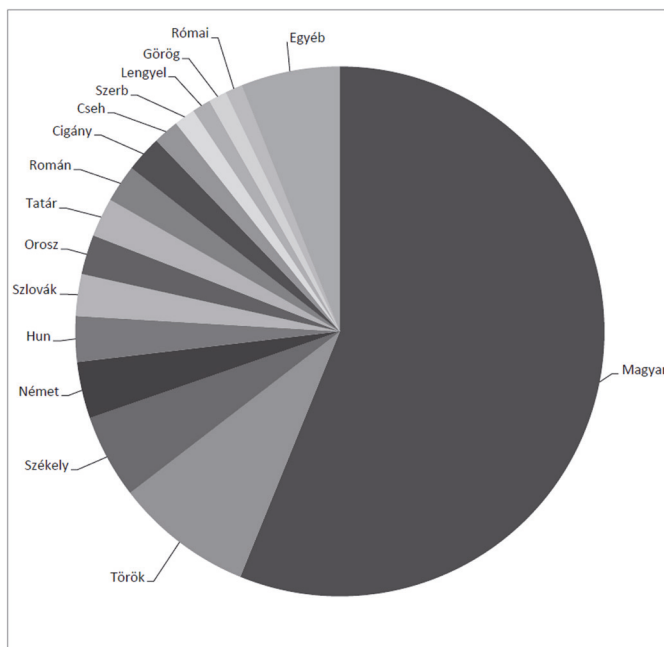
1933 *Falusi és tanyai iskolások olvasó- és tankönyve: A népiskolák IV. osztálya számára.* Rövidített, olcsó kiadás. Budapest: Lampel.

Tanterv

TANTERV

1925 *Tanterv az elemi népiskolák számára. Kiadta a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter 1925. évi május hó 14-én 1467. eln. sz. rendeletével.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

2. sz. melléklet. Az olvasókönyvekben szereplő népcsoportok megoszlási aránya

3. sz. melléklet. Az olvasókönyvekben említett összes nép és népcsoport

Népcsoport	Említések száma	Százalék
Alán	13	0,06
Amalekita	1	0,00
Amerikai	5	0,02
Ammonita	3	0,01
Angol	83	0,41
Arab	4	0,02
Avar	13	0,06
Bihari nép	1	0,00
Bolgár	62	0,30
Bosnyák	4	0,02
Cigány	453	2,22
Cseh	320	1,57
Dalmát	1	0,00
Egyiptomi/Fáraó népe	20	0,10
Erdély népe/Erdélyi nép	3	0,01
Filiszteus	1	0,00
Finn	1	0,00
Francia	137	0,67
Germán	8	0,04
Gót	2	0,01
Görög	226	1,11
Holland	1	0,00
Horvát	23	0,11
Hun	566	2,78
Kabar	1	0,00
Kánaáni	2	0,01
Kínai	1	0,00
Kun	179	0,88

Lengyel	231	1,13
Longobárd	1	0,00
Magyar	11434	56,14
Midiánita	6	0,03
Morva	102	0,50
Német	702	3,45
Olasz	41	0,20
Orosz	492	2,42
Oszttrák	168	0,82
Palóc	3	0,01
Porosz	2	0,01
Római	213	1,05
Román	468	2,30
Rutén/Ruszin	59	0,29
Sokác	1	0,00
Spanyol	3	0,01
Sváb	57	0,28
Svájci	1	0,00
Szász	6	0,03
Székely	1045	5,13
Szerb	263	1,29
Szerecsen	10	0,05
Szláv népek/Szlávok	57	0,28
Szlovák	521	2,56
Szlovén	1	0,00
Tatár/Mongol	484	2,38
Török/Ozmán népe	1717	8,43
Vandál	1	0,00
Zsidó/Héber/Izrael népe/ Izrael fiai	143	0,70
Összesen	20366	100,00

Irodalom

BAŃCZEROWSKI, Janusz

- 2007 Nemzeti sztereotípiák a magyar és lengyel közmondásokban és frazeológiai kapcsolatokban. *Magyar Nyelvőr*. 131. 1. 76–87.

BINDORFFER Györgyi

- 2006 Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. 9–35. Budapest: Balassi Kiadó.

BREWER, Marilyn B.

- 2001 Amikor a sztereotípiák sztereotipizáláshoz vezetnek: sztereotípiák használata a személypercepcióban. In: Hunyady György – Nguyen Kuu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok*. 133–150. Budapest: Eötvös Kiadó.

FARKAS Mária

- 2008 *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus korában*. Budapest: Trezor Kiadó.

FÉNYES Elek

- 1846 *Magyarföld és népei eredeti képekben*. Pest: Vahot Imre [1984: reprint kiadás. Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat]

FLÓRIÁN Mária

- 1997 Öltözködés. In: Balassa Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. 585–768. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GELLNER, Ernest

- 2009 *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest: Napvilág Kiadó.

GÖRÖG-KARÁDY Veronika

- 1993 A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. In: Bódi Zsuzsanna – Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. 98–117. Salgótarján: Mikszáth. /Cigány Néprajzi Tanulmányok 1./

HANÁK Péter

- 1985 A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. sz. második felében. *Századok*. 119. 5–6. 1079–1104.

HEGEDŐS Mihályné – TÓTHPÁL Józsefné (szerk.)

- 1985 *Népiskolai tankönyvek 1867–1945*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

HOBBSBAWM, Eric

- 1997 *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Budapest: Maecenas.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2002 *Magyarságszimbólumok*. Budapest: Európai Folklór Intézet.

KATONA Imre

- 1992 A népi előítéletek tér és idő feletti rendszere. A népek önmagukról és másokról. *Tekintet*. V. 2. 43–58.

KISBÁN Eszter

- 1997 Táplálkozáskultúra. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. 417–583. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KORNIS Gyula

1921 *Kultúrpolitikánk irányelvei*. Budapest: Athenaeum.

KREKOVIČOVÁ, Eva

1998 *Zwischen Toleranz und Barrieren. Das Bild der Zigeuner und Juden in der slowakischen Folklore*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Peter Lang Verlag. /Studien zur Tsiganologie und Folkloristik Bd. 21./

KRIPPENDORFF, Klaus

1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi Kiadó.

KÜLLÖS Imola

1995 „Hej, mikor én huszár voltam Rákóczi vojnában...” Egy 18. századi kéziratos énekszöveg elemzésének tanulságai. *Népi Kultúra–Népi Társadalom*. XVIII. 167–192.

2003 *Cigányok a magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*. Szekszárd: Kerényi. /Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9./

KÜLLÖS Imola – CSÖRSZ Rumen István (szerk.)

2000 *Mulattatók*. Budapest: Balassi Kiadó. /Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század/

LÖFGREN, Orvar

1988 Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Tanulmánygyűjtemény*. 145–180. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

MÁRKUS István

1996 *Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével*. Budapest: Dinasztia. /Magyarország felfedezése/

ORTUTAY Gyula

1962 Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* LXXIII. 497–511.

OTTATI, Victor – LEE, Yueh-Ting

2001 Pontosság: a sztereotípiakutatás elhanyagolt oldala. In: Hunyady György – Nguyen Kuu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok*. 52–72. Budapest: Eötvös Kiadó.

PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)

1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest: Gondolat. /A magyar néprajz klasszikusai/

SIMON Gyula (szerk.)

1959 *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919–1931)*. Budapest: Tankönyvkiadó.

SZEBENI Péter

1994 Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio* III. 599–622.

TÖRZSÖK Judit

1998 Kik az „igazi cigányok”? In: Csongor Anna – Bódi Zsuzsanna – Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. 29–52. Budapest: IF Alapítvány – BTF – MKM.

UJVÁRY Zoltán

1983 *Játék és maszk. Dramatikus népszokások III*. Debrecen: Bihari Múzeum.

1989 Az iskoladrámák hatása a dramatikus népszokásokra. In: Kilián István – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.): *Iskoladráma és folklór. A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*. 169–176. Debrecen: KLTE. /Folklór és etnográfia 50./

VOIGT Vilmos

1978 Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához. *Ethnographia* LXXXIX. 604–631.

VÖÖ Gabriella

1981 *Tréfás népi elbeszélések*. Bukarest: Kriterion.

WEBER, Eugene

1976 *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.

Péter Krisztina

Munkahely: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék – doktorandusz.

E-mail: peterkriszta@t-online.hu

Krisztina Péter

Ethnic stereotypes in the textbooks of elementary schools between the two world wars

A basic site for the formation of national identity is school. Out of the students of nationalism it is especially Benedict Anderson who emphasizes the importance of the process in course of which the idea of national identity and community gets rooted in the consciousness of a people: according to him the formation of a national community is a process of teaching and learning. Educational institutions play an especially important role in the distribution of this community awareness and schoolbooks are used as tools in this process.

The author in her paper examines textbooks used in elementary schools between the two world wars and investigates in what way certain peoples and nations were represented in them. In this era the requirement to train pupils to be good and committed citizens was emphatic in education. The textbooks under survey primarily deal with the features of Hungarians, while only some features of other nations are highlighted. Descriptions in detail are provided only about Slovak and Roma people. The representation of these peoples in these textbooks roots in folklore, popular poetry just as well as literature and popular characterology. The stereotypes can be traced back to the 18th century. Within the period under survey minor changes can be observed. Difference becomes significant when pre-war schoolbooks are taken into account as a basis of comparison: the “traditional” representation of certain peoples was supplemented with open chauvinism under the impact of the Trianon treaty.

A kun és a jászkun identitás a Kiskunságban

A magyar néprajztudományban az idők során számos kutató foglalkozott az etnikai népcsoportok, néprajzi csoportok értelmezésével. A téma tudománytörténeti áttekintése a közelmúltban megjelent néprajzi kézikönyvben olvasható.¹ A bemutatott értelmezések közül Paládi-Kovács Attila álláspontját tekintem útmutatásnak, mely szerint egy népcsoport értelmezésekor tekintettel kell lenni annak etnogenezisére, az őket ért asszimilációs és migrációs folyamatokra, a nyelvtörténetre, a településtörténetre, a történeti demográfia és történeti földrajz tényeire, a csoport igazgatástörténetére és vallására.² Amikor a kunok, a Kiskunság népességét, mint jól körülhatárolható népcsoportot vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a felvázolt ismérveket, hiszen segítségükkel következtethetünk a népcsoport identitására, annak térbeli és időbeli változásaira.

A 13. század első felében két új etnikum jelent meg a magyar királyság területén: a kunok és a jászok. Befogadásuk és letelepedésük földrajzi helyének kijelölése nem volt zökkenőmentes. Számos súrlódás és hatalmi konfliktus után végre 1279-ben megszületett az úgynevezett kun törvény, amely a beköltözött kunok közjogi és közigazgatási autonómiájához törvényi alapot teremtett. Mivel a kunok és a velük együtt érkezett jászok között a kunok dominanciája érvényesült, ezért a 15. századig a kunokra vonatkozó rendelkezések a jászokra is vonatkoztak, bár kultúrájuk, életvitelük jelentős különbségeket mutatott. A kun törvény legalizálta etnikai különállásukat, kijelölte a számukra átengedett területeket, ahol igazgatási és jogszolgáltatási autonómiát biztosított és elősegítette beilleszkedésüket a magyar királyság népei közé. A kun törvény által megteremtett szilárd alap támaszt jelentett, ha az autonómiájukat külső veszély fenyegette, és biztos alapnak bizonyult akkor is, amikor saját társadalmi szerkezetükben történtek jelentős változások. Ilyen változásnak tekinthetjük azt, amikor a nemzeti társadalomban megjelent a területi elven szerveződött szék-szervezet és abban a külön nevesített jász székek. Később a környezettől való elkülönülés nemzeti kereteit, illetve a székeket három particularis kerületből – jász-kiskun-nagykun – álló jogszolgáltatási és közigazgatási egység, a Jászkun kerület váltotta fel.³ A Jászkun kerület a hajdani etnikai autonómia gyökeréből a 17. század végén fejlődött ki, és 1876-ig fennállt. A két népcsoport szervezeti kereteinek kialakulásban a hatalmi viszonyok változásai mellett mindenkor nagy szerepe volt a különböző formákban – kun tudat, jász tudat, kiváltságoltság tudata – megjelenő összetartozásuk hangoztatásának. A továbbiakban a Duna–Tisza közén megtelepedett etnikai népcsoport, a kunok identitásának változásait, a kiskunsági kun öntudat szellemi és tárgyasult megjelenését mutatom be.⁴

¹ Paládi-Kovács 2011: 427–442.

² Paládi-Kovács 2011: 440.

³ Tájékoztató néhány alaplum a rendkívül gazdag szakirodalomból: Bagi 1995.; Bánkiné 1996, 2005.; Bellon 1979, 1996.; Selmeczi 2011.; Szabó László 1979, 1982.; Szilágyi 2012.; Tálasi 1977.

⁴ A jász és kun identitás kérdésével több tanulmány is foglalkozott, közülük lásd: Bánkiné 1997:13–28.; Szabó 1981:129–145.; Szilágyi 1996:171–196.

Az azonos etnikumhoz – kunokhoz, jászokhoz – tartozókat összekötötte az azonos eredettudat, az azonos történelmi és életvezetési tapasztalat, a közös vagy hasonló kulturális környezet. Ezért a népcsoport azonosságtudatának eredőit és megnyilvánulásait hagyományaik, a közös kultúrájuk etnikus jegyeinek feltárásán keresztül ismerhetjük meg. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tágabb értelemben kiskunsági embereknek, kiskunoknak nevezettek identitását erősen motiválta a külső környezettől való elkülönülés és a másság megőrzése. A kutatás igazolta, hogy a kun kerületekben élők *mi tudatát* kifejező kun öntudat mindenkor felerősödött, ha autonómiájukat támadás érte a helyi társadalmon felül- vagy kívülálló hatalom részéről. Mindezeket figyelembe véve a kun identitás térben és időben is jelentős változásokon ment keresztül. A tudati módosulások legfőbb generálói azok a korszakváltások lettek, amelyek történelmüket tagolták, s életüket újabb és újabb mederbe terelték.

A KISKUN ÖNTUDAT A REDEMPCIÓ UTÁN

A redempció után ismét felelevenedett etnikai tudat már nem azonos a középkorban külön népként, külön nyelvet beszélő kunok etnikai tudatával. Ezt a kun–magyar azonosságtudatot a redempció teremtette meg. A külön népként megszerzett kiváltságok folytatásának, illetve ismételt elnyerésének tekintett redempció résztvevői úgy gondolhatták, hogy a jogfolytonosság egyben etnikai azonosságot jelent, de legalább a kun etnikummal való azonosulást eredményez. E feléledő, illetve felélesztett származástudat igazolta számukra, hogy jogosultak a hajdani kun kiváltságokra. A kiváltságok ősi jellegének hangsúlyozása segítette az új jogrend megszilárdulását. Csak fegyvermezett, szervezett és a Jászkun kerület egységes normáit elfogadó társadalom teljesíthette a redempció terheit. A kiváltságokért 1745-ben vállalt kötelezettségek között – a redempció összegének megfizetése mellett – első helyen a katonáskodás szerepelt. A helyi előljárók számára megkönnyítette a kötelezettség teljesíttetését, hogy a lakosság megbecsüléssel és tisztelettel övezte a huszárokat, követendő mintának tekintette a katonai erényeket. A katonai kötelezettségeket elviselhetőbbé tette az előljárók toborzó beszédeiben is hangoztatott *kun virtus*, a kunok ősi katonai vitézsége, mellyel védelmezik az *ősök vérrel szerzett szabadságát és a kun földet*.

A buzdítást szolgáló toborzó énekeknek számos helyi változatát ismerjük.⁵ A szabadszállási és fülöpszállási verbunkos eltért ugyan a kunszentmiklósiól és a halasitól, de a kun vitézség és az arra épülő öntudat hangsúlyozása mindegyikben fellelhető. A verbuválások visszatérő szófordulata a „vitéz szabad Kún nemzet”, a legelső mozzanata „a kun zászló kitétetik a piacra, és azután a városon keresztül muzsikaszóval meghordoztatik.”⁶ 1794-ben Kiskunmajsán a verbunk igazgatására rendelt két tanácsnok irányításával fegyveresek vitték a toborzáshoz használt ősi kun zászlót, amelyet redempcionális zászlónak neveztek. A többségében jászági eredetű helységben a főbíró tartott buzdító beszédet, amely így hangzott: Kedves Atyámfiai, vitéz szabad

⁵ Illyés 1980: 57.; Bánkiné 1997: 16.

⁶ Illyés 1979: 67.

Kun Nemzet. A halasi nótárius 1809-ben a következő szavakkal lelkesítette a verbuváláson megjelenteket: „az egész Haza előtt bizonyítsuk azt, hogy mi nem vagyunk érdemtelenek azon Drága Szabadságra, melyet nekünk sokan irigyelnek.”⁷ A beszéd a redempcióban visszaszerzett szabadságra utal, amelyért katonáskodással is tartoztak. Ez a bizonyítási kényszer nem csupán az ünnepi beszédekben, toborzóknak vissza-visszatérő szófordulatokból, a kun virtus emlegetéséből érzékelhető. A Jászkun kerületben a toborzások alkalmával csak néhány kivételes esetben kellett sorshúzást alkalmazni. A szükséges újonclétszám legtöbbször igen gyorsan önkéntesekből előállt.

A katonáskodás nagymértékű presztízséhez bizonyára hozzájárultak a múltba nyúló gyökerek, s a hivatalos csatornákon terjesztett példaként idézett motívumok. Tény, hogy a katonáskodás és a katonai helytállás a jászkunok egész életszemléletében megkülönböztetett helyet foglalt el. Nem véletlen, hogy az utolsó nemesi felkelés és az 1809-ben lezajlott győri csata emlékét és leírását, az insurgensek kapitányainak településük tanácsához küldött tudósításait a legtöbb kiskunsági helység tanácsülésében felolvasták, levéltárba helyezték és megőrizték az utókornak.⁸ A Jászkun kerületben kiváltságaik egyik biztosítékát látták a nemesi felkelésben, s a meghirdetéstől kezdve egyértelműen támogatták. A háborúban részt vett insurgensek személyes bátorságot tanúsítva küzdöttek. Közülük helytállásukért 23-an kaptak kitüntetést.

A Felső-Kiskunságban, ahol a kun származás folytonosságát még számon tartották, a kun identitást erősítő eszköznek bizonyult a kun nyelvemlékek és a kun dicsőséget, hősiességet hangoztató dalok, versek terjesztése. Innen már csak egy lépés volt a *kun örökség* redemptusokra ruházása, mint akik egyedüli folytatói a kun ősök erényeinek és jogos birtokolói a visszanyert ősi kun jogoknak és szabadságnak. A folyamat egyik írásos bizonyítéka a kunszentmiklósi *Kun Liszta*, Bolyó János nótárius 175 soros verses krónikája. A krónika Illyés Bálint kutatásai szerint⁹ 1798–99-ben keletkezhetett, s verses elbeszélése Kunszentmiklós történetének. A hősi pátoszt és származási dőlyföt egyaránt tükröző költeményről számos másolat készült, közülük több napjainkig fennmaradt a kunszentmiklósi családok birtokában. A történelmi múlt ismertetése mellett a vers hangoztatott feladata volt az ősi kun családok nyilvántartása, etnikai és privilégiális tudatának erősítése. A Lisztában olvasható személyneveket összevetve az összeírásokkal kiderül, hogy valamennyien redemptusok, kivéve Szikra Pétert, aki nem volt redemptus, csupán ősi lakos. Az egykori nótárius, a redemptusokból álló helyi vezetők értékrendjének megfelelően, kizárólag redemptusokat sorolt a név szerint megemléltettek közé. A vers összemosta a kun származás és a redemptusság tényét, csökkentette a kun etnikai és a privilégiumokra támaszkodó redemptus öntudat elkülönülését. Illyés Bálinttal egyetértve kimondható, hogy a Liszta szerint Kunszentmiklóson a 18. század végén mindazok kunnak számítottak, akik jogutódként részesei voltak a kun közösségnek. A Jászkun

7 Janó 1965: 267.; Illyés 1980: 122.

8 BKML.[Bács-Kiskun Megyei Levéltár] Kh. lt.[Kiskunhalas levéltára] S 117, N°10., BKML. Kf. lt.[Kiskunfőlegyháza levéltára] Arc. 16 Cap. 2 Fasc. 5 N°28. JNSZML.[Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár] Jk. lt.[Jászkun kerület levéltára] Acta Ins. Fasc.1 N°152, 242, 278. BKML. Kunszentmiklós városkönyve 3. köt. 182–207.

9 Illyés 1980: 1–48.

kerület korabeli jogviszonyainak ismeretében ők a redemptusok, a kun földet, s a hozzáfűződő kiváltságokat birtokoló teljes jogú, szabad kiskunok.

Az etnikai tudat erősítésének másik, a helyi vezetés által támogatott módszere volt a nyelvemlékek megismertetése és terjesztése, például a *Kun Miatyánk* iskolai oktatása. A *Kun Miatyánk* előkerülésével, nyelvészeti elemzésével, közlésével kapcsolatban bőséges szakirodalom jelent meg, itt csupán néhány mondatban szeretnék magáról az imádságról szólni.¹⁰ A 16. század második felében keletkezett protestáns miatyánk szövege a szóbeliség során erősen torzult. A fülöpszállási iskolában már a redempciót megelőzően tanították. 1744-ben éppen a redempció ügyében Bécsben tartózkodó kiskun küldöttség Nánási János nevű deputátusától hallotta meg Kollár Ádám, az Udvar könyvtárának igazgatója, aki közvetítette híret Európa tudósaihoz. Az imádságot 1774-ben Kunszentmiklóson is bemásolták a deák iskola nyilvántartási könyvébe, valószínűleg azért, mert tananyagként használták. A Kiskun kerület 18. században újra telepített katolikus vallású helységeiben nincs nyoma a *Kun Miatyánk* iskolai tanításának.

A nyelvemlékek közül ugyancsak iskolai oktatással terjesztettek mondókákat. A kiskunhalasi gimnáziumban még 1856-ban is tanítottak egy kun éneknek tartott mondókát, amit 1840 körül a Nagykunságból, Karcagról vitt magával az ottani születésű Miskolci Kerekes László tanácsnok.¹¹

A kun földnek tartott terület visszaszerzése a redemptusokban magukat másoktól megkülönböztető büszkeséget és belső tartást teremtett. A redemptus öntudat létezése könnyebben igazolható, olyan esetekben, amikor a birtokosát sérelem érte. 1799-ben egy birkalopással vádolt félegyházi gazda tiltakozott a gyanúsítás ellen: „gyalázatos én nékem, mint régi Redemptus gazdának szív beli fájdalomtól viseltetvén el szenvedhetetlen, mivel egyik első tőkéje lévén Atyám e nemes városnak”.¹² 1804-ben történt a másik eset, melynek során egy félreértés következtében a redemptus gazdát erővel bevitték a helység áristomába. Az illető ráadásul redemptus-nemes volt, sérelme miatt haragosan panaszkodott a tanácsnak a számára gyalázatos meghurcoltatásért. „Ha ugyan ámbár én hibáztam volna is – mondja – még sem kellett volna engem meg verni, vérbe fagyva hadni. Meg találtak volna engem mindenkor Házamnál. Nem vagyok én szökevény, hanem házas földes nemes redemptus gazda.” A sérelemért elégtételt kért, különben – hangoztatta – „kínteleníttetem az dolgomat fellyebb mozdítani, mint nemes és redemptus gazda”.¹³

A kerületbe tartozás büszkesége a mindennapi életben túlterjedt a redemptusok körén. A redempcióban elnyert kiváltságok valamilyen szinten a kerület minden lakóját érintették, hiszen a személyes szabadságot, a földesúri függésből való megszabadulást mindenki elnyerte. A szabadparaszti státusz következtében a Kiskun kerület településeinek minden lakosa részesévé vált a jászkun szabadságnak. Az érdekazonosság, ami a Kiskun kerületen belül élőket a kerületeken kívül élőktől elválasztotta, kialakította a

¹⁰ Illyés 1980: 113–116.; Mándoki-Kongur 1973.; 1993: 34–69., 2012: 113–138.; Tálasi 1977: 31.

¹¹ Tálasi 1977: 32.

¹² BKML [Bács-Kiskun Megyei Levéltár] Kf. lt. [Kiskunfélegyháza levéltára] Arc. 16. Capsa 2. Fasc. 1. N°66/1799.

¹³ BKML Kunszentmiklós lt. 1804. évi processusok, P kötés, 9. További példák: Bánkiné 2012: 6–13.

Kiskun kerületbe tartozás komplex érzületét, a kiskun tudatot, illetve Jászkun kerületi szinten a partikuláris kerületek jogi közösségét megjelenítő jászkun tudatot.

A jászkun tudat magában foglalta az etnikai és történelmi összetartozást, a katonai erények és a jászkun szabadság öntudatnövelő hatását. Mivel szabadságuk, autonómiájuk a Jászkun kerületben érvényesülhetett, jászkunokként határozták meg magukat. Ez a meghatározás elhatárolta őket a kerületen kívüli környezettől és egységes megjelenést biztosított számukra, viszont maguk között megőrizték kiskun, nagykun vagy éppen jász voltukat. A jászkun tudat kialakulásával megteremtődött az ideológiai keret, ami a jász és kun, illetve sok más etnikummal felülrétegezett népesség egységes identitását lehetővé tette, függetlenül a belső társadalmi tagolódásban elfoglalt helytől. Mindezt számos levéltári példával lehet igazolni, legszembeötlőbben a lakosi jog megszerzéséért folytatott harcban tükröződik. A jászsági és kunsági helységekben a helyi tanácsok tucatjával utasították el a lakosi jog iránt beadott kérelmeket azok esetében is, akik 10–12 esztendeje éltek és dolgoztak a településen. A lakosi jogot kérő hiába volt vagyonos és fizette volna meg a polgárjog taksáját, ha a helyi társadalom választott vezetői – a tanács és a főbíró – nem adták meg számára a lehetőséget, akkor ki kellett költöznie. Az újonnan beköltözőknek a társadalmi normákkal együtt a helyi szabályok eszmeiségével is azonosulniuk kellett, mert csak így válhattak befogadottá a jól szervezett, kifelé zárt helyi társadalomban, és részesülhettek a kiváltságok által megteremtett jogi és gazdasági előnyökből.

A lakosság jászkun voltának hangoztatása nem jelentette azt, hogy a kun tudat háttérbe szorult volna. A kettő párhuzamosan létezett s akár ugyanannak a személynek az önmeghatározásában megjelenhetett. 1808-ban Horváth (morgó) Mihálytól, aki már 21 éve tartózkodott Halason és viselte a közterheket, a tanács másodszor tagadta meg a lakosi jogot. Horváth Mihály a főkapitányhoz fordult segítségért, de a tanács nem engedett. Az elutasítást azzal indokolták, hogy az instans rossz karakterű embernek ismertetett, s „hogy a kun szabadságot szerző és a sanyarú idők terheit viselő régi törzsökös famíliák majd alig élhetnek a maguk drága véren és pénzen szerzett örökségekben, [...] köszönje inkább [...] a maga szerencsáját a Kun Földnek, a holott gazdasága által fényes tollakat szerezvén magának most már szégyell a maga seregéhez vissza menni. Az itt tett százszorta kevesebb szolgálata, (hogy nem kell a jobbágyi terheket viselnie) nem jelenti, hogy jutalmat maga után vonó cselekedet.”¹⁴ A kérelmező nem kapta meg a lakosi jogot, mert az – sok más feltétel mellett – csak azok kiváltsága volt, akik a megfelelő anyagi feltételek mellett a kerület közösségi normáival azonosulni tudtak.

A kun földnek tartott terület népessége tehát lehetett bármilyen etnikai származású, őrizhetett kultúrájában és vallásában bármilyen népi elemet, kifelé minden esetben a kun, illetve jászkun voltát hangsúlyozta, mert érdekei ezt követelték. E tudattartalmak ritkán öltöttek dokumentálható formát, meglétüket olykor csak a komplex érzületet ért támadás ellenhatásaként megjelenő reakciók bizonyítják. Például Petőfi Sándor országgyűlési követjelöltségének 1848-ban bekövetkezett sikertelenségéhez – sok egyéb ok mellett – hozzájárult a kiskunokhoz írt kiáltványa, melyben a büszke kun, jászkun

¹⁴ BKML Kh. lt., S 114. N° 34/1808.

öntudatot figyelmen kívül hagyta.¹⁵ A kiáltványban apjára hivatkozik, aki korábban Szabadszálláson redemptus és székárendás volt.¹⁶ „Ugy hiszem, emlékeztek még arra az alacsony köpcös mészárosra, ki egykor a félegyházi, szabadszállási és szentmiklósi mészárszéket árendálta: az az én apám.” A szabadszállásiak emlékezte azonban nem azt őrizte meg, amit Petőfi fiúi szeretettel elképzelt. Petrovits István vagyonbukott redemptus volt, aki redemptusi jogát elveszítve a jászkun jog szerint társadalmi helyzetében bukott ember lett. A nincstelenné vált Petrovits család 1841-ben Dunavecse-re, a Jászkun kerületen kívüli településre költözött. A későbbiekben a szabadszállási okmányok már csak „a megbukott Petrovits”-ként emlegetik, s talán még arra emlékeztek, mennyi bosszúságot okozott feljelentéseivel a zugbormérőknek. Petőfi ugyan büszkén vallotta magát a Kiskunság szülöttének, ám a szabadszállási bíró jellemzése szerint „ez a Petőfi csak olyan sehonnai ember, redemptioja sincs neki, mégis követ akar lenni...”¹⁷ A kiskunokhoz intézett kiáltvány a kiváltságaikra, katonai erényeikre, szabadságukra büszke kiskunokat szolgálalelkűnek, kutyaalázatosságúnak titulálta, minősítésével vérig sértette jövőendő választóit. „Az egész Magyarország nagyon szolgálalelkű, kutyaalázatosságú ország volt, és ti ebben a virtusban közelebb álltatok az elsőkhöz, mint az utolsókhoz. Gondoljatok csak vissza arra a Szluha kapitányra, hogy süvegeltétek, hogy csúsztatok másztatok előtte.”

Petőfi nyersen megfogalmazott véleménye a kiskun ellenzék központjában vegyes fogadtatásra talált. Kunszentmiklóson s a többi kiskun helységben, május 22-től új tisztikar működött, a kerületi kapitány pedig már Szentkirályi Móric volt.¹⁸ Szluha lemondását éppen az iránta megnyilvánuló lakossági ellenszenv váltotta ki. Petőfi sorai tehát inkább ellenfele korteseinek kedveztek, s kevés számú hívében is ellentmondásos érzelmeket keltettek.

A kiskunok történelmi ismereteihez mindenkor hozzá tartozott a királyhűség. Petőfi forradalmi tanai ebben a talajban nehezen ereszhettek gyökeret. A szabadszállási közgyűlési jegyzőkönyvben olvasható egy bejegyzés, amely a követválasztás előtt három nappal, június 12-én keletkezett. Idézem: „Hazánk jelen körülményei megkívánják [...] saját Kis Kun Választó kerületünk is, olyan egyént bizzon meg a beállandó országgyűlésre népképviseletül, ki mentes minden igazgatási s néplázítási merényektől... hű alattvalója a Királynak [...] s ki egyszersmind elegendő képességgel bírjon fellépnetni a követi pályára.”¹⁹ Az 1848-as események és a szabadságharc kiskunsági hatásait kutatva több településen felfedezhetők a kun öntudat ellentmondásos megnyilvánulásai. A kiskun helységek eltérően reagáltak a márciusi forradalom eseményeire. Egy végrendelet szöveges záradékából tudjuk, hogy Félegyházára március 17-én érkezett meg a forradalom hírével a későbbi végrendelkező.²⁰ Mint írja: „akkor már minden város és faluban lengtek a nemzeti zászlók csak Kis-Kun-Félegyházán nem! Én hoztam az első kokárdát, másnap már jöttek többen, de ezek csak a kabát alá dugták és onnan mutogatták, aztán

¹⁵ Petőfi Sándor: A Kis-Kunokhoz. BKML. IV. 1604. XII./80. Nyomtatvány.

¹⁶ Petőfi Sándor: A Kis-Kunokhoz. BKML. IV. 1604. XII./80. Nyomtatvány.

¹⁷ Mezősi 1972: 105.

¹⁸ A Jászkun kerületi választásokról: Bánkiné 1996: 121–137.

¹⁹ Elegendő képességgel, azaz redemptusi joggal rendelkezzen.

²⁰ BKML Kf. Lt. KL. iratok. Molnár Imre végrendelete.

már mégiscsak kitették a nemzeti zászlót a torony és a városházára. Az öreg főjegyző Kalmár József – csak azt mondotta, «no hát minek a már no!» – Hivatalosan nem is reagáltak a kiskunkapitányság székhelyén, csak március 26-án, amikor viszont már „közbejött országos nagyszerű mozgalmak és események” felett tanácskoztak.²¹ Kunszentmiklós gyorsabban mozdult. Itt március 21-én népgyűlésben ismertették a Pesti 12 pontot, s az abban megfogalmazottakat az „alkotmányos szabadság” fő feltételeinek tartották, örömmel állapítva meg, hogy a „világ régi forgása meg állt, s újabb útnak indult [...]. Ki nyílt hát már az üdő ajtaja s küszöbén állunk a polgári jobblétnek, – s a bemenet csak önmagunktól függ [...]”²² Halason az óvatosság jellemezte a pesti és felső-kiskunsági hírek fogadtatását, s valójában csak a Jászkun kerület központjából kapott egyértelmű sürgetésre adták fel korábbi taktikájukat, és tűzték napirendre a nemzetőrség szervezését.²³ A forradalom kiskunsági hatásában érzékelhető a tanácstalanság, amit a Pesti 12 pontban megfogalmazott követelések a kifelé zárt kiskunsági társadalomban okoztak. A redemptusok számára a forradalom vívmányai nivellálódást jelentettek. Igaz, ugyanezt jelentette a Felső-Kiskunság redemptusai számára is, ők mégis gyorsabban és egyértelműen reagáltak. Úgy véljük, az eltérő reakciók csak részben magyarázhatók a főváros térbeli közelebbségével. Kunszentmiklós nyitottabb volt a polgári eszmékre, amelyek a privilégiális öntudat korlátait döntögették. Az 1843-ban kirobbant mozgalom kiskunsági irányítói, a „jászkunsági közteherviselést” követelők vezető egyéniségei Kunszentmiklóson éltek.²⁴ A félegyházi redemptus városvezetés viszont inkább azt érzekelte, hogy az általános jobbágyfelszabadítás csökkentette a kiváltságainak jelentőségét, a forradalmi események következménye nivellálódás lehet, s az önmagukat jászkunokként meghatározó tömegek öntudatukban megerősödve a privilégiumokból is részesülni kívánnak majd. A kiváltságok féltése a szabadságharc kezdeti szakaszában lassító tényező volt. A nemzetőrség szervezése vontatottan haladt, a nemzetőrök jelentős hányada a plebejus elemek közül került ki.²⁵ A szabadságharc halasi eseményeit rögzítő kutató szerint: „Nem a hazafias érzelem, hanem a város határában váratlanul megjelenő ellenségtől való félelem diktálta a tennivalókat [...]”²⁶

A közvetlen veszély hatására azonban könnyebb lett a toborzás, különösen a honvédek toborzásánál érzékelhető a megváltozott buzgalom. Az előljárásságok a toborzások alkalmával a régen bevált retorika szerint visszatértek a kunok hősiességének hangoztatásához, csak hogy ez Félegyháza esetében kevésnek bizonyult. A július végén tartott toborzás célja 260 nemzetőr kiállítása lett volna. Az egybegyűltek, akik gyermekkoruktól azt hallották, hogy a kunok számára dicsőség a katonáskodás, a sorshúzást megalázóznak tartották. Önkéntesen viszont csak 160-an jelentkeztek. Az egybegyűltek között elhangzott, hogy „önkéntesen is szívesen kiállnak, csak néhány

²¹ BKML Kf. Lt. V.101. A. Protocollum politicum 25.76.

²² BKML Kh. Lt. [Kiskunhalas levéltára] V.201. B. Mm 225. N° 3.

²³ Ö Kovács 1988: 23–24.

²⁴ Bánkiné: 1986: 103–127.

²⁵ Iványosi-Szabó 1988: 62. Kiskunfélegyházán az irredemptusok alkották a nemzetőrnek jelentkezők kb. harmadát, Kiskunhalason a táborba ment 167 nemzetőr szintén a szegényebb lakosok közül került ki.

²⁶ Ö Kovács 1988: 40.

általok is ki szemelt egyének is személyesen álljanak ki”.²⁷ A kiszemeltek a város redemptus vezetői voltak.

Mindazonáltal a Jászkunországban a szabadságharc alatt is érzékelhető volt a katonáskodás öntudatnövelő ereje. Kossuth, a nagyszerű szónok jászkunorsági felhívásaiban éppen erre az ősi büszkeségre támaszkodott, amikor beszédeiben a jászkunorságiak hősiességét hangoztatta. Alföldi toborzó körútjának második szakaszában, október 6-án, Kiskunfélegyházán tartott beszédéből szállóigeként maradt fenn a félegyháziaknak oly kedves mondat: „Üdvözlöm a csatákban megbarnult haragos kunokat”.²⁸ A Jászkunországban elrendelt általános népfelkelésre Kossuth a következőképpen buzdított: „Soha még azon magyar földre, melyet a Tisza mos, idegen zsarnokság lábát nem tette büntetlenül. Most sem teendi. A Tisza népe, mely [...] törhetlen erejű magyar népevel, a Szabad Jászkunokkal, kik még szolgák nem voltak soha, de kiket most szolgálással fenyeget a német zsarnokság [...] szóval a tiszai magyar népnek ezernyi ezerei meg fogják tudni tartani mit őseik szereztek...”.²⁹ S valóban a jászkunorságiak, a kiskunok is nagyszámú nemzetőrt és honvédet állítottak ki. A harcolókról a régebbi korokhoz hasonlóan pozitív értékelések születtek. Mégsem hagyhatók figyelmen kívül, hogy az ősi motiváló erő, a kun kiváltság öntudaterősítő hatása a kiskunorságiak mentalitásában csökkent.

AZ IDENTITÁS ÁTALAKULÁSA A KIVÁLTSÁGOK ELVESZÍTÉSE UTÁN

A polgári földtulajdon általánossá válásával 1853 után³⁰ a földhöz kapcsolt kiváltságok elveszítették jelentőségüket, a redempció öntudaterősítő hatása fokozatosan erodálódott. A Kiskun kerületben élőket a hatalmas közlegelők felosztása még a redempciós gyökerekhez kapcsolta, s fenntartotta a környezetüktől való elkülönülés, a másság tudatát, de a közgondolkodás átalakult. A történelmi gyökerekből táplálkozó kun öntudat némileg elhalványult, ám a környező volt jobbágy települések lakosságával sem azonosultak, azoknál magukat többre tartották. A nemzedékeken át hagyományozódott büszkeség sajátos közösségi identitásban nyilvánult meg, s magukat Jászkun Nemzetként kezdték emlegetni. A jászkunok egységes külső megjelenítésére hivatott fogalom a történelmi, a közigazgatási és a kulturális összetartozást is magában foglalta.

A jászkun nemzet megnevezés 1857-ben demonstratív jelleggel, magamutogatón jelent meg a császárt fogadó ünnepi bandérium kiállításában, a „császárfaragás” lebonyolításában. A jászkun kerület történetének legköltségesebb, díszesebb és népesebb bandériumával fogadta a szabadságait sárba tipró, kiváltságait semmibe vevő császárt.³¹ A hatalmas költséggel megvalósított ünneplés filozófiáját Halas tanácsa fogalmazta meg: „a jászkun nép dicsőségét a díszöltönyű testőrségnél s a nagyszámú bandérium-

²⁷ KM. [Kiskun Múzeum] D-A. 59. 52. 1–38.

²⁸ Bánkiné 1987: 12–13.

²⁹ SZML. Jk. lt. [Jászkun kerület levéltára] kig. ir. 37/1949. sz.

³⁰ A jászok és kunok particularis jogai 1853-ban szűntek meg.

³¹ Az uralkodó látogatására fordított költségek összege több mint 56 000 forint volt. SZML. Jk. ir. 4. köt. 220.; BKML. Kf. lt. Főbírói iratok 1183/1857.; Tanácsi iratok Lad. 84 Cs 12 Sz 12/1857. A saját zászlóik alatt vonuló bandérium 1680 főből állt.

nál jobban mi sem emelheti”.³² A címeres zászlókkal, jász és kun nemzeti öltözékkel felékesített bandérium a saját történelmükből megőrzött és oly sokat hangoztatott régi dicsőség, parádés, népünnepélyként átélt színpadias megjelenítése volt.

Az etnikai tudatot tápláló népességi folytonosságról ebben a korszakban már alig beszélhetünk. Kiváltságai megszűntek. A környezettől való elkülönülésüket csupán a Jászkun kerület közigazgatási különállása őrizte. A Jászkun Nemzetben kifejezésre jutó érzület főként eseti, ünnepi külsőségekben érvényesült, s ezek nem pótolhatták tartósan, a jászkunságiakat az ország más vidékeitől megkülönböztető, saját jogrendre és erkölcsi normákra támaszkodó kun, jászkun identitást. Az 1860-as évek után a kiváltságait elveszített Jászkun kerület identitászavarral küzdött. A közigazgatási egység a hajdani jászkun öntudatból csupán a társadalmi kereteket őrizte, konzerválta. A mindennapi élet bizonyos területeire vonatkozó hagyományos erkölcsi, magatartási normák érvényesülését az országban zajló gazdasági és politikai átalakulás elbizonytalanította, a változások a viselkedésben is megjelentek.

Az 1868. évi *Jászkunság* című hetilap címlapján az olvasó hetente láthatta a dicső katonai múltra emlékeztető büszke jászkun huszárokat és az egykor hatalmas pusztákat birtokoló jászok és kunok állattartó gazdálkodását megjelenítő életképet. A lap belső tartalma azonban a múltba révedéstől eltávolodva, a helyét kereső Jászkun kerület problémáinak adott hangot. Cikkírói a jövő lehetőségeit latolgatták, s az elkülönülés helyett a vármegyékkel való azonosulás szükségességét lopták be az olvasók tudatába. Még olyan „eretnek” cikk is helyet kaphatott a lap hasábjain, amelyikben a szerző a Jászkun kerületben honos, a középkorra visszanyúló és az önkényuralmi időszakban is meghagyott tisztségviselői elnevezéseket – főkapitány, kapitány – kívánta eltörölni. A névhez való ragaszkodás a cikkíró szerint már csak kegyelethből eredt, majd így folytatja: „de hát kiktől akarjuk magunkat e név által megkülönböztetni? Talán csak nem a magyaroktól, fajunk e legkiterjedtebb ágától, mert azok is épp elég harciasak, sőt századokon keresztül velünk együtt alig tettek egyebet, mint előőrsi szolgálatot a nyugati civilisatio mellett.”³³ A *Jászkunság* cikkeinek hangvétele bizonyára hatott a közgondolkodás átalakulására, szerepe a hagyományostól eltérő szemléletnek teret adó nyilvánosság megteremtésében figyelemre méltó.

Az identitászavar kialakulásához nagymértékben hozzájárult a migráció is, aminek következtében az 1850-es évektől a népesség származás szerinti számaránya ismét jelentősen megváltozott. A migrációs hullám oka a redempció után osztatlan közös tulajdonban hagyott jászsági és kunsági puszták felosztása és a parcellák egyéni tulajdonba adása volt. A pusztaosztások új honfoglalókat vonzottak az addig főként legeltető állattartásra használt területekre, akik lakásukat is a pusztai birtokra helyezték. Az állandó lakosokkal benépesült pusztákon települések szerveződtek. Így alakult községgé a redempcióban jász települések birtokába került kiskunsági pusztákon Lajosmizse, Kerekegyháza, Kocsér, Szentlászló.³⁴

³² BKML Kh. lt. tanácsi jkv. 1857. 170–190.

³³ *Jászkunság* 1868: 280.

³⁴ A kiskunsági puszták és a Jászság kapcsolatát a 17. századtól az 1970-es évekig lásd: Szabó 1978: 307–324.

A kun identitást leginkább magáénak valló Kiskunhalason az 1880-as évekre a birtokosoknak csupán 1/3-a volt törzsökös halasi gazda.³⁵ Itt is az 1861-ben megkezdett tagosítások után gyorsult fel a migráció. A bodoglári *lancos földek*³⁶ nagyrészt majsai és szanki katolikus családok vásárolták meg. Az 1879. évi szegedi árvíz után nagymértékű szegedi bevándorlás is kimutatható. A reformátusok és katolikusok arányának megváltozásáról Galgóczy Károly statisztikája ad tájékoztatást. E szerint Tajó, Bodoglár, Balota, Eresztő, Alsó-Felső-Szállás és Kis-Telek halasi pusztákon katolikus többség alakult ki.³⁷ 1863–1913-ig 27%-ról 58 %-ra emelkedett a római katolikus lakosság aránya Kiskunhalason. A régi törzsökös református családok és velük a régi gazdálkodási hagyományok ápolása az 1930–40-es évekre háttérbe szorult.³⁸ A Felső-Kiskunságban a halasihoz hasonló migrációs folyamatok zajlottak. A társadalmi átrendeződés elsősorban itt is a pusztákat érintette. Kerekegyháza pusztája a redempcióval 3/6-od részben (Jász)Árokszállás, 1/6-od részben Kunszentmiklós, 2/6-od részben Fülöpszállás tulajdonába került. A pusztán 1862-ben, amikor önálló községgé alakult 2000 lélek lakott 200 házban. „A puszták lakosainak nagyobb hányada korábban kecskeméti illetőségű volt. [...] A pusztán 1865 előtt mindössze 10 család élt és származott Árokszállásról. Ez a lakosság 2,85 százaléka. Kecskemét városából és pusztáiról 100 család származott (28,57%). Jelentős a közeli Pest megyei községekből ide költöző népesség: 146 család (34,27%). A lakosság fennmaradó tekintélyes része Fejér megyétől Trecsénig és Árváig, sőt cseh, morva, lengyel, sziléziai, galíciai területekről is toborzódott. A lakosok kb. harmada szlovákul beszélt, de jelentős volt a Pest megyei sváb településekről érkezett németajkúak száma is.”³⁹

A migrációs hatások a Kiskun kerület katolikus többségű településeit sem kerülték el. Amint azt már említettem, a Kiskunság népességének jelentős hányada bizonyítottan jász származású volt, illetve a Jászságból települt át. Közülük különösen Kiskunmajsai és Kiskunfélegyháza, valamint az egykori Jászság külső pusztáiból létesült községek említendők, pl. a Szentlászló pusztából 1874-ben községgé alakult Jászszentlászló. A Szentlászló pusztára települtek származási helyét részletesen felderítette Juhász Antal. Ide az 1850-es évektől nem csak a szomszédos Félegyházáról és Majsáról költöztek, hanem a távolabbi Szegedről, Kistelekről és Csongrád megye más helységeiből.⁴⁰ Az utolsó közös puszták felosztása után a két évszázadnyi jászkun sors végleg történelemmé vált. A Kunságon kívüli területről érkezett új honfoglalók nem tekintették magukénak a kun, jászkun történelmet, nagyobb részük nem is ismerte azt. A hajdani Kiskun kerület törzsökös településein is főként az idősebb generáció tagjai őrizték a kiskun mentalitást.

Kiskunfélegyházán a hagyományos értékrend továbbélését jelzi, hogy a Jászkun kerület megszűnése után is csak akkor számított polgárnak egy család, ha redemptus

³⁵ Alabán 2005: 469.

³⁶ Az elnevezést a földmérés eszközéről kapták a Bodoglár puszták parcellái

³⁷ Galgóczy 1877: 259–262. , adatait közli Alabán 2005: 458.

³⁸ Alabán 2005: 461. Alabán megállapításait alátámasztja Borzsák Endre néprajzi gyűjtése. Néprajzi Múzeum EA 140.

³⁹ Szabó 2005: 305–319.

⁴⁰ Juhász 2005: 176–178.

múltja volt. Ezt az értékrendet közvetíti olvasóihoz 1895-ben a Félégyházi Nagy Képes Naptár, amelyben azt írták, hogy a félégyházi gazdák jobban reszketnek egy redempciós forintért, mint a részvénytársasági tagságért. Tudni kell, hogy Kiskunfélegyházán 1896-ig elhúzódott a közös puszták felosztása. A pusztasztás kulcsa pedig kinek-kinek a redempcióba befizetett, úgynevezett redempciós forintja volt. Ezért számon tartották, dokumentumukkal igazolták az ősök redempciós befizetéseit.

A magukat másoknál különbnek tartó mentalitás, a rártarti magatartás szintén megkülönböztetője maradt a kiskun települések törzsökös lakosságának. A halasiak a huszadik század elején is elnéztek a szomszédos nem kun helységek lakói felett, s csak a szükséges kapcsolatokat vették fel velük. Nagy Czirok László krónikájában megállapítja, hogy a halasi paraszt nép gondolkodásán és magatartásán nagyon meglátszott régi, kiváltságos helyzete és a több évszázados múltra visszatekintő gimnáziumuk nevelő hatása, a város vezetésével és a helyi értelmiséggel való társadalmi kapcsolattartásuk. „Emelkedettebb gondolkodásúak voltak a szomszédos, jobbágyhelységek polgárainál és az onnan beszármazottaknál, kikkel éreztették is fölényüket.”⁴¹ A halasi emberek öntudatáról azt írja: „Kun mivoltára szegény és gazdag egyaránt büszke. Tudják, érzik, hogy ők régi szabademberek leszármazottai, elődeik a jobbágyságot nem ismerték”⁴² Halason a hagyományos kun mentalitás úgy bukkant fel időnként, mint a bűvő patak. Ván Benjámin halasi református lelkész – feljegyezte Nagy Kázmér 1939-ben – említi, hogy „a mai kúnok ill. őslakók is még nagyon jól emlékeznek a redemptiora. Erre igen büszkéek. Egy közbirtokossági gyűlésen az egyik öreg gazda, Szalai azért kért szót és egész beszéde az volt: »Váltott földrű egy marokkal se.« Az említett gondolat az ősi joghoz és szerzeményhez való ragaszkodás jellemző példája. Főleg itt, ahol a maguk pénze, vagyona, törődése hozta meg a redemptiot.”⁴³

Bereznai Zsuzsanna a halasi nép humorát kutatva megállapította: „az öntudatos kiskun szólal meg a legkülönfélébb komoly és népi humorral teli, derűs népköltészeti alkotásokban – ezen belül különösképpen a szólások és közmondások világában.”⁴⁴ A közmondások a nép több évszázados társadalmi tapasztalatai alapján fogalmazták meg az élet alapelveit, azokat az erkölcsi normákat, melyek a közösség minden tagjára nézve kötelező érvényűek.” A halasi lakosság körében ismert három szólás, melyek a mintaadó törzsökös redemptus családok jellemző magatartását állítják példának: *Fris-sen, frissen, Zseniösen, / Lassan, lassan, Gózonosan, / Szépen, szépen, Pétörösen!*⁴⁵

A hiedelmek, dalszövegek, csúfolódók, de még a változatos szókinccsel feljegyzett káromkodások is tükrözik egy-egy vidék népének öntudatát, sajátos észjárását. Különösen elmondható ez a szólásmondásokról. Kiskunfélegyházán gyakran mondják a szomorú, bánatos emberre: *Lógatja az orrát, mint akinek nem jutott krumpliföld.* A szólásmondás eredete a Jászkun kerületben meghonosodott földhasználathoz vezethető vissza, mely szerint a redemptusok a váltott tőkeföldjük után úgynevezett nyilas

⁴¹ Nagy Czirok 2002: 93.

⁴² Nagy Czirok 2002: 183.

⁴³ Magyar Néprajzi Múzeum EA. 7677. Nagy Kázmér rk. lelkész feljegyzése 1939.

⁴⁴ Bereznai 2009: 127.128

⁴⁵ Nagy Czirok László: Szólások és közmondások. A Thorma János Múzeum adattára: 4537, 4538, 4539, 4621, 4622, 4665. Idézi Bereznai 2009.

osztású kerteket kaptak, ahová kapás növényeket, például krumplit vethettek. Azok, akik nem voltak redemptusok, csak akkor kaphattak a nyilas földből kimért parcellákból, ha jutott. Az, aki kimaradt a nyilas kertföldek osztásából szomorúan vette tudomásul, lógatta az orrát, mert neki nem jutott krumpliföld. A jászkun büszkeség tömör kifejezése a szókapcsolat: *Futtya Páka*. Ugyanis Pákapusztja jövedelméből tartották fenn a közös kerületi igazgatást, miáltal kevésbé voltak kiszolgáltatottak a központi hatalomnak. A *Futtya Páka* – a ’kinek mi köze hozzá, mi fizetjük’ fennhéjázó megfogalmazása. A kevély emberre azt mondják: *Úgy sétál, mint kunok ebe a homokon*. A mindent elsöprő szelet, ami úgy hordja a homokot, hogy semmit nem látni és a háztetőt is leszaggatja, a Kunságban *kunesőnek* nevezik, talán az egykori mindent elsöprő kun harcosokra asszociálva. Ugyanezt a Jászságban *jászesőnek* nevezik. A szólásmondás, mi szerint *A jászok és a kunok duplán keresztények*, arra utal, hogy egyszer Jézus, egyszer a redempció váltotta meg a jászokat és kunokat.

Az identitás átalakulásának sajátos megnyilvánulásai figyelhetők meg azokon a településeken ahol köztudottan már a 18. században kicserélődött a lakosság. Például a többségében Jászságból újratelepített Kiskunfélegyházán, Kiskunmajsán, Kiskundorozsmán, amelyek nevükbe mind beépítették a kiskun jelzőt, hangoztatták kun voltukat, és hangsúlyozták a mindennapi kultúrában megőrzött hagyományokat. Ugyanebben az irányban hatott az, hogy bár a közjogi kapocs által megteremtett jászkun identitást a Jászkun kerület vármegyékbe sorolása megsemmisítette, éppen a vármegyékbe sorolás elleni tiltakozásul új hangsúlyt kapott a hagyományok és a népi kultúra ápolása, a helytörténet megismertetése. A Kiskunságban elhivatott emberek őrizték a hagyományokat, tudós papok, tanárok tárták fel a történelmi és nyelvészeti gyökereket.

Kiskunhalason 1870–1885-ben megjelent Gyárfás István monumentális műve a Jász-kunok története. Ugyanebben a korszakban valóságos orientalista műhely alakult a mezővárosból rendezett tanácsú várossá vált helységben. Itt dolgozott a nagyműveltségű Szilády Áron, akit 1863-ban halasi lelkésszé választottak, s aki 1861-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, majd 1876-ban az MTA rendes tagjává választották. Thury József, a másik kiváló halasi nyelvész, akkor született, amikor Sziládi Áron akadémiai levelező tag lett. Thury már hetedikés gimnazista korában törökül tanult, és kiváló nyelvrzékével gyorsan felfedezte a török és magyar nyelv rokon vonásait.⁴⁶ Mindketten ismeretségben, sőt barátságban voltak a jeles keletkutató Vámbéry Árminnal, aki többször megfordult Halason.⁴⁷ Nyelvészeti munkáik nem gyakoroltak közvetlen hatást a lakosság kun származástudatára, mégsem mondhatjuk, hogy a török-magyar nyelvi kapcsolatok fejtegetése és a kiemelkedő színvonalú tudományművelés és oktatás teljesen érdektelen lett volna a reformátusság számbeli fölényét lassan elvesztő halasiak kun identitásának megmaradásában. A 19. század utolsó harmadában a gimnáziumi tanárok szinte minden kiskunsági gimnáziumban beemelték a helytörténetbe a kun hagyományokat és történelmet.

⁴⁶ Janó 1965.

⁴⁷ Kovács 2000.

A tudós tanárok közül ki kell emelnünk Kunszentmiklósról a gimnáziumot főgimnáziummá emelő püspököt, Baksay Sándort.⁴⁸ Baksay 1866-ban lett a település lelkésze, s haláláig – püspökké választása után is – Kunszentmiklóson maradt, s felvállalta a kun identitás ébren tartását. A dualizmus korszakában – Halashoz hasonlóan – Kunszentmiklóson is csökkent a törzssőkös református lakosok aránya a helyi népességben, és növekedett a beköltöző, többségében a Felvidékről érkezett katolikusok száma.⁴⁹ A migráció során a beköltözők magukkal hozott kultúrája keveredett a helyivel. Ahol erős volt a gyökér, ott a „gyüttmöntek” alkalmazkodtak, s átvették a hagyományos nyelvi, viseleti és szokáskultúrát. A nyelvjárást tekintve a kálomista lakosság hagyományos ö-ző nyelvjárásával a jász településekről érkezettek í-ző, az észak-alföldiek nyílt e-ző beszédmódjukkal különböztek. Baksay néprajzi megfigyelései nyomán tapasztalhatta a szokásjogban rögzült társadalmi normák egy részének maradandóságát, bár azok megszületésének oka, alapja megszűnt. A kun identitás lappangó továbbélésére szépirodalmi példákat is idézhetünk. József Attila édesanyja a Felső-Kiskunságból származó Pöcze Borbála, Pöcze Imre (1844–1931) szabadszállási csősz leánya volt. József Attila számos alkalommal járt az édesanyja kiskunsági szülőhelyén. Az ősi kun szálláshelyen települt faluban Attila sokszor láthatta „a jellegzetes süvegükben keményen és elszántan, hallgatagon élő kiskunokat, a fekete népet, akik szigorú-kérlelhetetlen rend szerint élék életüket, szabják ki az emberek helyét”.⁵⁰ A kiskunok szegény megtestesülése Pöcze Imre nagypapa volt, a verscímmé lényegült „Dörmögő”.⁵¹ Attila nyaranta sokszor vendégeskedett a mogorva öreg csőszházában a szabadszállási Muszály-kertben.⁵² A költemény megjelenése előtt egy évvel Attila Szabadszálláson volt szüreten, amint Vágó Mártának írta, *a kun ősök között*. Ugyanezt a visszarévedő szabadszállási származástudatot jeleníti meg a *Nincsen apám, sem anyám* kötete élére helyezett Bevezető: „Lidi nénémnek öccse itt, / Batu khán pesti rokona, / Kenyéren élte éveit / S nem volt azúrkék paplana”⁵³ Ezt a származástudatot nyomatékosítja 1936-ban a *Dunánál* című versében: „Anyám kún volt, az apám félig székel, Félig román, vagy tán egészen az”. A Kiskunság évszázadok alatt kialakult etnogenezisében a kevert népesség származástudatában – éppúgy, mint József Attila származástudatában – helyet kapott a kun eredet, még akkor is, amikor már csak halvány érzelmi szálak vezetnek az etnikai népcsoporthoz.

Kiskunfélegyháza tipikus példája az időnként felmelegített kun öntudat részben természetes, részben hamis éltetésének, ami nem zárja ki a származásból eredő jászsági kulturális vonások lappangó továbbélését sem. Ez utóbbi megjelenésének terepe az életmód, a vallási élet, a népnyelv, az előbbie a kun földhöz fűződő kiváltságok, a helység kun közigazgatási és bíraskodási központi szerepköre,⁵⁴ a kun földhöz kötő-

⁴⁸ Dankó 1985: 160–174. Dankó Imre méltatja Baksay munkásságát, szépirodalmi írásaiba is beemelt néprajzi megfigyeléseit.

⁴⁹ Balogh – Szabó 2000: 145.

⁵⁰ Kovács 2000.

⁵¹ József Attila: Dörmögő. In: Toll, 1929. szept. 23. sz.

⁵² Holcman 2007.

⁵³ A vers megtalálható a Móra Ferenc kiadó által 1977-ben megjelentetett Gyöngy és csillag című kötetben is.

⁵⁴ 1753-ban Halasról Félegyházára helyezték a Kiskun kerület börtönét és törvényhatósági központját.

dő kevert népesség környezetétől eltérő másságának hangsúlyozása. Az identitászavar kialakulása dokumentálható. A kiskun székhely, a köztudatban nem lehetett más, csak kun, ez a közhiedelem a nyilvánosságban elmosta a származás valóságát. A Jászkun kerület megszüntetését követő időszak identitászavara tükröződik a kiskun székváros két író fiának, Móra Ferencnek és Móra Istvánnak származástudatában.

Móra Ferenc, aki 1879. július 19-én született, még nem élt, amikor megszűnt a Jászkun kerület, s vele együtt az autonómia. Móra Ferenc írásainak és életének egyik elemzője, Fazekas István⁵⁵ úgy vélekedik, hogy a kis Móra „nyiladozó értelmével felfogott valamit a jászkun tudat megnyilvánulásaiból”. Szülei még számon tartották az apa – Móra Márton – és fivére – András – jászsági, pontosabban jászberényi származását. A főlegyházi anyai rokonság viszont kun ősokeket emlegetett. Megjegyezzük, hogy a 18. század közepén betelepült jász családok ekkorra már kiskunoknak mondták magukat. Ebben az időben még megkülönböztették a redemptus és irredemptus származású „kunokat”. A megkülönböztetés nem csak a történelmi és privilégiális tudat utóéleteként létezett, a születési és házassági anyakönyvekben is dokumentálták, plebejusként tüntetve fel az irredemptusokat. Móra ezek alapján saját családját közrendű kiskunoknak tartotta. Bátyja, István, aki 1864. október 24-én született, és a helybeli tanítóképző elvégzéséig Kiskunfőlegyházán élt és tanult, szintén számon tartotta a származást. *Főlegyházán*⁵⁶ című versében vándorsorsnak nevezi életüket, hiszen a jászsági apja Kiskunfőlegyházán nyert végső nyugalmat, míg kiskunsági édesanyja jász hant alatt nyugodott. Ma már megállapítható, hogy Móra Istvánnak és Móra Ferencnek jelentős szerepe volt abban, hogy a századfordulót követően Kiskunfőlegyházát mint a makacs kiskunok települését kezdték számon tartani. „Kiskun ember vagyok én, makacs és még vélt jussából sem engedő, nemhogy a maga igazából” – mondotta Móra Ferenc díszdoktorrá avatásakor elhangzott beszédében a szegedi egyetemen.⁵⁷ Máskor így írt: „Az én írásaimban főlegyházi nap süt, főlegyházi szél fúj, főlegyházi sárgarigó fűtyül. Ettől a várostól kaptam a kiskunok nyers makacsságát is.”⁵⁸ Ezt a makacsságot szomszédos vidékeken a kiskunsági emberek jellemzőjeként emlegették a *büszke, nyakas kun* etnikus sztereotípiá formájában.

Az elfogulatlan külső szemlélő és szociográfus Erdei Ferenc 1937-ben megjelent művében, a *Futóhomok*ban egészen másként vélekedik, Kiskunfőlegyháza lakosait palócnépnek tartja. Az egykori Kiskunságot szemében nem a volt székváros, sokkal inkább Halas képviseli.⁵⁹ Fülöpszállás, Szabadszállás, Kunszentmiklós és Halas népéről alkotott véleménye: „... sohasem gyakorolták saját paraszti életük alázatos hordozását. Rátartók, igényesek, kényelemszeretőek... A szomszéd pusztabeli jámbor katolikus és jobbágnyi alázatú falvak lakói keresztet vetve emlegetik ezeket az istentelen (értsd: református) romlott és úrhatnám kunokat”. Az említett kiskunsági településeken Erdei szerint még számon tartották az ősi kun helyeket és a famíliák kun származását, ám azt is

⁵⁵ Fazekas 1979: 29.

⁵⁶ Móra István ezen a címen két verset írt. A hivatkozott az 1934. aug. 27-én írt költemény.

⁵⁷ Móra Ferenc: Daru utcától a Móra Ferenc utcáig 2. köt. 160.

⁵⁸ Főlegyházi Hírlap, 1904. dec. 4.

⁵⁹ Erdei 1977: 161, 173.

megjegyzí, hogy az ősi kun helyek megálltak a fejlődésben. A megrekedés legfőbb okát az etnikai és társadalmi elzárkózásukban látta. A kun származással való azonosulás, amit a Jászkun kerület autonómiája a megyerendezésig életben tartott, az 1940-es években már csak a legidősebbekre jellemző. „A nyolcvanévesek még fel tudták sorolni a Kiskun kerület helységeit, emlegették, hogy »majdnem egyforma joguk volt a nömösökkel«, réven, vámon nem fizettek, verbunkost táncoltak, s ha énekelték: «Én vagyok a kunsági fi», „dagadt a mellyük, s a történeti fő momentumokat, köztük a redempciót is ismerték, több helyen a redempciós levelet bekeretezve a falon tartották; apáik még sokba vették azt, aki «idevaló embör, az öregapja redempciót váltott», « földváltó embör vót».”⁶⁰

Ugyanebben az időszakban, nem utolsó sorban az 1930-as, 1940-es éveinek nacionalizmusának hatására felerősödött egy fajta hamis kiskun tudat, melynek eredményeként Kiskunfélegyházát hol a „színmagyar Alföld legmagyarabb városaként”, hol a „nyakas kunok” székvárosaként említik. Csanádi Imre ekkor fedezte fel a nyilvánosságnak a vallási élet családoknál őrzött tárgyi emlékei között a 18. századi fából készített festett Mária szobrokat. Csanádi 1941-ben írt Mária szegényember című verse alapján Andrassy Kurta János is felfigyelt e szobrokra, és *A magyar nép szobrászata* című 1944-ben megjelent művében Kiskun Madonnának nevezte el a felkutatott szobrokat. „A ruha formája – írja – megfelel a régi jászkun viseletnek [...] arca erősen mongolos.” Andrassy Kurta a Kiskun Madonnák szobrászati megjelenítését besorolta a kiskun tudat létezését bizonyító motívumok közé, mondván: Félegyháza a vegyes eredet ellenére kiskunnak tartja magát,⁶¹ hiszen még a népi vallásosság is kunnak ábrázolja a félegyházi öregtemplom védőszentjét, a sarlós Boldogasszonyt. A későbbi kutatás és művészettörténeti vizsgálat során azonban bebizonyosodott, helyesebb kiskunsági Madonnákról beszélni, ami ebben az esetben csupán a Kiskunság déli részét jelenti. Tehát éppen azokat a helységeket, amelyekben erős a jászsági telepítés. A szobrok elterjedési területe az a vidék, ahová a 18. században jászsági családok települtek. A szokás, a faragott Mária-szobrok készítése és a házak oromzatán való elhelyezése a Jászságból származik, a vallásos érzülettel együtt.

A Kiskun Madonnának nevezett szobrocskák között van olyan típus, amelynél Máriát és karján a kis Jézust a magyar koronára emlékeztető koronával ábrázolta a faragó. Sümegi György művészettörténész úgy gondolja: „sajátos helyi specifikációt, külön jelentéstartalmat tulajdoníthatunk”⁶² a magyar koronára emlékeztető motívumnak. Sümegi számára – mivel a szobrok használata a katolikus redemptusi réteghez köthető – reális és meggyőző Szabó László felvetése, melyben a jászsági-kiskunsági kapcsolatok szerveségére utal: „A Kiskun Madonnát koronával ábrázolják, s ilyen koronás Mária a Jászságban nem ismeretlen. Ebben nemcsak az ég királynőjének szimbólumát látom, hanem Szűz Máriának Mária Teréziával, a jász redempció létrehozójával való kapcsolatot is.”⁶³

A szobrok fejformáinak, arctípusainak elemzését Henkey Gyula antropológus végezte el. Az antropológiai kutatások nem igazolják Kiskunfélegyháza kun eredetét, amint

⁶⁰ Tálasi 1977: 116.

⁶¹ Andrassy Kurta 1944: 44–45.

⁶² Sümegi 2000: 59–60.

⁶³ Szabó 1980: 54.

a Kiskun Madonnák sem tekinthetők a kiskunfőlegyháziak kun tudatához kapcsolható művészeti alkotások közé. Hamis volt a kun tudat meglétének bizonyítása a kiskun, azaz kiskunsági Madonna-szobrok kedveltségével, de a korszellemhez igazodott.

Az 1970–1980-as évtizedek néprajzi, történeti vizsgálata azt mutatja, hogy az Alsó-Kiskunság településein – kivétel ez alól Kiskunhalas – az egykori kun származásnak, a kun kiváltságoknak alig maradt identitást befolyásoló hatása. A közigazgatás regionális, illetve megyei kereteinek többszörös megváltozása elfeledtette a Jászkun kerületbe tartozás közösségi vonásait. Az itt élők alig tudnak valamit a Jászkun kerületről és annak egykori funkciójáról. A Kiskun Múzeumban megtalálható egy hangfelvétel az 1980-as évekből, amelyen a múzeum igazgatója egy kunszentmiklósi juhászszal, Harnos Lászlóval beszélget, aki szalagra énekelte az általa kedvelt népdalokat.⁶⁴ A juhász emlékeiben homályosan megjelenik a Jászkun kerület, de az előadásában felelevenített kötődés zavaros:

„Hová való születésű vagyok én
Kiskunságba, Jászberény az én hazám
Ott nevelt fel engem az édesanyám”

A felvételt készítő Fazekas István kérdéseire a juhász elmondta, hogy ő csak a Kiskunság egy részét járta be: Kunszentmiklóst, Szabadszállást, Fülöpszállást, volt Izsákon, Lajosmizsén, Kerekegyházán.

Az interjúalany nem sorolta fel Jászberényt, de azt sem tartotta fontosnak megjegyezni, miért kiskunsági Jászberényről énekel. Az egykori Jászkun kerületi központ, az anyavárosként emlegetett Jászberény neve még felbukkant a juhász emlékezetéből, de a Kiskunsággal való összekapcsolására már nem tudott, de nem is tartott szükségesnek magyarázatot adni. A hibás kapcsolatot mechanikusan hagyományozta tovább, ahogyan ősei egykoron a Kun Miatyánkot. A szavak jelentését ők sem kutatták, a jelentéstartalmától elszakított szöveg ezért torzult a hagyományozódás során. A kunszentmiklósi pásztor énekében az egykori közigazgatási összetartozás hibás földrajzi kapcsolattá, kiskunsági Jászberénnyé torzult.

A legújabb kori származástudat tipikus megjelenési formája a pusztákból alakult községek nevében megjelenő jász, illetve kun előtag: Jászszentlászló, Kunszállás.⁶⁵ A jász származás tudatát a kiskunsági települések közül leginkább Jászszentlászló lakossága őrzi. A Móra Ferenc Múzeum által kezdeményezett migrációs kutatásban Jászszentlászlón gyűjtést végző Szűcs Judit néprajzkutató megállapította,⁶⁶ hogy a megkérdezett idős lakosok közül sokan számon tartják a jászszági múltat, ismerik a pusztát benépesítő dédszüleik származási helyét.

Sajátos módon járultak a származástudat erősítéséhez a harmincas évek végén, negyvenes évek elején hozott intézkedések (1938: XV. tc., 1939: IV. tc., 1941: XV. tc.),⁶⁷ amelyek értelmében a hatóságok megkövetelték a származás igazolását. A kény-

⁶⁴ Kiskun Múzeum Hangzóanyag gyűjtemény 1990.1.1.

⁶⁵ Szent László-pusztá egykori megváltó települései: a jászszági Dósa, Jákóhalma, Mihálytelek és Felsőszentgyörgy.

⁶⁶ Szűcs 2001.

⁶⁷ 1938. évi országos törvénytár, Bp. 1938. 87–89., 1939. évi országos törvénytár, Bp. 1939. 91–102., 1941. évi országos törvénytár, Bp., 1941. 95–99.

szerűségből felkutatott keresztlevelek felelevenítették, tudatosították a betelepülő ősök származási helyét, Jászszentlászló esetében a lakosok jászsági múltját. Kötődésük egyik bizonyítéka, hogy 1941-ben a Jászságból hívták át papjukat, aki letelepedve 1941-től 32 évig volt lelkipásztora a falunak. Krista Menyhért 1900-ban jászdózsai parasztcsaládban született. A parasztyermekből lett papot egykori falubeli pajtása, – akivel Jászapátiban együtt jártak iskolába – Rozmaring Lajos kántortanító hívta Szentlászlóra.⁶⁸ A pap és a kántortanító bizonyára jelentős szerepet töltött be a jászsági származástudat és kötődés elevenen tartásában. Szűcs Judit gyűjtéséből megállapítható, hogy sajátos módon, azoknál a családoknál, ahol a házastársak közül az egyik jászsági származású volt, a beházasodott vő vagy meny még fokozottabban őrizte a jászsági származás emlékét, ismerték a Jászság helytörténeti irodalmát, számon tartották az onnan hozott tárgyakat, szokásokat. Halász Mátyás 1993-ban megjelent könyvében olvasható annak története, hogyan próbálták 1972-ben a falu nevét Kunszentlászlóra változtatni, és hogyan hiúsult meg a törekvés a falu ellenállásán.⁶⁹

Más kutatások szerint a Kiskunságban élők kötődése a kibocsátó tájhoz, településhez, főleg a mindennapi kultúra és a nyelv sajátosságainak megőrzésében és átörökítésében nyilvánul meg, bár ez a kötődés legtöbbször nem tudatos. Érdekes adatokat szolgáltatnak vizsgálataimhoz H. Tóth Tibor nyelvészeti kutatásai, aki ráirányította a figyelmet a lakosság egy részének palócos nyelvjárására. „A palócos nyelvjárasi jelenségek Félegyháza nyelvjárásziget jellegének szembeötlő voltára hívják fel figyelmünket. A nyelvi-nyelvjárasi tudat népi nyelvi termékei: a nyelvi célzatú csúfolók, csúfolódó mondókák és gúnyos elnevezések.”⁷⁰ Ismert a Kiskunfélegyháza nevét nyelvjárasi hangokkal gúnyoló formula a Filékegyházā, ami a lakosság palócos nyelvjárására utal. H. Tóth Tibor kutatásai bizonyítják, hogy még 250 év elteltével is megkülönböztethetők a betelepítők nyelvjárások szerinti csoportjai.⁷¹ Az 1990-es évek elején a kiskunfélegyházi lakosok identitásában már sem az etnikai, sem a történelmi, sem a kiváltságos múlt hatása nem mutatható ki, származásukat földrajzi értelemben is alig ismerik, ez utóbbi azonban megőrződött a nyelvben.

Kérdés, hogy „Etnikai maradhat-e egy népesség, ha nincsenek etnikai önmegfogalmazási lehetőségek (sem tiltások, sem támogatások)? Mintaszolgáltató marad-e értékrendje, lakáskörülményei, kerítkezési szokásjoga, hitvilága, viselete, kiváltsághagyományja, nyelve vagy lokális kultúrája, ha nincs módja, nincs lehetősége, sőt nincs (ilyen értelemben felfogott) önmegjelenítési igénye sem az etnikai csoporttudatnak?”⁷² A választ nem könnyű megadni. A kérdést A. Gergely András 2000-ben tette fel, de már évtizedekkel korábban időszerű lehetett. A Kunság népességének önmegfogalmazási útkeresésében a történelmi múlt éppúgy szerepet kapott, mint a migráció során magukkal hozott tudati tényezők sokasága. Napjainkban az identitás formálásához a hiteles történelemre támaszkodó hagyományápolás és hagyományteremtés nyújthat segítséget.

⁶⁸ Szűcs 2001: 157.

⁶⁹ Halász 1993: 152–153.

⁷⁰ H. Tóth 1993: 11.

⁷¹ H. Tóth 1993: 105.

⁷² A. Gergely 2000.

A HAGYOMÁNYÁPOLÁS ÉS A HAGYOMÁNYTEREMTÉS SZEREPE AZ IDENTITÁS FORMÁLÁSÁBAN

A két világháború közötti korszak nép-nemzeti, nacionalizmusba hajló politikája a Kunság és a Jászság táji és néprajzi értelmezése mellett ráirányította a figyelmet a jász és kun történelem látványos elemeinek teremtett hagyományként való terjesztésére. A folyamat az 1930-as években a Gyöngyösbokréta-mozgalomban talált támaszra. A mozgalom pozitív hozadéka volt, a kun verbunkosok felkutatása és megismertetése, a helytörténet iránti érdeklődés erősödése, a népcsoporti identitás felélesztése, újrafogalmazása. Az identitás újrafogalmazásában mindenkor és mindenütt nagy szerepe volt és van a helyi hagyományörző egyéniségeknek: a parasztverselőknek, helytörténészeknek, mesemondóknak, az amatőr és a hivatásos gyűjtőknek, tudósoknak és mindazoknak, akik elhivatottsággal töltik be híd szerepüket a múlt és a jelen kapcsolatában. Közülük megemlítem Kunszentmiklósról a helytörténeti érdeklődésű Szappanos Lukácsot, Kiskunhalasról a néprajzi kutatással is foglalkozó Nagy Czirok Lászlót.

Szappanos Lukács (1886–1973) református redemptus családban született Kunszentmiklóson és maga is parasztgazdaként élte életét.⁷³ Lukács bácsi figyelmét már konfirmalista korában a hagyományápolás irányába terelgette a lelkész Baksay Sándor. Szappanos Lukács Baksaytól tanulta meg a Kun Miatyánkot, s később maga is feladatának tekintette az ima terjesztését.⁷⁴ Szappanos Lukácsnak nagy szerepe volt a kunszentmiklósi tánc, a körverbunk megőrzésében és tanításában is. Ezt a táncot Kunszentmiklóson a lakodalmakban, névnap ünnepeken az 1930-as években gyakorolta táncolták. A tánchoz Lukács bácsi egy újságírónak adott nyilatkozatában misztikus körítést fűzött, mondván: „ősi tánc ez, míg a magyarok véres kardot hurcoltak, a hagyomány szerint a kunok ezzel a táncsal verbuválták a legényeket. Az őskunok a tüzet imádták, a gyertya, amit a felvonuláson vittünk, ezt jelképezi”.⁷⁵ A verbunkot ősi kun táncnak tartotta. Ismert a történet, mi szerint táncosait így oktatta: „Nem szeretném látni, fiaim, hogy möghajoltok. Mert a kun embörnek inkább eltörik a dereka, mint, hogy möghajoljon”. Az oktatás tartalmának eredetét a kunsági mentalitásban megtaláljuk, követőivel magam is találkoztam.

2001-ben – a Honismereti Szövetség kérésére – Kecskemét adott helyet a Honismereti Akadémia rendezvényeinek. A nyitó ünnepségen a megjelent hagyományörző csoportok bemutatták a soknemzetiségű megye nemzetiségeinek és más népcsoportjainak viseletét. A felvonuló párok között örömmel ismertem fel egy hatvan év körüli kunszentmiklósi párt. A férfin jellegzetes kun kalap, gazdagon gombozott (pitykés) mellény, rámás (merev szárú) csizma volt. Rendezőként próbáltam a felvonulókat éneklésre biztatni, de senki nem állt kötélnek. Amikor a kunszentmiklósi pár odaért hozzám, a férfi az első szóra rázendített. A produkciót dörgő tapsal honorálta a hallgatóság, az éneklő megvárta, hogy a közönség elcsendesedjen, azután mit sem feszélyeztetve magát megszólalt: köszönöm a tapsot, de „a kun ember nem hajol meg, csak

⁷³ Peterdi 1995.

⁷⁴ Peterdi 1995: 213.

⁷⁵ Peterdi 1995: 213.

az Isten előtt, máskor legfeljebb a kalapját biccenti”. Ezzel valóban megbiccentette a kalapját, és belekarolva a párjába levonult a színről.

A helytörténeti irodalom műtftartó kötetei mesterségesen ugyan, de szintén ráirányították a figyelmet a kun és a jász múltjára. Muzeológusok, levéltárosok, a jászkun történelem iránt érdeklődő kutatók közreműködésével 1985-ben – az 1939-es konferencia⁷⁶ óta először – Kiskunfélegyházán sor került a Jászkunság kutatása konferencia megrendezésére. 1987-ben megjelent a konferencia kötete, ami a Jászság és a Kunság településein a jászkun múlt helyi kutatásának gerjesztője lett. Ezután sorra születtek a helytörténeti, néprajzi írások. Az kutatói és olvasói érdeklődésre felfigyeltek az önkormányzatok, s az 1989-es rendszerváltást követően alakuló egyesületek, amelyek a hagyományápolást feladatuknak tekintették. Az éledező történelmi tudat 1995-ben, a redempció 250. évfordulóján Jászkunság-szerte megrendezett ünnepségekben bontakozott ki.

Az 1995-ös redempciós ünnepségek meglepő és részben megfoghatatlan bizonyosságát adták az ősi kun települések, Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Karcag és a Jászság törzssős településeinek gyors és örömteli öntudatra ébredésének. A lakosság a helyi televíziók műsoraiból, a vándoroltatott kiállítási anyagból és látványos rendezvényeken szembesülhetett a már-már elfelejtett történelmi eseménnyel és következményeivel. A siker nem csupán a rendezvények iránti tömeges érdeklődésen lehetett lemérni. Megtörtént a csoda, az embereket megérintette a történelem. A rácsodálkozás örömeivel azonosultak a jászkun, a jász és a kun múlttal, lélekben maguk is részeseivé váltak az ősök által kivívott eredményeknek. A jászkun redempció, az önerőből véghezvitt megváltás 250 év múltán is tartást adott a redemptusok utódainak, identitást erősítő hatása a fellendült családkutatásban, a helyi történelem iránti felfokozódott érdeklődésben is megnyilvánult.

Az összefogásról és annak tudományos hozadékáról a Bellon Tibor és Örsi Julianna⁷⁷ szerkesztésében megjelent kötetben olvashatunk. A redempciós ünnepségek kun öntudatot növelő hatásáról a Nagykunság vonatkozásában Szilágyi Miklós ír. Szilágyi megállapítja, hogy a Nagykunságban is a makacs, önfejű, a büszke, a rátarti karakterjegyek kapcsolódnak a kunmagyar emberhez.⁷⁸ Szilágyi úgy véli, hogy „a falusi, mezővárosi közvélemény a (valóságos vagy vélt) kun ősöknek nem, csupán a redimált ősöknek tulajdonított materiális előnyökre váltható jelentőséget”.⁷⁹ Az érdek által motivált tudati tényezők, amint a fentiekben írtam, a Kiskunságban is nyomon követhetők. Bizonyos, hogy amint Szilágyi leírja, s magam is láttam e jelenséget: a hajdani redemptusok utódai a karcagi ünnepségen meghatottan, sőt megrendülten szembesültek személyes történelmük átélésének felemelő élményével.

Az emlékezet frissítésére szánt ismeretterjesztő előadások – melyek az ünnepségekhez kapcsolódva a helyi televízióban hangzottak el – megdöbbenő hatást váltottak ki. Olyan személyek keresték fel a kiskunfélegyházi levéltárat, hogy megtekintsék ősök redempciós levelét, akik korábban soha nem jártak a levéltárban. Kiskunfélegy-

⁷⁶ A kunok 700 éves betelepedésének emléke rendezett Jász-Kun Kongresszust Budapesten rendezték 1939. aug. 16-án.

⁷⁷ Bellon – Örsi 1996.

Szilágyi 1996: 172–175.

⁷⁹ Szilágyi 1996: 187.

házán ugyanis – amint azt a Kiskun TV adásában elmondtam – a földváltás kifizetése után a redempciós leveleket a levéltárban helyezték el. Régi törzsökös családok leszármazottai kértek másolatokat, s büszkén emlegették az őseik áldozatvállalását. Volt, aki bekereteztette a földváltást bizonyító oklevelet, és kitette otthon a falra, hogy minden vendég megláthassa. Ismét sokan hangoztatták a kun gyökereket, a Kunsághoz tartozást, és a közbeszédben is felerősödött az a sajátos érzület és kötődés, amely a hajdani szabadságból táplálkozott.

A felelevenített személyes történelem kapaszkodót, tartást adott a globalizációval szemben, és ez érzékelhető volt a Jászságban, a Nagykunságban és a Kiskunságban egyaránt. A jászkun redempció történetének megismerése, a személyes történelemből eredő identitás felélesztője lett. Ebből a figyelemből erőt merítve vett lendületet a szakkutatók munkássága, ide vezetem vissza azt, hogy a helyi önkormányzatok anyagi támogatást nyújtottak az újabb és újabb múltfeltáró eredmények publikálásához. Lassan, mint a vízbe dobott kavics körüli hullámok, terjednek, úgy terjedt és egyre szélesebb kört ér el az identitást erősítő gyökerek megismerése. Sajnos a vegyes származású településeken, ahol a származási gyökerek egyébként is gyengék és zavarosak voltak, mint például Kiskunfélegyházán, az ünnepségek hatása nem vált tartóssá. Tartós maradt viszont a szakkutatók érdeklődése, amit a csaknem három évtized alatt megjelent publikációk tömege és a három évenként megrendezett Jászkunság kutatása című konferenciák iránti érdeklődés fémjelez.

Az 1995-ben elindított hullám öntudatnövelő hatását Kiskunhalason fokozta levéltárunk visszaszerzése, és a múzeum múltfeltáró tevékenysége. A közéletben ismét elismerést nyert a törzsökös családok értékmegőrző tevékenysége, a hagyományápolás, a kultúrapártolás. Kiskunhalason az 1970-es években már a lakosság 75–90%-a bevándorló volt. A tradicionális családok történelmi szerepe elhalványult, a helyi politikában új szereplők mutattak irányt, a kun másság megtartása nem tűnt kívánatosnak. 1995 után a Thorma János Múzeum gondozásában sorra jelentek meg az öntudatra ébredt törzsökös családokat bemutató kötetek. Elsőnek a Péter család története jelent meg 2000-ben, majd Gyenizse Julianna írta le halasi emlékeit 2002-ben, 2008-ban a Német – Buhin család krónikája látott napvilágot, 2009 januárjában megjelent a Ván család története. Utóbbi számunkra különösen érdekes, hiszen 2005-ben a halasi Ván családból származó Ván Jenőt választották meg a 21. század első kiskunkapitányának. Ván Jenő büszkén mutatta családja könyvbe foglalt történetét, ugyanazzal a büszkeséggel, amit 1995-ben a redempció felemelő emléke váltott ki a törzsökös félegyháziakban.

Ván Jenő kapitánnyá választásakor csupán annyit tudott a maga származásáról, hogy az egykori kun pusztán, Balotán született. A családtörténet megjelenése ismételtlen bebizonyította, milyen erős kapaszkodót adhat a megbecsülésre méltó múlt, a releváns személyes történelem. A könyvből a Romsics Ignác történész⁸⁰ által oly találóan kifejtett filozófia, „a történelem mi vagyunk” valósága árad, szinte tapintható a büszkeség, a létezés, a megmaradás büszkesége. „A Ván név a kun nyelv szerint valószínűleg vezért jelent. Kinában ma is van egy tó, amely a Ván nevet viseli. Ván Benjámin elmondása alapján a hetedik sátorból származik a család, melyet sokszor

⁸⁰ Romsics 2004: 430–457.

hangoztatott. Ezt a megállapítást Szilády Áron is alátámasztotta. A halasi kun családok: Babud, Gyenizse, Modok, Rébék, Vajna, Ván és Topán. [...] Ván Benjamin elmondta a Kun Miatyánkot is, és én ezt annak idején leírtam”⁸¹. A kun miatyánk hallás után megtanult torzult változatát a szerző szintén közreadja. Mindezek érzékeltetik, ha megfelelő gyökerekbe kapaszkodhat a személyes történelem embert formáló ereje lehet. Az 1995-ös redempciós emlékünnepeket szervezők – levéltárosként és a jászkun történelem kutatójaként magam is közöttük voltam – elementáris hatásra nem számítottak. A szokatlan érdeklődést kár lett volna elaltatni, ezért a Jász Múzeum kezdeményezte a kapitányválasztási ceremóniák felelevenítését. Elsőként a Jászságban tartottak ilyen ünnepséget 1998-ban. A történelmi hagyományörzésnek ehhez a sajátos formájához 2000-től csatlakoztak a nagykun települések. „A kunkapitány [mai] utóda a Nagy-kunságban élők önazonosság-tudatát, ősi kulturális örökségünk és értékeink megőrzését, gyarapítását, a településről elszármazottak és a ma is itt élők közötti kapcsolat fennmaradását hivatott erősíteni.”⁸²

A kapitányválasztás évente ismétlődő látványos rendezvényei egyre nagyobb tömeget vonzanak. 2005 májusában a kiskunsági települések is beiktatták a 21. század első kiskunkapitányát. Azóta mindhárom történelmi kerület – Jász, Nagy-kun, Kiskun kerület – utód települései évente megválasztják a maguk kapitányait. Új keletű, mesterségesen megalkotott hagyomány teremtdőtt, ami 1998-ban csupán egy új történelmi játék volt, mára a helyi kötődést erősítő hagyományos tevékenységgé vált. A történelmi játék betagozódott a jászkun hagyományok sorába. A dramaturgiai feladatokat a helyi múzeumok, önkormányzatok és civil szervezetek összefogva végzik, szereplőit a megválasztott kapitány és a lakosság együtt alkotja. A ceremónia ünnepélyességét emeli, hogy nagy nyilvánosság előtt, szabadtéren, az egész település érdeklődésére számot tartó rendezvény keretében zajlik. Kiskunfélegyházán, ahol az első 21. századi kiskunkapitányt megválasztották, a beiktatás a városalapítók napja keretében történt, amit minden esztendőben május 24-én tartanak, a redempciós diploma 1745. május 24-én történt kihirdetésének emlékére. Kiskunhalason a város napja – május 6. – a redempciós diploma aláírásának állít emléket. A történelmi tudat ápolása immár intézményesült formában zajlik.

Kiskunfélegyháza polgármestere 2008-ban a városnapi köszöntőjében a következőket írta: „Kiskunfélegyháza törzslakossága a redempció alatt alakult ki. E történelmi tényről vezérelve városunk alapítóinak azokat a törzsökös családokat tekintjük, amelyek a redempció lezárulásáig költöztek Félegyházára. A róluk való megemlékezésünk mindannyiunkban a nemzeti egységet és a nemzeti öntudatot szilárdítja, egyben erősíti bennünk a kiskun öntudatot is. Szép példa erre a kiskun települések szövetségének megalakulása és az általuk megválasztott kiskunkapitány szerepének felelevenítése, valamint most a kis- és nagykunok összefogása, amely lehetővé teszi a jövő év szeptemberben a kunok első világtalálkozójának megrendezését a kun települések bevonásával”⁸³. A köszöntő zárómondata: „Kívánom, hogy a büszke kiskun-érzés maradjon

⁸¹ Váginé Ván 2009: 8.

⁸² Redemptio 2000. VII. évf. 3. sz. 9.

⁸³ Ficsór 2008.

meg bennünk! Kívánom, hogy tiszta, őszinte szívvel folytassuk azt a munkát, amit egykoron városalapító ősünk elkezdtek”. A polgármesteri köszöntő 2008-ban megjelent szövegének hangvétele alig különbözik a redempció utáni évek évtizedek főbíróinak a kun öntudat erősítésére irányuló szónoklataitól.

A kapitányválasztási és beiktatási ceremónia koordinálására 2005-ben megalakult a KÖSZ, a Kiskun Önkormányzatok Szövetsége, amelynek tagja lett a hajdani Kiskun kerület területén létesült 32 település. A kun hagyományok ápolására létesült szervezet 2008. szeptember 24-én más kunsági szervezőkkel összefogva tovább terjeszkedett és létrehozta a Kun összefogás konzorciumot. „Amióta 1876-ban megalakult a *muszáj-vármegye*, kialakult a jelenlegi megyehatár, nem volt példa a kis- és nagykunok ilyen mérvű közös akaratnyilvánítására, amelyet a Kun összefogás konzorcium megalakulása jelent”,⁸⁴ – írja Bartha Júlia a Nagykunság néprajzkutatója. Az alakuló ülésen 49 konzorciumi tag, közöttük 32 kiskun, 9 nagykun önkormányzat, Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Kiskun megye önkormányzata, az ezekhez tartozó megyei múzeumok és négy civil szervezet képviselője írta alá a konzorciumi szerződést, amely azért jött létre, hogy előkészítse a kunok bejövételének 770. évfordulója tiszteletére rendezett programsorozatot, amely a Kunok I. Világtalálkozója cím alatt futott.

A Kunok világtalálkozóját háromévenként megrendezik. A programsorozat keretében a kunsági települések rendezvénnyel tisztelegnek a kun ősök emléke előtt. A világtalálkozóra visszatérnek az elszármazottak, a hagyományörző huszárok lovas túrákat szerveznek a kunok egykori útvonalán. A Jászkunság Műhely kutatói 2009-ben és 2012-ben is konferencián számoltak be eredményeikről.⁸⁵ A konferenciák múltfeltáró kötetei bizonyára erősítik majd a kunsági összetartozást. A kutatás igazolja, hogy a táji történeti vagy etnikai szempontból sajátos közösségek, mint például a kunok, a kunságiak napjainkban is keresik összetartozásuk eredőit. Úgy tűnik, minden korban és körülmények között van létjogosultsága a közösségformáló mi tudat ébrentartásának, legyen az kun identitás, a származási helyhez való kötődés vagy családi összetartozás. A 21. században a kun identitástudat népiünnepélyekben találja meg a maga reprezentálódásának lehetőségét.

Irodalom

A. GERGELY András

1996 *Kun etnoregionális kisvárosi sajátosságok?* Budapest: MTA Politikai Intézete.

2000 Politikai antropológia – avagy a politikai tudás archeológiája. 16–34. *Valóság* 43. 11. Budapest.

ANDRÁSSY KURTA János

1944 *A magyar nép szobrása.* Budapest: ABC Könyvkiadó Rt.

⁸⁴ Bartha 2009. Muszáj vármegyének a népnyelv Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét nevezte.

⁸⁵ Bartha 2011.; Mészáros 2013.

ALABÁN Péter

- 2005 Kiskunhalas társadalma a dualizmus idején és a Horthy korszakban. In Ö. Kovács József–Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. 447–485. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet:

- 1981 Kiskunfélegyháza újraterlepitőinek 1744. évi lajstroma. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 123–128.
- 1987 Járt-e Kossuth Félegyházán? In Fekete János (szerk.): *Kossuth Lajos emléke Kiskunfélegyházán*. 12–26. Kiskunfélegyháza: Kiskunfélegyháza Város Tanácsa.
- 1996 *A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876*. 2. kiadás, Debrecen: Ethnica Kiadó.
- 1997 Jász és kun, jászkun öntudat megnyilvánulásai a Kiskunságban. *Tisicum* X. 13–28.
- 2000 *Redemptusok. Gazdaság és életmód Kiskunfélegyházán a redempció első századában*. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen U. P.
- 2001 *Petőfiszállás*. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht.
- 2005 *A jászkun autonómia*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- 2008 *A kunok Magyarországon*. 2. kiadás, Kiskunfélegyháza: Kiskun Önkormányzatok Szövetsége.
- 2012 *Földadta sors. Népélet a Jászkunságban (1745–1848)*. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány.

BAGI Gábor

- 1995 *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig 1745–1848*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

BALOGH Mihály – SZABÓ Sándor

- 2000 *Felső Kiskunság – Dunamellék (Helyismereti olvasókönyv)*. Kunszentmiklós: Baksay Sándor Református Gimnázium.

BARTHA Júlia

- 2009 Kun összefogás. *Múzeumőr* VII. 1. 27.

BARTHA Júlia szerk.

- 2011 *Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. A Jászkunság kutatása 2009*. Szolnok: Kun Összefogás Konzorcium és a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága.

BÁRTH János

- 2001 A halasi határperek történeti-néprajzi tanulságai. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból*. 389–422. Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata.

BELLON Tibor

- 1979 *Nagykunság*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1996 *Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

BELLON Tibor – Örsi Julianna (szerk.)

- 1996 *A Jászkunság összefogása*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

BEREZNAI Zsuzsanna

- 2011 Népi humor Kiskunhalason. In Bereznai Zsuzsanna – Nagy Czirok László: *A hajdani halasi nép humora*. 5–131. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány.

BOTKA János

- 2000 *A kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai a betelepüléstől a kiegyezés koráig*. Lakitelek: Antológia Kiadó.

DANKÓ Imre

- 1985 Az etnográfus Baksay Sándor (1832–1915). In Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz II. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok*. 160–174. Budapest: ELTE Folklore Tanszék.

ERDEI Ferenc

- 1977 *Futóhomok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FAZEKAS István

- 1979 Móra Ferenc parasztábrázolása. *Cumania* VI. 287–318.

FENYVESI László

- 1987 A Kiskunság a török időkben. In Fazekas István – Szabó László – Sztrinkó István (szerk.): *A Jászkunság kutatása*. 1985. 215–301. Kecskemét–Szolnok, Damjanich János Múzeum.

FICSÓR József

- 2008 Tisztelt Olvasók! *Félegyházi Közlöny* XVII. 20. 5.

GALGÓCZY Károly

- 1877 *Pest-Pilis-Solt-Kiskunmegye monographiája*. Budapest: Pest megye Községe.

HALÁSZ Mátyás

- 1993 *Halász Mátyás történeti leírása Jászszentlászlóról*. Jászszentlászló: Jászszentlászló Község Önkormányzata.

HENKEY Gyula

- 1978 Etnikai embertani vizsgálatok taxonómiai eredményei Közép Magyarországon. *Cumania* 5. 395–448. 1989 Az embertani kép. In Bakó Ferenc (szerk.): *Palócok* I. 379–439. Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet.
- 1998 A magyarság etnikai embertani vizsgálata. *Cumania* 15. 403–466.

HOLCMAN Andrea

- 2007 *József Attila Szabadszálláson*. Szabadszállás: Glutinator Bt.

ILLYÉS Bálint

- 1980 *De jól esett annak dolga, ki SZ: Miklóson lakhatik. XVIII. századi helyi kéziratok*. Kunszentmiklós: Kunszentmiklósi Egyetértés Mg. Tsz.

ILLYÉS Bálint – ILLYÉS Katalin

- 1979 Kiskunsági hadtörténeti adalékok a napóleoni háborúk végéig. *Cumania* VI. 63–84.

IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor szerk.

- 1988 *A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár.

JANÓ Ákos szerk.

- 1965 *Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I.* Kiskunhalas: Kiskunhalas Városi Tanácsa.

JÁSZKUNSÁG

- 1868 *Jászkunság*. Vegyes tartalmú hetilap. I. évf. Horváth Farkas (szerk.) Jászberény: Kiadja Polgári Ferenc.

JÓZSEF Attila

- 1929 Dörmögő. *Toll* 1929. szept. 23.

JUHÁSZ Antal

2005 *A Duna–Tisza közti migráció hatása a népi műveltségre*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

KISS József

1979 *A Jászkun Kerület parasztsága a Németh Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1992 *A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A Kiskunság népi fafaragása.

1978 *Kiállítási katalógus*. Kiskunfélegyháza.

KOVÁCS SÁNDOR Iván

2000 „Batu Kán pesti rokonai” és a „Tatárjárás” Halason. *Forrás*, 32. 11. 68–78.

MÁNDOKI KONGUR István

1973 A kun miatyánk. *Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv*. 117–125.

1993 *A Kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

2012 *Kunok és magyarok*. Budapest: Molnár Kiadó.

MEZŐSI Károly

1972 *Közelebb Petőfihez*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

MÉSZÁROS Márta szerk.

2013 *Jászkunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jászkunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Kiskunfélegyháza: Kun Összefogás Konzorcium – Kiskun Múzeum.

MÓRA Ferenc

1979 *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.

MÓRA István

1979 *Hazaemlékezések*. Szeged: Somogyi Könyvtár.

NAGY CZIROK László

2002 *Kiskunhalasi krónika*. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány – Kiskunhalas történeti Kutatása Közalapítvány.

Ö. KOVÁCS József

1988 *Kiskunhalas 1848 tavaszán és nyarán*. Kiskunhalas: [Kiadó n.] (Halasi Téka 8.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2011 Kulturális régiók és etnikai népcsoportok. Bevezetés. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.), Flórián Mária (szerk.): *Magyar néprajz. Táj, nép, történelem* I.1. 427–442. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁLÓCZI-HORVÁTH András

1993 *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

PETERDI Vera

1995 Kun származástudat a 20. században. Esettanulmány Kunszentmiklósról. *Néprajzi Értesítő* LXXVII. 209–219.

REDEMPTIO

2000 *Redemptio* VII. 3. 9.

ROMSICS Ignác

2004 *Múltról a manak*. Budapest: Osiris Kiadó.

SELMECZI László

2011 *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

SÜMEGI György

2000 *Kiskunsági Madonnák*. Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre.

SZABÓ László

1978 A kiskunsági puszták emléke a mai Jászságban. *Cumania* V. 307–324. 1980 A jászsági helytörténeti, néprajzi kutatás eredményei a Kiskunság népművészetének értékeléséhez. In Korkes Zsuzsa – Péter László (szerk.): *A Kiskunság népművészete*. 47–58. Szeged: Somogyi Könyvtár.

1981 A jász öntudat alakváltozatai. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 129–145.

1982 *Jászság*. Budapest: Gondolat Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

1996 A nagykun öntudat. In Bellon Tibor – Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság összefogása*. 171–195. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

2012 *Mezőváros és paraszti kultúra. Történeti-néprajzi dolgozatok az alföldi mezővárosokról*. Kisújszállás: Nagykun Hagyományörző Társulás.

SZÜCS Judit

2001 „Eleven kis falu” Jászszentlászló települése családtörténetekben. In Szücs Judit (szerk.): *Tanulmányok Jászszentlászló történetéből és néprajzából*. 151–167. Jászszentlászló: Jászszentlászló Önkormányzata.

TÁLASI István

1977 *Kiskunság*. Budapest: Gondolat Kiadó.

TÓTH Sándor

1973 *Petőfi emlékek Szabadszálláson*. Szabadszállás: Szabadszállás Tanácsa.

TÓTH Tibor, H.

1993 *Félegyháza népnyelvének palócos gyökerei*. Kiskunfélegyháza: Önkormányzat Kiskun Napi Szervezőbizottsága.

VÁGINÉ VÁN Judit

2009 *Ván család. A kiskunhalasi Ván család története, leszármazottai a 17. századtól napjainkig*. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány.

Bánkiné Molnár Erzsébet

MTA doktora, levéltáros-történész, ny. múzeumigazgató.

E-mail: bhmihalyne@gmail.com

Erzsébet Bánkiné Molnár

Cuman and Jazygian-Cuman identity in Kiskunság

The author in her paper reveals the constituents of the identity of the population named as *kiskun* (i.e. Minor Cuman) out of the Cuman (*kun*) and Jazygian (*jász*) ethnic groups that moved to Hungary in the 13th century and lived between the rivers Danube and Tisza, from the perspective of social history and social ethnography, from the middle of the 18th century up today. The historical, administrative

and legal cohesion of Cuman and Jász people in Hungary was defined by Jász and Cuman autonomy. From the end of the 17th century the site of the realisation of this autonomy was the so-called Jazygian-Cuman District and the term Jazygian-Cuman was coined to express the cohesion of this population and to differentiate them from other people living beyond the District. The Cuman and the Jazygian-Cuman identity underwent remarkable changes in space and time. The period shifts of the history of Jazygian-Cuman people made a great impact on the identity of Minor Cuman people and then on people in the Minor Cuman Area. Therefore the author took as a dividing line the major historical events of Jazygian-Cuman history when presenting the expressions of Cuman identity. The pre-redemption period (prior to 1745) was the era of ethnic identity. The Minor Cuman identity in the period between the redemption and the 1848-1849 revolution and war of liberation was reinforced and shaped by the re-gained liberty and the re-purchased landed property. After the abrogation of privileges and the legalisation of landed property new constituents of identity were sought for. In re-shaping the we-identity of the Minor Cumans personal history, folk culture, literature and religion all played a role. Eventually, the paper presents in what way folklorism, preservation and invention of tradition help the reinforcement and formation of identity.

Rajeczky Benjamin, az egyetemes népzene tudomány képviselője

Az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához a Tudomány Doktora cím elnyerésére benyújtott önéletrajzában Rajeczky Benjamin a népzene kutatás területén mindössze két témakört nevezett meg: a) Nép dal és gregorián, b) Nép dal gyűjtés- és kiadás.¹ Dobszay László a New Grove Dictionary számára írt Rajeczky szócikkében kiemelhetette a lejegyzést, az általános népzenei analízist, a sirató és egyéb műfajok kutatását is.² Népzene tudományi munkásságáról Rajeczky születésének 100. évfordulójára írt tanulmányomban³ gyűjtőtevékenységén kívül a további kiemelkedő kutatási területek közé soroltam hang lemez szerkesztői, tudományos szervezői munkásságát.⁴ Magas szintű tudományos ismeretterjesztésein kívül a szerzetesi alázattal elvégzett, sok egyéb fáradságos aprómunkáját a tudomány polihisztora címszóval láttam el (például kopott fonográf hengerek anyagának leírása, kódextörések korának, dallamainak idő-, hely- és stílusbeli meghatározása, régi latin nyelvű zenei szövegek magyarra, kollégái tanulmányainak idegen nyelvre fordítása).⁵

Halálának 25. évfordulójára emlékezve elsőnek ezt a rá legjellemzőbb tulajdonságát hangsúlyoznám; „mindenes” volt, a szó legigazabb értelmében, úgy is, mint aki tiszta szívű szolgálatból mindent magára vállalt és időre elvégzett,⁶ és úgy is, mint aki öreg korában is mindenkinél nagyobb érdeklődést mutatott minden új tudományos kérdés iránt.⁷ De nem állt meg az általános érdeklődésnél, hanem rámutatva a kutató témák legproblemátikusabb, azért legsürgősebben feltárandó rétegeire és az eltévelyedés lehetséges pontjaira, szélesebb horizontú távlatot nyitva mindig új irányt is szabott valamely új téma kutatásának, utalva annak addigi szakirodalmára.⁸

Saját legkorábbi zenei emlékei „a társas zene ösfészke”-ből, a családból származó népdalok. 1941-ben gyerekeknek írt róla, de idősen is emlegette azt a meghatározó élményét, amit kisgyerekkorában vasárnap délutánonként nagyanyja öreges, halk hangú éneklése jelentett számára. Gyermeki fantáziáját különösen a népdal második sora ragadta meg: „Közepében legel egy kis bárány”, mely a széles palóc területen kedvelt *Ősszel érik babám a fekete szőlő* Jaj, de szépen zöldell a... határ kezdetű versszakából

¹ Rajeczky 1984a (lásd Tari 2003a: 338–343).

² Dobszay 2001.

³ A Rajeczky Benjamin halálának 25. évfordulójára az MTA BTK Zenetudományi Intézetben 2014. november 13-án, a szerző által szervezett zenetudományi konferencián elhangzott előadás bővebb változata.

⁴ Tari 2001a: 246–249., 252–254. Itt jegyezzük meg, hogy a tanulmány angolul is megjelent, de ennél és Rajeczky tanulmányainál csak akkor hivatkozunk az idegen nyelvű közlésre, ha nincs magyar megfelelőjük.

⁵ Tari 2001a: 249–252.

⁶ Tari 2001b.

⁷ Somfai 2007:190.

⁸ Mezei 2007:232.

való. „Minden zene, ami azóta gyökeret vert bennem, erre az egy sorra kapaszkodott, mint valami titokzatos öreg családfára.” – írta. „Most már tudom a nóta többi sorát is. De ennél az egy sornál mindig szeretnék megállni és repülni, repülni a kvinten az aranyos mezőre, a kis bárány és a nagyanyám hangja után.”⁹

Nemcsak a gyerekekhez szeretettel és mélységes tisztelettel viszonyuló, tanító szerzetespap hangja ez.¹⁰ A tudós Rajeczky hangja is egyben, aki a zenét lehetőleg mindig az élettel összefüggésben vizsgálta, mindkét általa művelt nagy területen. Még a népzenei hanglemezek történetéről szóló tanulmányában is megtalálta a módját, hogy személyes együttérzését is kifejezve utaljon a zene egyik fontos vonására, annak lelki gyógyító erejére, mikor a hazai felvételek 1945 utáni folytatásáról írt 1972-ben:

„Kapóra jött, hogy az áttelepedett moldvai csángók és bukovinai székelyek, ha az elhelyezkedés és megélhetés igen nagy nehézségei között is, de örömmel vették, hogy régi életük egy darabja – amiről most érezték, hogy igazán, mennyire az övék –, a magnetofonból hamisítatlan szépségben szólal meg, nemcsak emlékeztetőnek, hanem nagy gondjaik közt felüdülésnek is. Sok új, teljes balladafelvétel volt a fő eredmény.”¹¹ A bukovinai gyűjtések folytatása a gregoriánnal, a népénekkel, a magyar és európai zenei múlttal összefüggésben fontos tanulmányok létrejöttét eredményezte,¹² a moldvai csángóé pedig többek közt a Domokos Pál Péter és Rajeczky nevével fémjelzett három jelentős kötetet¹³ és a Szegő Júlia gyűjtéséhez írt tanulmányt.¹⁴ Utóbbi nemcsak tartalmánál fogva kiemelkedő, hanem azért is, mert a politikai viszonyoknak köszönhetően a moldvai népzénéről az 1980-as évek végén nem volt más szakszerű összefoglalás. Voigt Vilmos és a Magyar Néprajzi Társaság érdeméből Veress Sándor népzenei gyűjtése is csak egy év múlva jelent meg,¹⁵ a moldvai csángók kutatása pedig az 1989-es rendszerváltást követően kaphatott új lendületet. Rajeczky a gregorián és népzene összefüggéseit tárgyaló munkáiban természetesen már korábban is hivatkozott moldvai csángó példára.¹⁶

Érdeklődése, figyelme valamely téma sorsa iránt akkor is fontos volt számára, ha más foglalkozott vele. Erdélyi gyűjtőútra menet már az 1970-es évek elején megkért, tudjam meg Jagamas Jánostól, mi van a Trunk faluban gyűjtött anyaggal. Jagamas azt üzent, hogy még nincs lejegyezve. Az 1980-as évek közepén Rajeczky azt is felajánlotta, hogy közbenjár az anyag hazai kiadása érdekében. Jagamas János e felajánlásra egy levélben válaszolt 1987-ben. Válaszlevelének egy részlete: „Nagy örömmel és

⁹ Rajeczky 1941 (1976):329.

¹⁰ Lásd egy kamasz fiúnak írt levelét: Novotny 2007.

¹¹ Rajeczky 1972a (1976): 337.

¹² Rajeczky 1958; 1959a; 1969 (1976): 49.; 57–58.

¹³ Domokos – Rajeczky 1956.; 1961.; 1991.

¹⁴ Szegő 1988.

¹⁵ Veress 1989. ismertetését lapunkban lásd Tari 1993. A Veress Sándor gyűjtését összegző kötet előmunkájaként egy kisebb tanulmány is megjelent 1988-ban (Szalay 1988).

¹⁶ Így például már 1943-ban idézi az *En fölkelék jó regvel, hajnalba...* kezdetű népéneket a Kodály 60. születésnapjára írt tanulmányában, melyben először veti föl a népzene és gregorián összefüggéseinek azonos módszerű, összehasonlító vizsgálatát (Rajeczky 1943 (1976): 30). A dallamot 1954-ben Domokos Pál Péter gyűjtőtársával felvette Simon Ferenc Józsefnétől (Gr 200A). Ezt később kiadta a *Magyar Népzene* III. lemezsorozaton (Rajeczky 1982: IV-A, 3).

1. kép. Rajeczky Benjamin (Fotó: Miháltz Gábor 1989. március)

érdeklődéssel vettem levelet, melynek tartalma egészen meglepő és nagyon megtisztelő volt számomra. Hálásan köszönöm a felajánlott segítséget, de sajnos nem tudom igénybe venni, ugyanis a trunki anyag egyelőre nemhogy nyomdakész állapotban, de jóformán sehol sincs. Mindössze annyi van készen belőle, amennyit a legutóbbi kötetem egyik beszámolója (*Szemelvény Trunk népzenejéből*) tartalmaz. Ez pedig csupa helyszíni, vázlatos

lejegyzések alapján készült. A teljes anyag – gépi felvételeken – még lejegyzésre és feldolgozásra vár. [...] ígérem, hogy újból előveszem és igyekszem mindkét kötetet (Inaktelke, Trunk) elkészíteni.”¹⁷ Erre azonban Jagamas János egyre romló egészsége miatt sajnos már nem került sor.

Az adott témák, falvak, régiók zenéje mögött számára mindig ott volt a dallamokat megszólaltató egyén és közösség. Az 1988-ban elhunyt Fél Edit néprajzkutatótól a szakma nevében ő búcsúzott el az *Ethnographia* lapjain, ám az csak 1991-ben, két évvel Rajeczky halála után jelent meg. Búcsúztatójában egyben saját zeneantropológiai szemléletmódját és magyarságát is megfogalmazta, a két nagy előd iránti tiszteletét is kifejezve. Az együtt töltött múzeumi évekre visszaemlékezve így írt: Fél Edit osztályán „Mintha csak Bartók és Kodály világába kerültem volna, akik egy idegenül gondolkodó értelmiségnek a történelmet őrző parasztság dallamaiból áramló, új közösséget éltető energiáit közvetítették egy modern parasztság építésére, meg nem utolsó sorban az erőforrás megbecsülésére. A legapróbb részletek élesszemű megfigyelésén alapuló rendezés Bartók lejegyzéseire és rendszerezésére emlékeztetett, az ismertető meleg szavak pedig olyan parasztságismeretről árulkodtak, amelyet Kodály követelt meg a népzene-kutatótól: gondolkodás és érzelmek azonosságából eredő lelki rokonságról, amit csak a közöttük élés közvetíthet. Arról Bartók azt mondta: élete legboldogabb napjai voltak.”¹⁸ Leírta azt is, amit a 20. század szülöttjeként maga is megszenvedett, s amelyről a rendszerváltás küszöbén is még csak kevesen mertek hangosan szólni: „egy új célokra törő társadalompolitikai erő kíméletlen önkénnyel vetett véget a régi életformának, limlommá degradálva annak teljes eszköztárát is. Az ötvenes években sehol sem szólaltak meg a falukutatók, a harmincas évek nyelvén megörökíteni ezt a folyamatot.”¹⁹

¹⁷ A levél eredetije a Pásztói Múzeumban a Rajeczky hagyatékban található.

¹⁸ Rajeczky 1991:160.

¹⁹ Rajeczky 1991: 161.

A népzene gyűjtést 1929-től megkezdve éppen a harmincas években, még intenzívebben 1935-től folytatta²⁰ innsbrucki teológiai doktorátus, zenetörténeti és művészettörténeti tanulmányok, valamint aktív zenélés (gregorián kórus vezetése) után, 1926 óta a Budai Szent Imre Gimnáziumban igen nagy hatékonysággal működő, elismert, országos hírre emelkedett ének- és hittantanárként. Kodály Zoltánhoz már tanárként iratkozott be a Zeneakadémiára népzene tanulni, a napi iskolai tanítás, eseményszámba menő énekkari-zenekari koncertjei, papi teendői és a népzene gyűjtése mellett. Tanulmányai elmélyítésére 1932–35-ben három tanéven át Kodály Zoltán zeneszerző magántanítványa lett, úgy járt be zeneszerzés óráira a Zeneakadémiára (akkoriban ott nem volt népzeneoktatás). Kodály mindjárt a harmadik évfolyamba vette föl. Rajeczky pedig már innsbrucki éve alatt olvasta Kodály írásait, s az 1920-as évek végétől „nyitogatta szemét a kíméletlen valóság szemléletre és a merész jövőbe nézésre.”²¹

Közben pedagógiai írások egész sorát adta közre, az 1933-ban Ádám Jenővel, Kerényi Györggyel, Bárdos Lajossal és másokkal létrehozott Magyar Énekoktatók Országos Egyesületének főtítkáráként pedig sikra szállt az általános műveltséget szolgáló, modern alapokon álló zenei nevelés megteremtéséért.²² Pedagógiai programjában a magyar és európai népzene, a gregorián és általában a régi zene valamint a kortárs zene egyaránt helyet kapott. A kronológiát 1600-ig követő, 1948-ban kiadott zenetörténeti könyve a műzene mellett afrikai és sok más nép szájhagyományos zenéjét is tárgyaló része a világ zenéinek különbségeire és azonosságaira irányítja rá az olvasó figyelmét.²³ A cím alapján feltehetően több kötetre tervezett zenetörténeti összefoglaló további folytatását minden bizonnyal a politikai fordulat sodorta el. Pedig Rajeczky Benjamin ezekben az években időszerűnek érezhette, hogy a modern alapokon álló zeneoktatás segítségével már kellő zenei alpműveltséget szerzettek²⁴ az általános zenetörténetben is kiművelje. Az előző évben zenetörténeti jegyzeteket bocsátott közre,²⁵ a Pázmány Péter Tudományegyetem 1947–48-as tanévének I. félévében pedig heti egy órában *A magyar népdal európai kapcsolatai*-ról tartott előadásokat.²⁶

²⁰ Az évszámnak a mátravidéki gyűjtésekkel valamint Kodály személyével összefüggésben azért van jelentősége, mert Kodály 1935-től nem folytatja közvetlenül az addig nagy erővel végzett palóc gyűjtéseket. A hely- és népismerettel rendelkező Rajeczky viszont a Kodály által megkezdett területek feltárásába kapcsolódik be. Tari 1995: 256.; 2002: 166.; 174–175.

²¹ Rajeczky 1971: 14.

²² Tari 2001a: 237.; Lukin 2007. E tényt egy 1933. november 24-én keltezett levél a következőképp rögzíti: „Nagyságos Rajeczky Benjamin úrnak Budapest. Tisztelettel értesítjük, hogy a Magyar Énekoktatók Országos Szövetségének november 24-én tartott alakuló közgyűlése Kartársunkat főtítkárnak választotta meg. Tekintse Kedves kartársunk ezt a választást a feléje irányuló bizalom őszinte megnyilvánulásának és kérjük, hogy ismert szaktudásával és ügyszeretetével Egyesületünk keretén belül is hathatósan működjen közre nemes célunk elérésében. Kartársi üdvözlettel Bitter Illés elnök.” (Pásztói Múzeum Rajeczky hagyaték.)

²³ Rajeczky 1948a.

²⁴ A zenei anyanyelvi alapokon álló iskolai énekoktatás számára Kerényi Györggyel kiadott *Énekes Ábécé* 1938–1943 között tíz kiadást ért meg. Kodály Zoltán 1943–44-ben bocsátott közre két, nagyrészt népdalokat tartalmazó kötetet ugyancsak az iskolai énekoktatás számára. Kerényi – Rajeczky 1938.; Kodály 1943–44.

²⁵ Rajeczky 1947.

²⁶ Fél 1948: 351.

1940-től kapcsolódott be a gregoriánkutatásba a hazai gregorián források vizsgálatával. Ekkor vette föl először a gregorián és a népzene összefüggéseinek kérdését, mely a szélesebb körű közép-korkutatás mellett egyik legfőbb témája lett. Ilyen munkáinak előzménye az 1939-es olaszországi tanulmányút, melynek eredménye 1948-as tanulmánya *Két dallam-történeti adalék* címmel. Olasz anyagának ismerete mögött az akkor működő olasz népzene-kutatók (mindenekelőtt az általa nagyra tartott, szóban később is emlegetett Giorgio Nataletti) gyűjteményeinek tanulmányozása áll. A

2. kép. Rajeczky Benjamin fonográffelvételt készít a Néprajzi Múzeumban. Mellette Veres Péter és Vargha László (é.n. Pásztói Múzeum, Rajeczky hagyaték)

nyugat-európai dallam-összehasonlítással kapcsolatban írta: „Dallamaik nagyobbik része még mindig szédítően tarka képet mutat, a sok apró csoport azonosítására meg kell elégednünk egy-egy soros egyezések kimutatásával is, ill. vállalnunk kell azt a veszélyt, hogy felületen mozgó vagy esetleg tévútra vezető összehasonlítást végzünk. Minél több adatra van szükség, a bizonytalan is többet ér a semminél.”²⁷

1957-ben azonban, mikor a zoboralji lakodalmásokat vizsgálja, már így fogalmaz: „A nyomozó munka hosszadalmasnak ígérkezik.” Bizonyos „rég stílusú csoportjaihoz nem találunk érintkezési pontokat, avval az általános megállapítással pedig, hogy a dallamok hangvétele emlékeztet egyes gregorián csoportokra, nem jutunk tovább a bizonytalan tapogatózásnál. Konkrét fogódzók után kell nyomoznunk.”²⁸ 1959-ben a kvint-kvart-kisterc esésű székely betlehemes recitatív dallamokat bodroglői menyasszony-síratókkal valamint a bibliai és számtani leckék recitatív formuláival rokonítja.²⁹ 1964-ben a síratók hangterjedelmének kérdésével kapcsolatban külön is kiemeli, hogy a megalapozatlan általánosítások nemcsak a saját ítéletet zavarják, hanem [...] olyan gyanút keltenek, mely erősen megingatja a szerző módszerébe vetett bizalmunkat.”³⁰

Nép- és műzene viszonyát egységben látó szemléletmódja mindig megmutatkozott tudományos munkáiban. Ennek többféle megfogalmazása közül az egyik *A népzene-kutatás története* című, 1986-ban megjelent munkájában található, melyben kimondja, hogy a zeneélet már a középkorban jelezte mű- és népzene összefüggéseit. „A népzene és a műzene, anélkül, hogy különbözőségük különösebb problémát jelentett volna, tel-

²⁷ Rajeczky 1948b (1976): 124.

²⁸ Rajeczky 1957a (1976): 225.

²⁹ Rajeczky 1959a (1976): 233–234.

³⁰ Rajeczky 1964 (1976): 211.

3. kép. Balassa Ivánnal a Bodroghözben (1952. Pásztói Múzeum, Rajeczky hagyatéka)

jesen egymás közelségében élt.³¹ A dallamok terjedéséhez felsorolja a vándorzenészek közvetítő szerepét, az utazó fejedelmeket és főurakat kísérő zenészeket. A népi és műzenei dallamok csereviszonyának „eredménye volt az egész zeneélet, melyben az ünnepek sorához alkalmazkodott a falusi, városi és főúri gyakorlat egyaránt; még a templomi dallamok is profán szövegekkel szólaltak meg és éltek tovább, vagy fordítva: világi dallamok vallásos szöveggel lettek otthonra a templomban.”³²

Amikor az említett munka megjelenik, Rajeczky már jó két évtizede elismert vezetője az International Folk Music Council (ma International Council for Traditional Music) azon munkacsoportjának, mely a népzene írott történeti forrásait kutatja (a csoport mai neve: Historical Sources of Traditional Music), s melynek megalakulásában Walter Wiora konkrét javaslata mellett Rajeczkynek elévülhetetlen érdemei vannak. 1965–80 között tagja volt az IFMC Végrehajtó Bizottságának is. A történeti munkacsoport vezetéséről 1988-ban egészségi okokból mondott le.³³ Elnöki posztról való távozása után a munkacsoport következő, 1991-ben megtartott konferenciáján a két új elnök, Doris Stockmann és Hartmut Braun méltatta Rajeczky szerepét. Braun a történeti összehasonlító módszer fő célkitűzéseit és feladatait összefoglaló tanulmányában összegezte a csoport létrejöttének körülményeit az 1964-es budapesti konferenciától kezdve, az 1967-es freiburgi megalakulásig, kiemelve Rajeczky Benjamin szerepét. Hangsúlyozta, hogy míg az alakuló ülésen Wiora csupán az írott és szózhagyományos zenei adatok egyenrangúságára hívta fel a figyelmet, Rajeczky a zenén kívüli források felhasználásának fontosságára is figyelmeztetett. Az irodalmi forrásokon kívül (líra, epika) a visszaemlékezések, elbeszélések, mesék, útibeszámolók, erkölcsi traktátusok, periratok, írott közösségi szabályok népzenevel kapcsolatos adatainak kutatását is feladatként jelölte meg.³⁴

Meggyőző érvei nyomán – írja Braun – az 1970-ben Brno-ban megrendezett következő konferencián már kutatók tucatjai tartottak előadásokat e témákban az 1500 előtti időkből származó történeti adatokra támaszkodva.³⁵ Braun kiemelte még, hogy a

³¹ Rajeczky 1986a: 6.

³² Rajeczky 1986a: 7.

³³ A Svédországban, Kungälvben 1988 októberében megtartott konferenciára második szívinfarktus után általam küldte lemondó üzenetét. Ugyanakkor a csoport másik vezetője, Wolfgang Suppan is lemondott.

³⁴ Braun 1994: 15.

³⁵ Braun 1994: 16.

külföldi kutatók tiszteletük jeléül nem véletlenül választottak különböző történeti népzenei kérdéseket a *Studia Musicologica*-ban Rajeczky 70. születésnapjára megjelent tanulmányaik témájaként.³⁶

A brnoi konferencia megnyitó előadását Rajeczky tartotta. Kiemelte a népzene-kutató felelősségét a dallamtipológia létrehozásában, amely munkánál a történeti adatokat is tekintetben kell vennie.³⁷ A munkacsoport harmadik, 1972-ben Sárospatakon megtartott és Rajeczky Benjamin által szervezett konferenciája is újat hozott. A hazai szervező által megtartott megnyitó előadást úgy értékeli a szaktudomány, mint a népzene-tudomány új irányzatát, melyben a csoport vezetője a népzene-re vonatkozóan immár nemcsak általános leírások, hanem közvetlen zenei források feltárását szorgalmazta.³⁸

Maga Rajeczky Benjamin is kitért erre a sárospataki konferenciáról írt beszámoló-jában.³⁹ Egyben világossá tette a népzenei rendezés lényegét: „Az 1964-es budapesti konferencia fordulópontot jelentett a Nemzetközi Népzenei Tanács életében. A népzene tudományos vizsgálata ekkor került elvben a Tanács tevékenységének középpontjába. [...] Mikor a '64-es konferencia témájának kitűzéséről volt szó, Kodály indítványomra nyomban beleegyezett, hogy a népzene és a zenetörténet viszonya legyen a vezető gondolat. [...] A konferencia ennek jegyében zajlott, és a gondolatnak ma legjelentősebb képviselője, Walter Wiora referátumában egy munkacsoport felállítását indítványozta, melynek feladata a népzene-történeti források tanulmányozása és kiadása.” [...] a népzene és a zenetörténet [...] kapcsolatai sokkal összetettebbek és problémákban gazdagab-bak, mint ahogyan itt-ott még szakemberek is gondolják (hiszen népzene-tudományunk állandó gondja az a fajta dallam-összehasonlítás, mely egy-egy kiugró motívum vagy csupán dallamkezdet egyezése alapján – a dallam folytatását, szerkezetét tekintetbe se véve – állapít meg kapcsolatot mai dallam és történeti forrás között, diszkreditálva tudománya komoly voltát.) A mai népdalnak gyakran sok száz példányát kell analitikus elemzésnek alávetni, míg a földrajzi, majd történeti összehasonlításra alkalmas variáns-csoportokba kerül, módosulási, elágazási, érzékeny pontjainak rendszerbe foglalásával és szem előtt tartásával, szövegfunkciójának figyelembevételével: míg *típus* lesz az össze-szevetési alap. [...] A történeti forrás megfelelő olvasása és értelmezése, a romlás és variáns megkülönböztetése, a rokonforrásokkal, előzményekkel és leszármazókkal való viszony megállapítása, rendeltetés és használat ismerete csak a történeti összehasonlítás másik pontját rögzíti; a mai népzene-hez fűződő kapcsolat, a hozzá vezető út, a típust típussal összetartó erők felkutatása a munka legnehezebb és legszebb szakasza.” – írta.⁴⁰

Sejthető, mennyi ötletet adott két fiatalabb munkatársának, szobatársának e kérdésekben is, akár a gregorián témák megbeszélése, gregorián- illetve népzenei dallam-típusok létrehozásának munkái, akár a közös ebédek alkalmával. Annak a leglényege,

³⁶ *Studia Musicologica* 13. 1971. *Benjamin Rajeczky Septuagenario*. Többek közt a következő külföldi kollégái, részben munkacsoportjának tagjai írtak tiszteletére: Wolfgang Suppan (Ausztria), Walter Wiora, Hartmut Braun, Franz Viktor Spechtler, Christoph Petzsch (akkori Nyugat-Németország), Jerko Bezić (Horvátország), Karl Vetterl, Karel Fojtík cseh népzene-kutatók.

³⁷ Rajeczky 1973: 204.

³⁸ Braun 1994: 17.

³⁹ Rajeczky 1972b.

⁴⁰ Rajeczky 1972b: 20.

amit részletekbe menően Dobszay László *A típus-fogalom a magyar népzene kutatásban* címmel, Szendrei Janka pedig *A magyar népdalok új stílusrendjének elveiről* címmel adott ki tanulmányban 1978-ban, itt a pataki konferencia Rajeczky által írt beszámolójában fogalmazódik meg először.

Minden témára nyitottságánál és tájékozottságánál fogva más esetben is előbb hívta fel a figyelmet olyan témákra, melyekkel valaki más csak évekkel később kezdett foglalkozni, illetve amely téma kutatását maga közvetlenül nem folytatta. *Többszólamúság a középkori Magyarországon* című, 1968-ban megjelent tanulmányában írta például: „Az organum- és diszkantművészetnek nyomait hiába keressük a népzenei hagyományban. Hiszen az rendesen még az egyházi kórusokon is csak kevesek tudománya volt. Legfeljebb paraszthege düseink az ostinato praxison túlmenő párhuzamos kvintjei emlékeztetnek a stílusnak a hangszeres zenébe is átszüremlett, és azon keresztül szélesebb rétegeket érintő hatására.”⁴¹ A jegyzetben az MTA Népzene kutató Csoportja gyimesi hegedűs felvételére és Pátia felvételre hivatkozik. Sárosi Bálint majd csak tíz évvel később ír a gyimesi csángók hegedűstílusáról, benne az ott jellemző kvintpárhuzamokról.⁴² Rajeczky ismertette idegen nyelven Sárosi Lipcsében 1967-ben németül kiadott magyar népi hangszerekről szóló kötetét. „...megtisztelő, hogy az 1. kötet a miénk, annak ellenére, hogy a magyar instrumentárium és hangszeres zene is a vokálissal ellentétben és összehasonlítva a szomszéd népekkel szerénynek nevezhető.” – írta.⁴³ Ő volt a lektora a könyv egyszerűsített magyar változatának, valamint Sárosi Zenei anyanyelvünk című, a Magyar Rádióban elhangzott sorozata könyv változatának is.⁴⁴ Bertók Mihály 1954-ben készített dudáját még abban az évben megvásárolta Néprajzi Múzeum számára.⁴⁵ Hogy a verbunkos zene területén is otthon volt, több alkalommal megtapasztalhattam. Gyűjtőfüzeteiben cigányprímás által játszott verbunkost is rögzített, énekes előadónak a magnószalaggal spórolás idején is engedett érzelgős magyarnótát énekelni a hagyomány összefüggő rendszerének megismerése és a megkérdezett személy lelki egyensúlyának fenntartása érdekében.⁴⁶

Tudományos diplomáciai közvetítő szerepét nyugat-kelet között, már a halála első évfordulóján, Pásztón megrendezett emlékülésen hangsúlyozhattam.⁴⁷ A Népzene kutató Csoport 50 éves évfordulóján a kutatócsoport indulását a korabeli szaksajtóban megjelent idevonatkozó írások alapján pedig megállapíthattam, hogy a II. világháború utáni nehéz időszakban ő volt az a népzene kutató, akihez nyugatról a legsötétebb időkben is eljutottak a friss szakirodalmi munkák, melyek ismertetését lelkiismeretesen vállalta, csakúgy, mint kortársainak frissen megjelent munkái pozitív tartalmú ismertetését (közte Vargyas Lajos több munkáját).⁴⁸ 1949-ben például ő adott hírt az

⁴¹ Rajeczky 1968a (1976): 143.

⁴² Sárosi 1978.

⁴³ Rajeczky 1968b: 365.

⁴⁴ Sárosi 1973a; 1973b.

⁴⁵ G. Szabó 2004: 10. 54.111.1-es sz. duka.

⁴⁶ Gyűjtőmódszerét illetően korábban arra is utaltunk, hogy énekes előadóihoz hamar utat talált, amely célirányos munka végzését tette lehetővé számára (Tari 1995–96: 338–339).

⁴⁷ Tari 1991.

⁴⁸ Tari 2003b: 187–200.

Ethnographia-ban a néprajztudományi képzés megindításáról a palermói egyetemen Giuseppe Cocchiara vezetése alatt.⁴⁹ A születésének 100. évfordulójára rendezett nemzetközi konferencián több külföldi kutató közt különösen a két lengyel, Stęszewski⁵⁰ és Bielawski⁵¹ hangsúlyozta, hogy Rajeczky Benjamin közlekedő kapocsként működött kelet és nyugat, észak és dél, Európa illetve a világ más tájai között. Neves külföldi zenei lexikonok őt kérték fel népzenei, gregorián zenei és egyházi népének szócikkek, fejezetek megírására,⁵² külföldi egyetemeken előadás tartására a magyar népzeneről, itthon pedig külföldi népzenei témájú könyvek ismertetésére,⁵³ a különböző népek zenéjének bemutatására. Jól tanúsítja az utóbbit a Bartha Dénes és Tóth Margit által szerkesztett zenei lexikon majdnem 300 általa írt, sok külföldi népzenet bemutató szócikke.⁵⁴ Rá hárult a népzene tudomány történetének, irányzatai alakulásának megírása,⁵⁵ miként a külföld számára is ő írta meg egy-egy adott korszak hazai kutatásainak történetét, bőséges bibliográfiával alátámasztva.⁵⁶

Általában is sokféle módon közvetítette nyugat és kelet felé a magyar kultúrát.⁵⁷ A hazai közönség számára a Magyar Rádióban tudományos ismeretterjesztő sorozatot indított Európa népeinek mélyebb gyökerű szájhagyományos zenéje megismertetése céljából, hogy a felületes, hamis ismeret helyett megnyissa „a füleket az autentikus, igazán «európai» hangzásra”.⁵⁸

Noha számos külföldi konferencián vett részt a legkülönbözőbb témákkal, tudta, hogy az azokon való részvétel nagy lekötöttséget jelent, energiátöbbletet kíván, s nem vállalhatók a hazai témák kárára. Hogy ő e kétféle kötelezettséget is jól össze tudta illeszteni, olyan kötetek mutatják, mint a *Magyar Népzene Tára* ötödik, 1966-ban megjelent *Síratók* kötete, melyet

⁴⁹ Rajeczky 1949.

⁵⁰ Stęszewski 2007.

⁵¹ Bielawski 2007.

⁵² Így például az MGG a népzene és a középkor zenéje megírására, a Handbuch des Volksliedes szerkesztői pedig a gregorián és népének megírására kérték föl (Rajeczky 1960.; 1975).

⁵³ Rajeczky 1967a.

⁵⁴ E lexikon első kötetében (Bartha – Tóth 1965) 58 szócikk között például ő írta le Ausztrália és Óceánia, Indonézia (külön is Bali), Dél-Amerika népzenejét. További népzenei szócikkek még például *francia népzene, afrikai dobjelzések, country-dance, bourrée, ballata, cobla, diaphon, estampie* stb.

⁵⁵ Rajeczky 1981.; 1984b.; 1986a.

⁵⁶ Rajeczky 1961.; 1965a. Az új hazai eredményeket a külföld felé is közvetíti (Rajeczky 1986b).

⁵⁷ Egyben közös kutatási feladatokra figyelmeztetett, lásd Rajeczky 1965b.

⁵⁸ Rajeczky 1974 (1976): 340. A rádiós sorozat indításáról, Rajeczky Benjammal való munkakapcsolatáról a sorozat szerkesztője, Máder László *Rajeczky Benjamin és a Magyar Rádió* címmel tartott előadást a 2014. november 13-án az MTA BTK ZTI-ben Rajeczky Benjamin halálának 25. évfordulóján tartott emlékkonferencián, a konferencia szervezőjének, egyben a sorozat legfiatalabb résztvevőjének, a jelen sorok írójának felkérésére. A Máder László által bemutatott, Rajeczky által neki írt két levél jól alátámasztja Rajeczkynek a téma szerkesztése során megmutatkozó igényességét, kiemelkedő szaktudását.

Kiss Lajossal együtt készített, de a külföld csodálatát kiváltó, Pitré díjat nyert bevezető tanulmányt ő írta hozzá. Nem mellékesen neki köszönhetően ez az első kétnyelvű könyv a sorozatban.⁵⁹

Alapvetőek Rajeczky kutatásai a népzenei előadásmód vizsgálatában, illetve a gyakorlatból származó eredményei a lejegyzési módszerek finomításában is.⁶⁰ A Néprajzi Múzeum munkatársaként⁶¹ benne Lajtha nemcsak egy mindenes munkást, hanem kitűnő gyűjtőtársat és a legkitűnőbb népzenelejegyzőt kapta,⁶² akihez a Népzene kutató Csoportba neves külföldi szakemberek jártak a népzenei lejegyzés technikáját tanulni. Szerzetesi alázattal vállalta a legdúsabban cifrázott énekes dallamok és többszólamú hangszeres zenék lejegyzését, utóbbiakat Lajtha erdélyi köteteihez.

Kodályról először 1937–38-ban,⁶³ majd Kodály 60. születésnapjára írt,⁶⁴ azután pedig többször is mestere halála után.⁶⁵ Bartók népzene tudományi munkáival már 1948-tól foglalkozott, paptanári és szerzetesi hivatásától megfosztottan, szinte dacolva a hatalommal a vészterhes ötvenes években. Így Bartók lejegyzéseinek glosszáit vizsgálta 1948-ban,⁶⁶ bemutatta Sopron megyei gyűjtését,⁶⁷ s megemlékezett róla, mint a néprajz tudomány úttörőjéről.⁶⁸ Szabolcsi Bencével a külföldi olvasóra is gondolva, a magyarok kívül további négy nyelven mutatta be Bartók kézírását,⁶⁹ vizsgálta lejegyzésmódját,⁷⁰ Vargyas Lajossal pedig az 1950-es évek legkiválóbb külföldi kutatóinak tanulmányait szerkesztette egybe Bartók emlékére.⁷¹ A kiváló gyakorló muzsikus Rajeczky, aki az általa vezényelt koncerteken kívül hangversenyek bevezetéseként szuggesztív zenei ismeretterjesztő előadásokat is tartott 1948 előtt, melegen beszélt Bartókról az előadóról is az *Este székeleyknél* műről és annak forrásáról szóló dolgozatában. „Aki emlékszik még a Bartók zongoraestek bővületére – és ki ne emlékeznék rá, aki csak egyszer is ehhez az ajándékhoz jutott életében –, tudja, hogy ez volt az utolsó szó. A ráadások forró levegője a félig eloltott lámpák alatt hirtelen meghűsödött, és a törékeny, fehérhajú játékos is mintha messziről szólalt volna meg. [Itt az *Este a székeleyknél* „népdal”-témájának kottája következik.] Soha még modern művész szebben meg nem hajolt, őszintében nem hódolt anyanyelve előtt, mint Bartók egy-egy ilyen esti vallomással.”⁷²

⁵⁹ Erről is beszélt a Gaál István által 1987-ben készített portréfilmben.

⁶⁰ Tari 2001a: 245–247.

⁶¹ Erről az időszakról lásd többek közt Berlász 1982.; Balassa 2001. Megjegyzendő, hogy Balassa cikkében a József keresztnév téves (Balassa 2001: 218). Rajeczkyt Ferenc névre keresztelték. Születési anyakönyvi kivonatát lásd Tari 2007: 170.

⁶² Lajtha hangszeres köteteinek lejegyzéseiről több alkalommal nyilatkozott, például a Magyar Televízió által 70. születésnapja alkalmából készített riportban. Lásd még Tari 1992: 156–159.

⁶³ Rajeczky 1937–38.

⁶⁴ Rajeczky 1943.

⁶⁵ Rajeczky 1967b–c; 1972c–d; 1979.; 1983.; 2001.

⁶⁶ Rajeczky 1948c.

⁶⁷ Rajeczky 1956.

⁶⁸ Rajeczky 1957–58.

⁶⁹ Szabolcsi – Rajeczky 1961.

⁷⁰ Kerényi – Rajeczky 1963.

⁷¹ Rajeczky – Vargyas 1956.

⁷² Rajeczky 1957b: 575.

Komoly tudományos munka végzésébe, azon belül az időt rabló, sok utazással járó gyűjtőmunkába csak az egyházi iskolák államosítását követően fogott, amikor 1945-ben elbocsátották tanári állásából. Gyűjtései a régi Felső-Magyarországra, azon belül nagy súllyal a Palócföldre, az Alföldre és a Dunántúlra terjedtek ki. A legtöbb anyagot Heves és Nógrád megye valamint Borsod megye falvaiban gyűjtötte, bár gyűjtéseinek nem a mennyisége és földrajzi kiterjedtsége az igazi értéke, hanem a minősége.⁷³ A Dunántúlon is dolgozott, mint arról az 1950-es év Néprajzi múzeumi munkái összefoglalójában ír Barabás Jenő: „A népzenei gyűjtések 3 területre irányultak: a tolnabaranyai székek és csángók között a históriás énektípus emléke, Nógrád megyében a cigányzenekarok táncanyaga, Zala megyében pedig a regösénekek tárgyában végzett gyűjtőmunkát Lajtha László és Rajeczky Benjamin.”⁷⁴

Néprajzos gyűjtőtársakkal is dolgozott. Fél Edittel és Hofer Tamással Átányban, Bakó Ferencsel Felsőtárkányban, Bálint Sándorral Tápén – itt a cél egyházi népének gyűjtés volt, mely szintén témái közé tartozott. Balassa Ivánnal a Bodroghözben gyűjtöttek együtt.

Az anyag rétegzettségét illetően kiemelhetjük témacentrikus gyűjtéseit. Ilyenek az egyházi énekek, a párosítók, a palóc lakodalmas és más egyéb nagy tömegű jeles napi népszokás anyag: úrvéköszöntők, farsangi, pünkösdi szokásdalok és a gyermekjátékanyag. 1951-ben megjelent a MNT I., gyermekjátékokat tartalmazó kötete, a kötet kiadása számára azonban nem jelentette az anyagfeltárás befejezettségét és az összegyűlt anyag vizsgálatának mellőzhetőségét. A strófikus formánál korábbi stádiumban lévő, egy-két soros zenei formának a vizsgálatát idős korában még a korábbiaknál is nagyobb figyelemmel végezte és számos példával bizonyította, hogy a strófa előtti formák éppúgy megtalálhatók a siratók egyes formuláiban, mint a szokásdalok és gyermekdalok között. Kimutatta a különböző funkciójuk és erős improvizáltságuk ellenére közös stílusvonásaikat, egyre jobban visszakanyarodva múltunkba a rokonépek és az európai népzenei mélyrétegek irányába.⁷⁵

A szülőföld és a lakóhely, Pásztó többször szerepel tudományos írásaiban. Népzene és zenetörténet két-három apró adatként Pásztó esetében is összesűrűsödött számára. Mindig izgatta, szóban többször említette, vajon Zsigmond király megfordult-e zeneszekkel, köztük német trubadúrával Pásztón. A *Pásztó felett kerek az ég alja* kezdetű népdal sajátos aszimmetrikus ritmusát a Felix Hoerburger tiszteletére írt tanulmányában mutatta be.⁷⁶ *Regélni* című dolgozatában a pásztói lakodalmi „regösök” említésekor a regösök szó gyűjtését sürgette minden magyar tájegységben, amíg az ki nem hal, mert mint remélte, az elvezethet a szokás nyomára.⁷⁷

Ő maga nemcsak a könyvek, tanulmányok rendszeres figyelemmel követését tartotta fontosnak, hanem a hanglemezkiadványok meghallgatását is. Lemeztárában megvoltak a legváltozatosabb klasszikus műzenei hanglemezek a legkiválóbb elő-

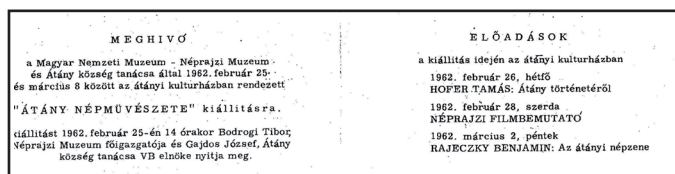
⁷³ Tari 1995., 1995–96.

⁷⁴ Barabás 1951: 222.

⁷⁵ Rajeczky 1964.

⁷⁶ Rajeczky 1977.

⁷⁷ Rajeczky 1959b: 237.

4. kép. Meghívó átányi kiállításra (1962. Pásztói Múzeum, Rajeczky hagyaték)

adókkal, a legjobb lemezcégektől: számos Bach mű, Liszt művek, a Figaro házassága, a Borisz Godunov, Reger hegedűművek His Master's Voice kiadásban, Saint Saens és Bartók művek, a Deutsche Grammophon Gesellschaft kiadásában, *Das Katolische Kirchenlied* sorozaton belül passiók. Mellettük ott voltak a népzenei lemezek: Norsk Folke Musikk kiadványon norvég hardingfelen játszott hallingok, szlovák énekes és dudalemez, japán szertartási zene, főleg kagura és kamakura, Kurt Reinhard török gyűjtése, svéd népzene az egyik leghagyományőrzőbb területről, Bingsjöből, normandiai és provence-i énekes és hangszeres, olténiai és erdélyi román népzene, valamint magyar népzenei kiadványok (például Együd Árpádtól, ajánlással: „Szeretettel Béni bácsinak Együd Árpád”⁷⁸).

Hagyatékában grafittervezés kézírásával fennmaradt a Zenetudományi Intézet lemeztárából kigyűjtött külföldi népzenei lemezek száma, közte baszk, svájci lemezekkel.

Az európai zenetörténet-sz-népzene tudós Rajeczky Benjamin szakmai érdeklődése a népzene kutatáson belül is nagyon sokirányú volt. Önfegyellemmel, szorgalommal, következetességgel és lényeglátással párosuló tehetsége, az idős korában is minden iránti őszinte érdeklődése sok mély tudásról árulkodó munkát eredményezett, olykor egy-egy apró cikk formájában.⁷⁹ Hatalmas ismeretanyagon alapuló frappánsan tömör megfogalmazásai mindig utat kínálnak a továbblépésre.

Rajeczky Benjaminsnak a népzene kutatás területén kifejtett munkássága főbb területeit csak címszavakban sorolhattam fel érdeklődésének irányait jelezve. Tudományos munkáiban gyakori megjegyzése, amit a Szent Gergely doktróról szóló ének kapcsán így írt: „a zenei gyakorlat az élethez kapcsolódott, az élet pedig értékes teljesítményt követelt.”⁸⁰ Az ő élete minden területen, a népzene tudomány oldaláról is a maradandó, értékes teljesítmények közé tartozik. Munkássága örök példát, az általa megkezdett kutatások pedig hosszú időre szóló feladatokat adnak még a jövő népzene kutatóinak. Csak figyelni kell a szavára, írásait olvasva.

⁷⁸ Pásztói Múzeum Rajeczky hagyaték. Lásd Együd 1975.

⁷⁹ Ilyen a kommunikációs célokat szolgáló hanglejtést vizsgáló tanulmánya: Rajeczky 1980.

⁸⁰ Tari 2007: 166.

Irodalom

BALASSA Iván

2001 Találkozásaim Rajeczky Benjáminnal (1901–1989). *Ethnographia*. 112. 215–222.

BARABÁS Jenő

1951 Néprajzi gyűjtések az 1950. évben. *Ethnographia*. LXII. 221–223.

BRAUN, Hartmut

1994 Zur Geschichte der Studiengruppe zur Erforschung historischer Volksmusikquellen. In Stockmann, Doris – Erler, Anette (szerk.): *Historische Volksmusikforschung. Studiengruppe zur Erforschung historischer Volksmusikquellen. Beiträge der 10. Arbeitstagung in Göttingen 1991*. 321–337. Göttingen: Edition Re /in Orbis Musicarum 10./

BERLÁSZ Melinda

1982 Da Capo al Fine – Ismétlődő segélykiáltások a népzene kutatás létéért (1946–1950). *Magyar Zene*. XXIII. 1. 10–17.

BIELAWSKI, Ludwig

2007 Rajeczky Benjamin lengyel tudományos kapcsolatai. In Tari Lujza (szerk.) *Pásztó zenei emlékei*. 199–202. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata.

DOBSZAY László

1978 A típus-fogalom a magyar népzene kutatásban. *Ethnographia*. LXXXIX. 497–509.

2001 Benjamin Rajeczky. In Sadie, Stanley – Tyrell, John (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 20. 772–773. London: Macmillan Publisher.

DOMOKOS Pál Péter – RAJECZKY Benjamin

1956., 1961., 1991.

Csángó népzene I–III. Budapest: Zeneműkiadó. (I. 1956., II. 1961., III. 1991.)

EGYÜD Árpád (gyűjt. és szerk.)

1975 *Somogyi népköltészet*. (Zenei szerkesztő Olsvai Imre). Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága.

FERENCZI Ilona (szerk.)

1976 *Rajeczky Benjamin írásai*. Budapest: Zeneműkiadó.

FÉL Edit

1948 Egyetemi néprajzi előadások (Néprajzi hírek). *Ethnographia*. LVIII. 351–352.

KERÉNYI György – RAJECZKY Benjamin

1938 (X. kiadás, 1943) *Énekes Ábécé*. Budapest: Magyar Kórus.

KERÉNYI György – RAJECZKY Benjamin

1963 Über Bartóks Volksliedaufzeichnungen. *Studia Musicologica*. V. 1–4. 441–448.

KISS Lajos – RAJECZKY Benjamin (szerk.)

1966 *A Magyar Népzene Tára V. Siratók*. [A bevezető tanulmányt írta Rajeczky Benjamin.]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KODÁLY Zoltán (szerk.)

1943–44 *Iskolai énekgyűjtemény I–II*. Budapest: Országos Köznevelési Tanács. /Nemzetnevelők Könyvtára V. A népiskola könyvei 15./

LUKIN László

2007 Beszélgetés Rajeczky Benjáminnal a magyar iskolai énektanítás hőskoráról. In Tari Lujza (szerk.): *Pásztó zenei emlékei*. 207–214. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata.

MEZEI János

- 2007 A Rajeczky-életmű egysége. In Tari Lujza (szerk.): *Pásztó zenei emlékei*. 229–232. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata.

NOVOTNY Gergely

- 2007 Rajeczky Benjamin, a Budai Szent Imre Gimnázium tanára. In Tari Lujza (szerk.): *Pásztó zenei emlékei*. 225–227. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata.

RAJECZKY Benjamin

- 1937–38 Kodály vallásos és egyházi művei. *A zene* XIX. 1937–38. 222–224.
- 1941 (1976) Ébred a zene. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 329–330. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1943 (1976) Népdaltörténet és gregorián kutatás. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 29–32. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1947 *Énekszó*. Budapest: Magyar Kórus. /Zenetörténeti jegyzetek I–IV./
- 1948a *Kis zenetörténet I. 1600–ig*. Budapest: Magyar Kórus.
- 1948b (1976) Két dallamtörténeti adalék. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 124–126. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1948c Bartók Béla glosszái a népzenei lejegyzésekhez. *Ethnographia*. LIX. 28–31.
- 1949 Olaszországi néprajzi hírek. *Ethnographia*. LX. 416.
- 1956 Bartók Béla népdalgyűjtése Sopron megyében. *Soproni Szemle*. 1956. X. 3. 83–88.
- 1957a (1976) Adalék felvidéki lakodalmasaink dallamstílusához. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 225–227. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1957b Este a székelyeknél. *Ethnographia*. LXVIII. 575–587.
- 1957–58 A magyar néprajztudomány úttörői IV. Bartók Béla 1881–1945. *Akadémiai Értesítő*. 58. 39–42.
- 1958 (1976) Kaszás e földön a halál. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 228–231. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1959a (1976) A székely betlehemes recitativok stílusához. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 232–235. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1959b (1976) Regélni. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 236–237. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1960 Ungarn: Volksmusik. Kunstmusik – Mittelalter. In Blume, Friedrich (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart (MGG)*. 1055–1061., 1061–1067. Kassel–Basel–Paris–London–New York: Bärenreiter.
- 1961 Musikforschung in Ungarn 1936–1960. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 225–249.
- 1964 (1976) A siratók hangterjedelmének kérdéséhez. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 210–215. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1965a Népzene kutatásunk útja 1945–1965. *Magyar Zene* 2. 125–129.
- 1965b (1976) Az osztrák és magyar népzene kutatás közös feladatai. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 238–240. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1967a (Ismeretetés) Stockmann, Doris – Fiedler, Wilfried – Stockmann, Erich (szerk.): *Albanische Volksmusik. Band I, Gesänge der Qamen*. Berlin: Akademie-Verlag 1965. *Studia Musicologica*. IX. 3–4. 466–468.
- 1967b Kodály Zoltán búcsúztatása. *Muzsika* X. 5. 9–10.

- 1967c (1976) Kodály Zoltán nyomában. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 341. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1968a (1976) Többszólamúság a középkori Magyarországon. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 141–150. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1968b (Ismertetés) Sárosi Bálint: Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente I. (Hg. Ernst Emsheimer, Erich Stockmann). *Studia Musicologica*. X. 365–366.
- 1969 (1976) Gregorián, népének, népdal. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 40–58. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1971 Zeneoktatásunk módszeréről. *Muzsika* 12. 14–15.
- 1972a (1976) A magyar népzenei hanglemezek. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 334–338. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1972b Népzene-történeti konferencia Sárospatakon. *Muzsika*. XI. 20–21.
- 1972c Kodály visszaemlékezés. *Muzsika* XV. 12. 28–29.
- 1972d Kodály és a magyar népzene-tudomány. *Vigília*. 37. 7. 448–452.
- 1973 Europäische Volksmusik und Musik des Mittelalters. *Studia Musicologica* 15. 201–204.
- 1974 (1976) Az európai népdalgyűjtés útja. In Ferenczi Ilona (szerk.): *Rajeczky Benjamin írásai*. 339–340. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1975 Gregorianik und Volksgesang. In Röhrich, Lutz – Brednich, Rolf Wilhelm – Suppan, Wolfgang (szerk.): *Handbuch des Volksliedes* Bd. 1. *Gattungen des Volksliedes*. 391–405. München: Fink Verlag.
- 1977 Zur Frage der asymmetrischen Rhythmen. In Baumann, Peter – Brandl, Rudolf Maria – Reinhard, Kurt (szerk.): *Festschrift Felix Hoerburger zum 60. Geburtstag*. Neue ethnomusikologische Forschungen. 85–95. Laaber: Laaber Verlag.
- 1979 [Rajeczky Benjamin emlékezése Kodályra] In Bónis Ferenc (szerk.): *Így láttuk Kodályt. Harmincöt emlékezés*. 214–218. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1980 Hűdintés. In *Ethnographia*. XCI. 393–396.
- 1981 Népzene-gyűjtés; népzene-kutatás. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Néprajzi Lexikon* IV. 30–33.; 34–36. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1982 *Magyar Népzene III.* (Szerk.). Budapest: Hungaroton LPX 18050-53.
- 1983 Kodály Zoltán és a Magyar Néprajzi Társaság. *Ethnographia*. XCIV. 530–533.
- 1984b Népzene-tudomány népzene-kutatás. In Dahlhaus, C. – Eggebrecht, H. H. – Boronkay Antal (szerk.): *Brockhaus-Riemann Zenei Lexikon II.* 621–622. Budapest: Zeneműkiadó.
- 1986a *A népzene-kutatás története*. Népzenei Füzetek. Budapest: OKK Módszertani Intézet.
- 1986b (Ismertetés) Dobszay László Magyar zenetörténet. Budapest: Editio Musica. 1984. *The New Hungarian Quarterly*. XXVII. 102. 1–10.
- 1991 Emlékezés Fél Editre. *Ethnographia*. 102. 160–161.
- 2001 Zoltán Kodály. In Sadie, Stanley – Tyrell, John (szerk.): *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. 13. 725. London: Macmillan Publisher.
- RAJECZKY Benjamin – VARGYAS Lajos (szerk.)
- 1956 *Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SÁROSI Bálint
- 1973a *Magyar népi hangszerek*. Budapest: Tankönyvkiadó. /Ének-zene szakköri füzetek 1./
- 1973b *Zenei anyanyelvünk*. Budapest: Gondolat.

- 1978 A gyimesi csángó hegedűstílus. *Magyar Zene*. 19. 2. 176–183.
- SOMFAI László
- 2007 Köszöntő. In Tari Lujza (szerk.): *Pásztó zenei emlékei*. 189–191. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata.
- STĘSZEWSKI, Jan
- 2007 Rajeczky Benjamin lengyelországi kutatóútja. In Tari Lujza (szerk.): *Pásztó zenei emlékei*. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata. 203–206.
- SZABOLCSI Bence – RAJECZKY Benjamin (szerk.)
- 1961 *Bartók Béla kézírása*. Budapest: Editio Musica.
- SZEGŐ Júlia
- 1988 *Ismeretlen moldvai nótafűk*. Válogatta és szerkesztette Tari Lujza. A bevezető tanulmányt írta Rajeczky Benjamin. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- SZENDREI Janka
- 1978 A magyar népdalok új stílusrendjének elveiről. *Ethnographia*. LXXXIX. 484–496.
- SZALAY Olga
- 1988 A moldvai dialektus néhány sajátossága Veress Sándor gyűjtése alapján. *Zenatudományi Dolgozatok 1988*. 183–201. Budapest: MTA ZTI.
- G. SZABÓ Zoltán
- 2004 *Aduda – The Bagpipe*. Budapest: Néprajzi Múzeum. /A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 9. (Sorozatszerk. Fejős Zoltán)./
- TARI Lujza
- 1991 Rajeczky Benjamin európai kapcsolatai. *Néprajzi Hírek*. 20. 4. 95–98.
- 1993 (Ismeretetés) Moldvai gyűjtés. Gyűjtötte és lejegyezte Veress Sándor. Szerk. Berlász Melinda és Szalay Olga. Magyar Népköltési Gyűjtemény Új folyam. (A Magyar Néprajzi Társaság megbízásából szerk. Voigt Vilmos) XVI. Budapest: Múzsák Kiadó. 1989. *Ethnographia*. 104. 624–626.
- 1992 Lajtha László hangszeres népzene gyűjtései: 1911–1963. *Magyar Zene* XXXIII. 2. 141–190.
- 1995 Rajeczky Benjamin mátravidéki népzene gyűjtő munkássága. In Horváth László (szerk.): *Mátrai Tanulmányok 1995*. 255–289. Gyöngyös: Mátra Múzeum.
- 1995–96 Rajeczky Benjamin Heves megyei népzene gyűjtései I. Átány és Bodony. In Petercsák Tivadar – Szabó J. József (szerk.): *Agria XXXI–XXXII. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 1995–1996*. 333–370. Eger: Dobó István Vármúzeum.
- 2001a Rajeczky Benjamin, a népzene tudós. Születésének 100. évfordulójára. *Magyar Zene* 3. 235–260.
- 2001b Aki szolgálatot végzett – A 100 éve született Rajeczky Benjamin emlékezete. *Palócföld*. Irodalmi és művészeti, közéleti folyóirat. XLVII. 6. XI. 503–515.
- 2002 Nógrád megye népzenejének 20. századi gyűjtői. In Kapros Márta – Lengyel Ágnes – Limbacher Gábor (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVI*. 161–191. Balassagyarmat – Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2000.
- 2003a Rajeczky Benjamin tudományos önéletrajza (1984). Jegyzetekkel ellátta és közreadja Tari Lujza. *Zenatudományi Dolgozatok II. Tanulmányok az MTA Népzene kutató Csoport megalakulásának 50. évfordulójára*. 329–346. Budapest: MTA ZTI.

- 2003b Népzene kutatás intézményes keretek között: az első évek és a korabeli szaksajtó. *Zenatudományi Dolgozatok I. Tanulmányok az MTA Népzene kutató Csoport megalakulásának 50. évfordulójára*. 187–210. Budapest: MTA ZTI. I.
- 2007 (szerk.) *Pásztó zenei emlékei*. Pásztó: Pásztó Város Önkormányzata. – Ebben Tari Lujza: Rajeczky Benjamin (O. Cist.) zenetörténész, Pásztó egykori jeles lakója. 161–187.
- 2008 *Rajeczky Benjamin. Nógrád a varázslatos világ 4*. Salgótarján: Nógrád Megye Önkormányzata.

VERESS Sándor

- 1989 *Moldvai gyűjtés*. (szerk. Berlász Melinda – Szalay Olga). Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Múzsák Kiadó. /Magyar Népköltési Gyűjtemény Új folyam 16./

Tari Lujza

Munkahely: MTABTK Zenetudományi Intézet – tudományos főmunkatárs. Akadémia köztestületének tagja, egyetemi docens.

E-mail: lujzatari@gmail.com

Lujza Tari

Benjamin Rajeczky, an outstanding scholar of ethnomusicology

The paper commemorates the 25th anniversary of Benjamin Rajeczky's death. Benjamin Rajeczky (1901–1989) was a Cistercian monk, and a researcher of medieval and folk music with an international reputation. Between 1960 and 1967 he was deputy director and head of department at the Research Group for the Study of Folk Music of the Hungarian Academy of Sciences, and, after Zoltán Kodály's death, he became director of the Research Group. He was a member of several Hungarian and international professional boards, and as an initiator and head of the Study Group on Historical Sources of Traditional Music within the Council for Traditional Music he made a fundamental impact on the study of folk music.

The author of the article has investigated the role Benjamin Rajeczky played in Hungarian and international ethnomusicology in a number of papers and has presented two of his important collections in detail. In this paper she summarises the major aspects of Rajeczky's scholarly oeuvre, paying attention to some biographic details as well.

Benjamin Rajeczky was interested in all sorts of research topics within the study of folk music, yet, his outstanding academic achievements can be tied primarily to the scrutiny of laments, nativity plays, folk customs and religious folk songs set in a broad European or Euro-Asian context. He devoted special attention to the Palóc, Moldavian Hungarian, Bukovina Székely ethnic groups just as well as to the culture of Zobor (Nitra) region. His exemplary works on the relations between Gregorian chants and folk music and the ancient relationship between folk music and classical music also have to be mentioned.

**„Ennek az első kötetnek az anyagát Erdélyben,
a kalotaszegi falvakban gyűjtöttük.”
A Malonyay-vállalkozás ismeretlen részlete**

A címben szereplő mondat Malonyay Dezső *A magyar nép művészete* címen kiadott ötkötetes monumentális könyvfolyamának első, *A kalotaszegi magyar nép művészete* című kötetének Budapesten, 1906. január 1-jén keltezett bevezetésben szerepel.¹ Gyűjtőmunkája a nemzeti művészet kincseinek felhalmozásának ígézetében zajlott. Korábban is történtek erre irányuló kezdeményezések, az erdélyi tájegység háziipari kincseinek, főleg varrottasainak felfedezése és továbbéltetése „Kalotaszeg nagyszonyja”, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka nevéhez köthető,² aki Malonyay nagy ívű célkitűzéséhez hasonló elképzeléssel, de szűkebb területen látott munkához: „Leltárba venni mindent, ami érték és megőrizni az utókor számára.”³ Jankó János kalotaszegi munkásságával színre lépett a szaktudomány, a néprajzkutatás, akinek könyvére Malonyay többször hivatkozott és bőségesen felhasználta.⁴ Hasonló jellegű célt tűzött ki a századelőn a maga szakterületén, az építészetben Kós Károly is, aki Kalotaszegen igazán otthonosan érezhette magát. Számtalan írásában kifejtette, hogy az erdélyi népművészet sajátos formakincseit a nemzeti építőművészet megteremtése érdekében össze kell gyűjteni és fel kell használni. Fanatikus meggyőződéssel vallotta, hogy „Nemzeti művészetünk gyökere Erdélyben még él.”⁵

Malonyay Dezső nemcsak az elvégzendő szintetizálás megoldásához szükséges feladatokat vetette fel, a kutatás és gyűjtés helyszínét is megadta. „De ha – amint magunk is bevalljuk – a magyar képzőművészet nemzeti formái nemcsak hogy egységes stílussá tömörítve, de tudományosan megállapítva, sőt még csak összegyűjtve sincsenek, hol veszi a magyar művész a kifejezési módokat, amelyek nemzeti jellemünknek a jegyei? [...] Ott kell keresni, ahol még megtalálhatjuk: a nép művészetében.”⁶ Idézett bevezetésében megköszöni munkatársainak, hogy „javamunkájukkal” hozzájárultak a vállalt feladat sikeres beteljesítéséhez. Az újabb adatok fényében az abban közölt névsort⁷ utólag kiegészíthetjük Kelemen Lajos (1877–1963) levéltáros-történész nevével.

A kolozsvári levéltáros levelezésének feltárását és közzétételét célként maga előtűző kutatásom első része után is ezres nagyságrendben mérhető, publikálatlan leve-

¹ Malonyay 1906: 13.

² Vö. Tőkés 1989: 218–231.

³ Baranyai 1989: 242.

⁴ Lásd Jankó 1892.

⁵ Kós 2014: 88.

⁶ Malonyay 1906: 10–11.

⁷ Malonyay 1906: 15.

let kell feldolgoznom.⁸ Kelemen Lajos vérbeli szakember volt, intézményes gyarapító munkája során az Erdély történelmében valamennyi jelentőséggel bíró oklevél és okmány, családi irat- és levéltáranyag megmentésének szándéka közben saját levelezésének biztonságos elhelyezésére is gondolt. Az általa papírra vetett vagy másoktól kapott írásbeli diskurzusok az erdélyi politikai, tudományos, művelődési, kulturális és művészeti élet számtalan, becses, közreműködése nélkül pusztulásra ítélt adathalmazát őrizték meg a kedvezőbb kutatási és publikálási lehetőségekkel rendelkező utódok számára.

Kelemen Lajosnak a múzeumi gondolat megvalósításában, az erdélyi levéltárügy kiteljesedésében játszott és a történetírás területén kifejtett iskolateremtő tevékenysége meghatározó tudományos értéket képvisel. Élete és munkássága ismeretében hagyományozódni fog és időt álló lesz Jakó Zsigmond történettudós kinyilatkoztatás szerű megállapítása: „közösségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában Kelemen Lajos marad minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klió erdélyi magyar napszámosságainak.”⁹ Határozott kijelentésének alapját saját tapasztalata szolgáltatta: „Életében éppen példájával és gyakorlatával nevelt” – emlékezett és emlékeztetett.¹⁰ A múlt relikviáinak fontosságával kapcsolatos megközelítésmódja, Szabó T. Attila emlékei alapján, napjainkban sem veszített semmit jelentőségéből és időszerűségéből: „Az emlékeket csak a tudatlan és szívtelen nem becsüli. Ne hagyjuk többé pusztulni a levéltárakat és levelesládáinkat.”¹¹ Kelemen Lajos ebben a szellemben nevelte mindazokat, akik egyetemi katedrája hiányában is tanítványaként keze alá kerültek, vagy munkatársi, baráti, ismeretségi körébe juthattak. Munkássága a máig ható történelmi változást hozó 1920. esztendő után, a kisebbségi lét körülményei között lezajlott erdélyi magyar tudományosság paradigmaváltását követően értékelődött fel súlyának megfelelően.¹²

Mi lehet az, ami összekapcsolta ezt a két, látszólag más-más, a művészet és a tudomány területén munkálkodó egyéniséget. Ennek megfigyeltéhez szintén a már idézett kalotaszegi kötet előszava ad kulcsot: „Nincs olyan porcikája a magyar eredetiségnek, aminek elveszése, aminek paragon hagyása és meg nem őrzése pótolhatatlan vesztesége ne lenne művelődésünk nemzeti jellegének, így tehát egész kultúránknak. Mennyi vészett már el!”¹³ A magyar identitástudat meghatározó szellemi és tárgyi értékeit képviselő kincsek megmentésének Malonyay Dezső által megfogalmazott feladatát Kelemen Lajos is ugyanolyan módon gondolta véghezvinni: „Mentsük, ami még megmenthető.”¹⁴

A legendás levéltárosnak a történelem, az erdélyi múlt iránti érdeklődését elmélyítette Orbán Balázs szülőföld-bibliája, *A Székelyföld leírása* és Kövály László egyik máig ható alapműve, az *Erdély régiségei* című munkája. A letűnt korok emlékei kutatásának vágyában kirándulócsapatot szervezett és gyalogszerrel járta be Erdély feltá-

⁸ *Kelemen Lajos levéltáros-történész levelezése I. kötet (1894–1920). levelek kéziratának összeállítása.* NKA Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma. Pályázati azonosító 3802/04560.

⁹ Jakó 1978: 374.

¹⁰ Jakó 1978: 367.

¹¹ Szabó T. 1977: 13.

¹² Vö. Sas 2010a: 83–96.

¹³ Malonyay 1906: 13.

¹⁴ Malonyay 1906: 13.

ratlan régiségeket rejtő falvait, hogy történelmüket megismerje és néprajzi, valamint művészeti értékeiket felfedezze. Így talált rá 1894-ben marosvásárhelyi református kollégiumbeli osztálytársával, ifj. ribicei Nemes Ödönnel az ádamosi unitárius templomban Magyarország legrégebbi évszamos (1526) mennyezetfestményére. Főbb eredményei közé sorolható felfedezései még a homoródszentpéteri karzattöredék, az ugyancsak középkori marosszentkirályi és a nyárádszentlászlói falfestmények, a 15. századi *Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák* anyakódexe, a rovásírásos bejegyzések,¹⁵ valamint a mezősegi gyepűvonal, a kora Árpád-kori országhatár.¹⁶

Kelemen Lajos 1902-ben Gidófalvy István közjegyző ajánlására jutott be napidíjasként az Erdélyi Múzeum Könyvtára helyszíni katalógusa munkálataihoz.¹⁷ 1903. január 1-jétől helyezték át az Egyetemi Könyvtárhoz állami szolgálatba, Erdélyi Pál igazgató keze alá. Üres levéltári állás nem lévén, egy évig napidíjasaként a Hírlap-könyvtárban, majd ugyancsak egy évig a Régi Magyar Könyvtár (RMK) részlegnél kapott munkalehetőséget. A továbbiakban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattárában alkalmazták a leíró katalógus felvételezésére, ahol lehetősége nyílt a bemenekített levéltári anyagokkal, levelesládákkal való ismerkedésre, adatgyűjtésre, a becses adatok átadásával való önzetlen szakmai segítségnyújtásra.¹⁸

Munkálkodásuk eredőjének ismeretében még érthetőbb, magától értetődőbb kettőjük találkozása és együttműködése.

Az alábbiakban közölt kézírásos levél „A Magyar Nép Művészete a Franklin-Társulat vállalata.” fejléces levélpapíron íródott. A fejléc alatt a levél bal oldalán nyomtatott betűkkel: „SZERKESZTŐ: MALONYAY DEZSŐ dr. BUDAPEST, VII. Szabó-József utca 23.” A levél jobb oldalán Kelemen Lajos kézírásával: „Bélyege aug. 12. Vásárhelyre – továbbítva – ért aug. 14.”¹⁹ A borítékon címzés Kelemen Lajos úrnak »Egyetemi Könyvtár Kolozsvár«²⁰ Marosvásárhely (Szántó u. 28. sz.);²¹ feladó A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE, Budapest, VII. Szabó József utca 23. A boríték hátoldalának alján nyomtatott betűkkel: „Malonyay Dezső” A levél Kelemen Lajos hagyatékában maradt fenn. Lelőhelye: Arhivele Naționale Direcția Județeană, Cluj. (Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. A továbbiakban NLKMI) Fond 593.

Malonyay Dezső levele Kelemen Lajosnak
(Bánffyhunad, 1904. augusztus 12.)

»Budapest, 190«²²

B[ánffy] Hunyad, Kossuth utca 355.

Kedves Uram,

Szíves készségére támaszkodva engedje meg, hogy egy kérréssel zaklassam. Szükségem volna

¹⁵ Vö. Sas 2009.

¹⁶ Lásd Sas 2010b: 398–407.

¹⁷ Principálisa életéről írt monográfiáját lásd Kelemen 2002.

¹⁸ Vö. Sas 2013.

¹⁹ Malonyay Dezső keltezetlen levelét Kelemen Lajos bejegyzése segítségével datálhattuk.

²⁰ Áthúzott, helytelen címzés.

²¹ Az új cím más kézírásával íródott.

²² A levél nyomtatott része áthúzva.

a templomfestő Umlingek (apa és fia), s a XVII. század hagyományai szerint dolgozó Simon György biográfiájára és a vonatkozó adatokra,²³ továbbá, hogy kik dolgoztak még kívülők az erdélyi templomokban?

Kérem, ha idejéből telik, szedne össze számomra néhány adatot s adna utasítást az adatok sebesebb megtalálhatásához.

Eddig 15 falut kutattunk föl, s már az eddig találtakból kitelnék három kötet.²⁴

Meleg kézszorítással

Malonyay

Kelemen Lajos a neki írt fontosabb leveleken feljegyezte válaszát, vagy annak lényegre törő kivonatolását. Szerencsénkre ebben az esetben is így tett. Malonyay Dezső levelének hátoldalán kézírással feljegyzésként válaszáának összegzése olvasható.

„Válasz aug. 17.

Kolozsvárról ide továbbították a levelét, de csak tegnap kaptam meg, mert Ny[árád]szeredában voltam.

Az Umling testvéreket csak Jankó könyvéből,²⁵ Simont egyáltalán nem ismerem.

Ha városi mesterek s éppen kolozsváriak, akkor a céhjegyzőkönyvek adnak adatokat. Ezeket októberben esetleg átnézhetem.

Ha nem voltak oda valók, akkor nehéz az adatkeresés. Véletlen szerencse.

Bánffy-Hunyadon nézzem utána, vajon nem volt-e asztalos céh. B[ánffy]-hunyadi iparosokra adatok a XIX. sz. elejéről a Kolozs megyei selejtezett levéltárból az Erd[élyi] Múzeumban. Bánffy-levéltár. De ebben nehéz keresni.

Az egyházközségek jegyzőkönyvei 1780-tól kezdődnek. Azokban adatok.

M[aros-] Tordában a ref. és unitár esperességek adatai.

Ha szükséges, én úgyszólván kutatok ezekben a jövő télen, s nem lesz nehéz ezekre is gondolnom.

A Kolozs-kalotai esperességnek ilyen régi adatai tudtommal nincsenek. Próbáljon szerencsét Désy Gyula esperestnél Gyaluban. A Névkönyv²⁶ adatai csak rostálva jók.

Ny[árád]szentmárton és [nyárád]sz[en]timrei mennyezetekről. Az utóbbit elpusztították.

Mindezeket, illetve az összes erdélyi mennyezetfestéseket a Kultuszminisztérium N[a]

²³ Vö. Kiss 2008.

²⁴ A falvak népművészeti emlékeinek gazdagságát Kelemen Lajos naplója is visszaigazolta. Bejegyzésében Malonyay Dezső kalotaszegi kötetével kapcsolatban némi kritika érződik. „Vasárnap, 16-án elmentünk Magyarvalkóra és [Magyar]Gyerőmonostorra. [Magyar] Valkóra templomba menetel előtt értünk. [...] Most láttuk, hogy mennyi szép van kiaknázatlanul még a faluban. Festői házhomlokzatok, bejárók, homlokzat és bejáromegoldások, színek és épüle csoportok. Malonyay könyvének művészi házillusztrációit meg lehetne háromszorozni innen. [...] [Magyar]Gyerőmonostoron a templomban volt a nép, mikor megérkeztünk. [...] A templomban az Umling-féle mennyezet és karzat elég jó. A katedrát Kabos Ferenc és Szodorai Anna készítették 1725-ben. Gyönyörű szép munka. Sipos Dávidé az is, de a valkóit messzire meghaladja. Érdekes, hogy Malonyay könyvében csak a valkóinak van egy silány képe. Ezt észre sem vette.” Kelemen Lajos naplója. 1921. október 16-i bejegyzés. NLKMI Fond 593. Az általam sajtó alá rendezett és megszerkesztett napló megjelenés előtt áll.

²⁵ Lásd Jankó 1892.

²⁶ Lásd *Az Erdélyi Reformata Anyaszentegyház Névkönyve évfolyamait*.

g[yságo]d vállalkozásától függetlenül is, le kellene hogy festesse, s ki kellene, hogy adja. Szép és érdekes anyag. Nem tudom, vajon N[agysá]godat nem kötik-e majd túlságosan le? Nem vonják-e igen el?

Festők: Sz[en]tmártonban, a sz[en]timrei kórusnál, M[agyar] Fülöpön. A pókai ismeretlen. Az ajtonié nem jut eszembe, de közöltem a feliratát Erd[élyi] Múzeum 1900.²⁷

Malonyay Dezső levele sejteti, hogy – „szíves kézségére támaszkodva” – nem ez volt az első kapcsolatfelvételük, ezen kívül korábban is igénybe vehette Kelemen Lajos segítőkészségét, sőt, felkérte közeli munkatársának. Erre utal Rugonfalvi Kiss István (1881–1957) levéltáros, történész, egyetemi tanár nemrégien előkerült levele,²⁸ mely kettőjük kapcsolatában újabb, eddig nem ismert adalékul szolgál. Előzményként el kell mondani, hogy levele megírásának idején Kiss István báró Radvánszky Béla (1849–1906) koronaőr, felsőházi tag és művelődéstörténész titkáráként a sajókazai kastélyban elhelyezett 14 ezer kötetes könyvtárat és családi levéltárat rendezte. Miután a báró titkára útján szakmai jellegű kérésekkel segítségért fordult Kelemen Lajoshoz, innen eredeztethető barátvá erősödött kapcsolatuk. Kiss István Kelemen Lajos levelére írt válaszában (Sajókaza, 1904. június 30.) kifejtette álláspontját a levelezőtársa által felvetett témákkal kapcsolatban, melyek során felmerült Malonyay Dezső neve is. „Mindenben, az utóbbiakra nézve egyetértek veled, örvendek azon, hogy a tudós nők kérdésében ugyanaz a véleményed, mint az enyém; nagyon tudom helyeselni, hogy Malonyayt a szent cél érdekében támogatod, de titkárává nem szegődtél. Kár lett volna félbeszakítani pályádat, amelyen már a múzeum körül sok érdemet szereztél, és még sokat szerezhetsz! Csodálatos, hogy mégis épp a Malonyay ajánlata ad alkalmat arra, hogy megkérdezzelek, hogy vajon nem lenne-e kedved Pestre feljönni a múzeumba, vagy országos levéltárba? A múzeumban ez évben három üresedés is lesz és bár kettőnek már van gazdája, a harmadik a tied lehet, az országos levéltárban is lesz egy betöltendő állás.” Kiss István levele időrendben megelőzte Malonyay Dezsőét, az abban írottak bizonyítják, hogy Kalotaszeg népművészeti kincseinek gyűjtője korábban is kapott segítséget Kelemen Lajostól.

A hivatkozott két levél megírásának időpontja is arra utal, hogy a gyűjtőmunkát szervező, koordináló Malonyay a *Kalotaszeg* kötettel az 1904. esztendőben intenzíven foglalkozott, annak anyaga az év végére elkészült. A kiadóval és a minisztériumokkal folytatott egyezkedések elhúzódása miatt csúszott két esztendőt a kötet megjelenése. Kelemen Lajosnak írt levele cáfolatul szolgálhat arra a rögzült megállapításra, hogy első kötetének összeállítása során minden szakirodalmi felkészültséget mellőzött és a tudományoktól elhatárolódott,²⁹ hiszen biográfiát és levéltári adatokat kért. A kolozsvári „robotostól” – ahogy önmagát nevezte – csak hiteles tényeket, így tudományos forrást és szakirodalmat kaphatott.

Kelemen Lajos válaszelevelének és lezárult munkáságának ismeretében visszaigazolható, hogy az időszakosan előnyökkel kecsegtető kitérők helyett mindvégig lemon-

²⁷ Lásd Kelemen 1900: 113. Az erdélyi karzat- és mennyezetfestményeket később monografikus szinten összefoglalta. Vö. Kelemen 1945.

²⁸ Lelőhelye NLKMI Fond 593.

²⁹ Jurecskó 1989: 253–254.

dásokkal terhes kitűzött életcélját követte, ezért nem „szegődött” Malonyay Dezső titkárává, de a „szent cél” érdekében támogatta „népművészeti monográfiája” első kötetének összeállítása idején. Ezáltal a tőle telhető módon közreműködője lehetett annak a könyvsorozatnak, mely „mindmáig a legnagyobb nyomtatott adattára a magyar népművészetnek”.³⁰

Irodalom

BARANYAI Zsolt

1989 Kalotaszegi paraszti életképek. Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése. *Ethnographia* C. 232–242.

JAKÓ Zsigmond

1978 Kelemen Lajos üzenete. *Korunk* XXI. 5. 365–375.

JANKÓ János

1892 *Kalotaszeg magyar népe*. Budapest: Athenaeum Társulat.

JURECSKÓ László

1989 A Malonyay-vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia* C. 243–277.

KELEMEN Lajos

1945 *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet.

2002 Sas Péter (sajtó alá rend., szerk., előszó): *Dr. Gidófalvy István. Életrajz*. Kolozsvár: Művelődés Kiadó.

KISS Margit

2008 *Virágózódott... Anno. Az Umlingok Kalotaszegen. Kiállítási katalógus*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

KÓS Károly

2014 Nemzeti művészetünk. Erdélyben keressünk. In Sas Péter (szerk.): *Kós Károly publicisztikája*. 87–89. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

KÓSA László

1984 *Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete”*. (Melléklet a reprint kiadás I. kötetéhez) Budapest: Helikon Kiadó.

MALONYAY Dezső

1984 Bevezetés. In *A kalotaszegi magyar nép művészete*. 5–15. (A magyar nép művészete első kötet) Reprint kiadás Budapest: Helikon Kiadó.

SAS Péter

2009 *Erdély legendás levéltárosa. Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság*. Budapest:

³⁰ Kósa 1984: 17. A megállapítást kiegészíthetjük, azért becses még, mert eredeti vagy ahhoz közelítő állapotot rögzít. MALONYAY Dezső gyűjtése és eredményeinek összegzése után több műemlékben változás történt. Példaként említhetjük a magyarbikali templomot, melyet 1930-ban kőtoronnyal egészítettek ki. A munkálatok során az 1697-ből származó mennyezet sorrendjét megváltoztatták, elfakult és szüette kazettaiból többet kiselejtezték, az Asztalos János-féle minták közé íj. Umling Lőrinc 1794-ben készült mennyezetdíszét, sőt, 1923-ban festett pótlásokat is beillesztettek. Vö. Kelemen 1945:210.

Lucidus Kiadó. (Kisebbségkutatás könyvek)

2010a Az erdélyi magyar tudományosság 1920 utáni paradigmaváltása. In Botházi Mária, Györfly Gábor (szerk.): *Tükörijáték. Emlékkönyv Cseke Péter 65. születésnapjára*. 83–96. Kolozsvár: Medea Egyesület – Művelődés Kiadó.

2010b A mezőszegi tórendszer, mint az egykori határvédelmi rendszer, a gyepű része. In Keszeg Vilmos, Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. 398–407. Kolozsvár: Művelődés Kiadó.

2013 *Kelemen Lajos élete képekben*. Kolozsvár: Gloria Kiadó.

SZABÓ T. Attila

1977 Kelemen Lajos élete és munkássága. In B. Nagy Margit (sajtó alá rend.): Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. 7–31. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

TÖKÉS Irén

1989 Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. (Személyes visszaemlékezés) *Ethnographia* C. 218–231.

Sas Péter

PhD

E-mail: saspeter@t-online.hu

Péter Sas

„The first volume of this material has been collected in the villages around Kalotaszeg, Transylvania.”

The unknown details of the company Malonyay.

The first book called *The art of the hungarian people of Kalotaszeg* has been released as the first part of book series *The art of the hungarian people* by Dezső Malonyay. This book is another one of his contribution for the creation of the national art. The unknown part of his correspondence clearly proving that archivist-historian Lajos Kelemen was helping him with his work, and he also would like to trusted him with secretary work as well. The archival source materials and literatures from Lajos Kelemen refute the fact in every publication of Dezső Malonyay, that he didn't rely on the professional literature nor the scientific explanations.

Dél-dunántúli hímes templomokról művészettörténész szemmel

Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl hímes templomai. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. 2014. 382 p.

A csinos, szépen illusztrált kötet egy 2007–2013 között, nagyrészt monografikus, részben egyes tájegységeket (a területi perspektívát bővítő, kiegészítő Drávaszög és Szlavónia illetve Szigetvidék) átfogó kutatási és publikációs projekt tizedik (!), záró és összefoglaló kötete. Ez öröndetes. Kevesebb öröndezésre ad okot a táj elszegényedése, aggasztó demográfiai állapota, az emlékek fenntartóinak kiszolgáltatott tehetetlensége, és nem utolsó sorban a műemlékvédelem (valamint a törvényi feltételek) fenyegető jelen állapota. Talán van értelme annak a reménynek, hogy az értéktelítő munka érdeme nem a *last minute* adatrögzítésben, hanem a meghallgatott segélykiáltásban fog állni.

A recenziens művészettörténész, akinek meggyőződése, hogy a tárgyalt emlékek nem a néprajzba „számműzött” provinciális alkotások (ahogyan Tákosról már toposz-szerűen firkálnak „mezítlábas Sistina”-ként stb.), hanem a művészettörténet konstitutív anyagának szerves részei. Ebben az értelemben felesleges szót pazarolni a megközelítés különböző szempontjaira.

Az összegző könyv jól áttekinthető fő részekre tagolódik:

A dél-dunántúli hímes templomok története (a fontos tény- és módszerbeli kérdések szintézistől elvárható, világos tárgyalásával)

A hetven templom (a tulajdonképpen fő rész, a méltán kiemelt hetvenes számmal, az anyag lehetőség szerint azonos szempontú tárgyalásával, új – nagyrészt eddig ilyen rendszerességgel fel nem tárt hely – forrásanyag közlésével)

A templomfestők

Motívumtár:

A recenziens számára különösen az első fő rész rendszeres tárgyalása kínál megbeszélni való anyagot. A szerző felsorolva a lehetséges jelzőket (cifra, tarka, megtarkázott, festett) – talán a hangulatot követve – a hímes mellett döntött. Ez szíve dolga. Tárgyának definíciója szerint „tarka, főként növényi mintájú asztalosművekkel és falfelületekkel rendelkező templomok”, azaz a tiszta, a szakrális ábrázolást kizáró ornamentika terrénuma mindenekelőtt a kálvini reformációra illik. E téren Hans Belting: *Kép és kultusz* könyvének,¹ a „képtudomány” szemléletformáló alapművének megjelenése óta meglehetősen világosan látunk. A tárgyalt emlékek valóban, kivétel nélkül református templomok, okkal maradnak ki a területen meglévő, a képet nem kultusztárgyként, hanem emlékeztetőként alkalmazó lutheránus emlékek. Viszont ez utóbbi a református templomoktól sem feltétlenül idegen, a narratíva, továbbá például a kozmológiai diagramok, főképp pedig az allegóriák didaktikus szerepben. Ezek megbecsülése kálvinista hagyomány is: példa erre a kötetben is közölt kísérlet a Kem-

¹ Belting 2000.

sén található figurális és még a növényi elemeknek is a szimbolikus értelmezésére.²

A „bálványozást” a templomoktól távoltartó, ugyanakkor az ornamentikával együtt a meszelt falakon – a *sola Scriptura* elvének megfelelően – bibliai igéket alkalmazó templomdíszítés és vele a hímes falaknak a mennyei lugas vagy a *Transfiguratio* három sátra ikonológiájának megfelelő hagyománya nyilván nem tárgyalható az egyetlen, ugyanebbe a régióba tartozó pompás példa, Nagyharsány alapján. Ennyiből nem derül fény arra az összefüggésre sem, amely a növényi ornamentikás mennyezetet is végső soron a késő gótikus profán terek „zöld szobáinak” (*Grünstübl*) típusához köti (például Zólyom, plébániaház, Vajdahunyad, Hunyadi-loggia, v.ö. a kötetben is említett Gogánváralja). Érthető az irodalomban elterjedt, ma már kevésbé használatos „virágos reneszánsz” (ehhez Balogh Jolán úgy vonzódott, mint a szerző a „hímes”-hez) mellé „virágos gótikát” is feltételezni, ez azonban tudommal nem használatos. Nagyharsány rokon és korban közeli példái a Nyugat-Dunántúlon (Csemeszkopács, Magyarzecsöd: a két kőtábla, a csak szöveges reformáció-kori festészet iskolapéldája), Kelet-Magyarországon (például Csaroda, Újfehértó) találhatók. A példák újabban feltárt emlékekkel egyre gyarapodnak. Ez fontos történeti kérdés, ugyanis a kötet anyaga nagyrészt késői: 18–19. századi.

Más kérdés a díszítésmód és általában az ornamentika „ösiségének” elképzelése, ami a népművészet korai kultuszának – a nemzeti művészet „tiszta” forrásaként való értékelésének – fontos, végső soron Gottfried Semper stílusteóriájában gyökerező eleme volt, amit Alois Riegl már 1893-ban érvényen kívül helyezett. „Tudományközi helyzetről” csak akkor lehetne beszélni, ha a néprajzi értékelés a Riegl előtti felfogáshoz ragaszkodna. Érdekes Fülep Lajos szerepe a kérdésben, aki a népművészetnek is fontos gyűjtője³ és teoretikusa volt. Igaz, leginkább a „pusztul a magyar” kontextusában írt értékelése,⁴ az általa még látott hidasi festett mennyezetről teljesen reális: „Nem mondjuk, hogy ez a festmény műremek, de rendkívül kedves és érdekes *a maga naiv bájában*, s páratlan *eredetiség* éppen egy kálvinista templomban. Mindenesetre műemlékjellegű és -értékű.”⁵ Fülep szövegében a kor őstehetség-, naiv festő-kultuszának szókinsztét használja, s rámutat a könyvben sokszor emlegetett folklorizmus jelenségének egyik párhuzamára. Más kérdés, hogy később, így az egregyi román kori templom és más falusi emlékek kapcsán, 1950-es akadémiai székfoglalójában a görög művészethez hasonló archaikus értékekről beszélt.

A könyv témája által felvetett legfontosabb kérdések közé tartozik az emancipáció és a polgárosodás folyamata. Ez véleményünk szerint nem csak a 19. század második felére, a jobbágyfelszabadításra és következményeire vonatkozik, amely, igen helyesen, a könyvben a hímes templom eltűnésének és gyakori átmázolásának fő okaként szerepel. Jelei a barna festés, flóderozás, a stukkaturá alkalmazása. Értelmezésünk szerint ugyanezek a motívumok már a 18. század második felében megjelennek, és ezek az erők szinte robbanásszerűen szabadulnak fel a vallási türelem dekrétumai hatására.

² Csikesz 1913.

³ Lásd szökrönyeit, hímestojás-gyűjteményét.

⁴ Fülep 1934.

⁵ Kiemelések a recenzenstől.

A megtagadott monumentalitás, az utcától távoli helyzet, a „magtárszerű” építésmód, a toronynélküliség mindenekelőtt a katolikus templomok monumentalitásának hatásait ihlette (torony és mellette – főleg „elől” – homlokzat, boltozás, barokk elemek különösen szószékeken, stallumon). A kötetben tárgyalt emlékek legfontosabb részének különleges, és egyediségében értékes sajátossága a rokokó recepciója.

Ezért sem áll teljesen, hogy a hagyományos díszítésmódot „a szegénység konserválta” volna; feltehető azonban nemcsak a takarékoság, hanem az egyszerűség öntudata is. Indítékai: teológiai tanítás (Lélek az Isten és lélekben kell imádni), de kritikus hagyományhűség is. Ide tartoznak az elterjedt hivatkozások a huszita hagyományra, s ezt fejezi ki a legszebben a Nagybányáról származó úrasztali fapohár felirata: *Régen fa poharak voltak az úr vatsorában de arany papok, most arany poharak vagynak de fa papok*. Az identitást hordozó historizáló elemek tehát már a 18. század végétől sem idegenek ettől a kálvinista művészettől. A folklorizmussal másfajta historizmus kezdődik, ennek gesztus voltában is jellemző példája Tildy Zoltán szerepe a szennai együttes folklorisztikus-historizáló kiegészítésében.

A kötet által felvetett legfontosabb problémák közé tartozik a kontinuitás kérdése. Ebben ma nem egyedül Balogh Jolán reneszánsz továbbélés-elképzeléseit tartjuk mérvadóknak, s velük a parasztság kizárólagos értékörző szerepének feltevéseit. Ezek is a folklorizmus jelenségekörébe tartoznak; együtt a Mátyás-kori reneszánsz faragványok virágaitól úri- és népi hímzések díszieiig vezető tipológiai motívumsorokkal. Ma másként látjuk, mint az ő idejében az ötvösség, textilművészet, a könyvdíszítés közvetítő szerepét, s másként a késő reneszánsz és a korai barokk viszonyát is. Vajon helytálló-e a korábbi 18. századi ornamentikának túlnyomórészt „reneszánsz” minősítése a könyvben, s vajon csak fáziskésése jellemzi azt a rokokót, amely a 19. századba is benyúlik?

A 70 templom ismertetése sok ilyen kérdés tisztázásához segítséget adhatna, ha nem kézhez álló adattárként, a helységnevek ábécé-rendjében jelenne meg, hanem valamiféle kronológiát követve. Ehhez tartozik még egy megjegyzés, tudni illik az egyes építési-díszítési periódusokat – függetlenül attól, hogy lebontott vagy csak átalakított épületekről van szó – az adattár külön épületekként (első, második stb.) tartja számon, ellentétben az álló épületekben periódusokat megállapító építéstörténeti gyakorlattal. Általában az építéstörténetekből hiányoznak a leírások és a megállapítások az épület megjelenéséről. Mindezek könnyen helyrehozhatók, illetve pótolhatók, éppúgy, mint a *Motívumtárban* az irodalomban szokásos (és egyes esetekben a szerző által javasolt) elnevezések megkülönböztetése azoktól, amelyeket (esetleg az ornamentika más műfajaiban) a kortársak használtak.

Igen tanulságos és jól mutatja a regionális központok szerepét a templomfestőkre vonatkozó kutatások eredménye. Belőlük egyaránt kibontakozik e mesterség, a festőasztalosság mezővárosi központjának, a térségre nézve főleg Siklósnak, és a kevés céh országos hálójának szerepe, valamint a céheket elkerülő megbízásoké. Némi meglepetés e téren az egyházi kapcsolatokból profitáló céhen kívüliek, a Nagyvátiaiak szerepét tisztázó, különös gonddal végzett kutatások eredménye.

Összegezve: a kiváló könyv és szerzője megérdemelnék, hogy ne csak adatszolgáltatói maradjanak egy olyan műnek, amely tisztázottabb kronológiára alapozza a tárgyalt művészet történetét. Ha ez egy tizenegyedik kötetet igényelne, az sem lenne tragédia.

Irodalom

BELTING, Hans

2000 *Kép és kultusz: a kép története a művészet korszaka előtt*. Budapest: Balassi Kiadó.

CSIKESZ Sándor

1913 Csikesz Sándor református lelkész levele a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára EAD-NMI-43/1913. /2

FÜLEP Lajos

1934 Hidas a végzet talpa alatt. *Magyarország* 1934.március 28.

Dél-dunántúli hímes templomokról néprajzkutatói szemmel

Zentai Tünde: A Dél-Dunántúl hímes templomai. Pécs: Pro Pannonia Kiadó. 2014. 382 p.

Már a fűszövegéből megtudható, hogy ez a könyv *A Dél-Dunántúl festett templomai* sorozat tízedik, összefoglaló kötete. A Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Zentai Tünde és Deim Péter közel egy évtizede elkezdett vállalkozásának a betetőzése, stílusosan mondván, megkoronázása ez a hetven templomot felölelő monográfia. A sorozat első kötete 2007-ben jelent meg és Adorjás templomát mutatta be. Míves kivitelben, művészi fotókkal, mégis mértéktartó, ízléses módon. 2008-ban újabb két kötet sorjázott egymás után. Egyik az Eszékhez csatolt Rétfalu, másik a baranyai Kórós református templomának festett bútornak tárta elénk. Következőleg év, mint év megjelent egy újabb kötet. További négy falu temploma önálló kötetet kapott: Patapoklosi (2009), Kovács-hida (2010), Drávaiványi (2010), Szenna (2011), majd két kistáj következett: Dráva-szög és Szlavónia (2012), illetve a Szigetvidék (2013). Mindezeket követően született meg 2014-ben az összegző monográfia. A szerzői előszóból tudjuk, hogy bár a sorozat ezzel a kötettel teljessé vált, a kutatás nem zárható le. Zentai Tünde tud még olyan „átfestett hímes templomokról – Vajszlón, Bogádmindszenten, Tótszentgyörgyön, Terehegyen –, amelyek restaurálásra, bővebb feldolgozásra és publikációra várnak.”

Dél-Dunántúl hímes templomait, festett famennyezeteit, mint a könyvből megtudható, írók és művészek fedezték fel a 19. század utolsó harmadában. Baksay Sándor, Zsolnay Teréz, majd a Malonyay Dezső vállalkozásában megjelent sorozat dunántúli kötete¹ révén vált ismertté Cún, Szenna, Kadarkút festett temploma. Az 1959-ben kiadott műemlékjegyzékben mindössze 5 festett templom szerepelt (a drávaiványi, a kórósi, a kovács-hidai, a nemeskei és a szennai). Tombor Ilona 1968-ban kiadott országos áttekintésében² már 19 meglevő és egykor volt dél-dunántúli festett templomról adott számot. Mándoki László kutatásainak köszönhetően ez a szám 1976-ban már 28-ra rúgott. Vele párhuzamosan Kiss Z. Géza, Körmendy József, Szigetvári János és munkatársaik újabb festett templomok nyomára bukkantak. Nekik és Zentai Tünde saját levéltári és helyszíni kutatásainak köszönhetjük, hogy ma már 70 dél-dunántúli hímes templom van a látóterünkben. (Mi ez, ha nem a bölcsészettudományok kézzelfogható hasznának bizonyítéka?)

Ezen a ponton szólnunk kell a vizsgált és fényképezett templomok, a templomi bútornak állapotáról is, amire a szöveg nem utal, de amiről a fotók tanúskodnak. Ezek a fotók és könyvek nem készülhettek elhanyagolt, romos, poros állagú objektumokról. Felújított templomokról, restaurált festett fatáblákról, mennyezetekről és karzatokról, szószekekről és templombelsőkről lehet igazán szép felvételeket készíteni. Ellenpéldaként idézem Vilhelm Károly 1975-ben az erdélyi festett famennyezeteiről kiadott

¹ Malonyay 1912.

² Tombor 1968.

könyvének panaszos sorait: „Festett mennyezeteink egy része – és sajnos, éppen a legszínvonalasabbja – igen gyatra állapotban van. Találtam nagyszerűen megőrzött és helyreállított mennyezeteket, de gyakran dermedt meg a nyakam és a szívem durva, kontár átfestések láttán. Gyakoriak voltak azok a hiábavaló útjaim, melyeknek „vég-célját” már esztelenül lebontották és széthordták a faluban, hogy darabjaiból kerítést, csirkeólat, legjobb esetben valamilyen bútort eszkábáljanak.”³

Zentai Tünde és a Pro Pannonia sorozatában gyönyörködve azon is örvendezhetünk, hogy Dél-Dunántúl – hazánkban immár legjobban ismert – hímes templomai nem jutottak sok erdélyi templom sorsára. A hazai műemlékvédelem, a fenntartó felekezeti közösségek (a helyi erőten eklézsiák mellett főként a Baranyai Református Egyházmegye és a Duna Melléki Református Egyházkerület említendő) valamint az állami illetékesek nem hagyták ebek harmincadára jutni a hazai kulturális örökségnek ezt a kivételesen értékes részlegét.

Hiszem, hogy régen túl jutottunk már az érintett tudományszakok érdektelenségén is. Balassa M. Iván a tárgykör – különösen az erdélyi templomépítéset és festett mennyezetek – kiváló ismerője írja, hogy „A megmaradt emlékek tanulmányozása mindig sajátos mentegetőzéssel szokott kezdődni.”⁴ Tombor Ilona említett, 1968-ban kiadott könyve elején olvasható, hogy Balogh Ilona, az erdélyi fatemplomok kutatója szerint az egyházi faépítéset a művészettörténetnek túlzottan „paraszi”, a néprajznak pedig túlzottan „úri”, azaz nem népi. Balogh Jolán 1967-ben visszaotal erre a vitára: „megdöbrentő, hogy a magyar kutatók [értsd: művészettörténészek] most is azt állítják, hogy az egyházi faépítéset problémái csupán néprajzi vonatkozásúak.”⁵

A szakmai illetékesség megállapítása felvetette olykor az illetéktelenség, a kisajátítási törekvés gyanúját is. Ugyancsak Balassa M. Iván figyelmeztet Hofer Tamásnak a *Festett táblák 1526-1825* címen, Székesfehérváron rendezett kiállításának megnyitóján 1969-ben elhangzott szavaira: „Kiállításunk a magyar népművészet múltját és rétegeit elemző tárlatsorozat elején nem valamely néprajzi kisajátító szándékkal történik, mintha a rendezők el akarnák vitatni őket a művészettörténettől, az iparművészet történetétől. Minél mélyebbre nyúlunk a népművészet múltjába...[az] etnográfus és a művészettörténész feladatai egyre szorosabban összefonódnak. A templommennyezetekről viszont nem mondhat le az etnográfus se, ha a paraszti művészi ízlés és művészi alkotótevékenység alakulását kívánja rekonstruálni.”⁶

Visszatérve Zentai Tünde hímes templomaira két tényt kell jól megjegyeznünk. Először is a Dél-Dunántúl kistájain a török hódoltság korában, a 16–17. században nem épülhettek új templomok, nem keletkeztek kazettás, festett mennyezetek, szemben Erdély és a királyi Magyarország védettebb vidékeivel. A nagyharsányi falfestmények és néhány töredék kivételével, csupán a 18–19. századból maradtak fenn festett templomok Dunántúl déli felében. Másodszor a festett, kazettás templomok főként Somogy szívében és déli, keleti református szigeteken maradtak meg. Ugyanis a fes-

³ Vilhelm 1975: 5.

⁴ Balassa M. 2000: 531.

⁵ Balogh 1967: 73.

⁶ Hofer 1969: 8.

tett mennyezetű templomok ebben a régióban kizárólag református gyülekezetekhez kapcsolódnak. Említést érdemel, hogy az evangélikusoknak is vannak szép, festett kórusai, melyeken zömmel bibliai jelenetek, alakos képek láthatók, a növényi ornamentika „kísérő jelenség csupán”. (12–13. o.)

Kérdezhetjük, hogy mi tartotta meg festett fatáblás mennyezeteket a barokk és a klasszicista templomépítkezések korában. Szerző válasza, hogy a faépítkezéshez hasonlóan a szegénység konzerválta őket. Hiszen a 18. században, már Somogyban, Baranyában is boltozatos, barokk templomok épültek, de a szűkölködő protestáns eklézsiáknak erre akkor még nem volt lehetőségük. A kisebb gyülekezetek még a 19. században is kénytelenek voltak a kisebb költséggel megépíthető sík mennyezetet választani. Igaz, a reformkor idején már csupán néhány festett famennyezet készült, például Garéban 1833-ban, Kemsén és Kóróson 1834-ben. A 19. század derekán azonban már divatja múltnak hatott a virágos, hímes mennyezet. Számos helyen stukatúrral borították vagy egyszínűre festették a „vallási közönyösség” megjelenésének, terjedésének korában. Az 1880-as években már a dunántúli parasztpolgár is elegánsabbnak érezte a monokróm berendezést, az egynemű színvilágot, a református templomokban uralkodóvá lett egynemű szürkét, majd a barnát.

Elmélyülten foglalkozik a szerző a nagy európai stílusáramlatok helyi érvényesülésével. Azt találta, hogy a fennmaradt dél-dunántúli hímes templomok festésében két domináns vonulat figyelhető meg, a reneszánsz és a rokokó. Előbbit a virágos növényi ornamentika, utóbbit az elvont kartus elemek határozzák meg, kevés virággal, leginkább rózsákkal illusztrálva (15–16. o.). Megállapította, hogy a vizsgált térségben az alakos ábrázolások részaránya viszonylag csekély. Itt-ott fordul elő egy-egy jelenet, mint Hidason (1774) a flórával és faunával benépesített Édenkert; Patán (1794) a kánaáni hírhozók, az egyetlen antropomorf ábrázolással; Kemsén (1834) tájkép fákkal, golyával és a fiait tápláló pelikánnal. Összefüggő tematikus képsor csapán a patai templomban látható: a naprendszer a bolygókkal. Tanulságos, általánosítható megfigyelése, hogy a rokokó korában (1790–1830) a tárgyi és élővilágból vett figurák száma egyre fogyatkozott, a virágos táblákéhoz viszonyítva elenyésző.

Összehasonlításul említem meg, hogy Vilhelm Károly kötete Erdélyben 53 figurális díszű famennyezetet ismer és sorol fel tételesen az Adattárában, Ádámostól Zaboláig. Azok zöme azonban a 16–17. században készült, amikor a Duna-Dráva vidéke a török félhold uralma alatt halódott. A legrégebbi, a gogánváraljai mennyezet Bethlen Miklós pártfogásával készült (1503–1520 között), az ádámosi a Bornemiszsza család festette 1526-ban.⁷

Zentai Tünde megállapítja, hogy a dél-dunántúli templomokban a mennyezetfésztés négyféle stílusos, tematikus, szerkezeti típusát lehet megkülönböztetni: 1. Általános a *reneszánsz* virágmintával; 2. a *rokokó* ornamentikával díszített, négyszögletes táblákra osztott felület. 3. A 18. század végén elterjedt az égboltra emlékeztető, kék alapú, *csillagos*, ugyancsak „kazettás” famennyezet, rendszerint háromszögbe foglalt Isten-szemmel, vagyis a Szentháromság jelével. 4. Egy templomban, Hidason, 1774-ben előfordul az egész mennyezetre kiterjedő Édenkert témájú tájkép is (16–17. o.).

⁷ Vilhelm 1975: 7–8.

Lényeges megállapítása, hogy a dél-dunántúli templomfestés színvilága nemcsak változatos, de tömegében helyi jelleget mutat. A színek száma az idő előre haladtával nőtt. A korai táblák mintái – például Túronyban, Peterden, Mattyon, Terehegyen, a szenai és a rétfalusi karzaton – még fehér alapra kerültek. A régió templomainak zömét a többféle alapszín váltogatása jellemzi (a karzaton és a padokon is). A legrégebb, sokszínű mennyezet töredékei Zengővárkonyban (1733 vagy 1750) és Harasztiban, Szlavóniában (1768) maradtak fenn. A színek gyarapodása az ornamentika terén is megfigyelhető.

A kötet törzsét a térség 70 hímes templomának egyenkénti bemutatása, korpusz-szerű adatolása, dokumentálása és illusztrálása képezi. Minthogy a 70 templom felsorolása Adorjástól Zengővárkonyig (a 25. oldaltól a 298. oldalig) önmagában is sok időt venne igénybe, erre a feladatra nem vállalkozom. Megelégszem annak az egységes szempontrendszernek, annak a szigorú módszerességnek a méltatásával, amellyel a szerző adatolta a térség minden egyes vizsgált templomát. Minden templom-tanulmány a főbb ismérvek azonos szerkezetben történő felsorolásával kezdődik. Ez a „névjegy” 8–10 pontot tartalmaz: az épület műemléki státusa, az építés ideje, a festett objektumok felirata, az asztalos neve, a festett elemek számbevétele, pontos számbavétele. Például Adorjás templomában karzat (mellvéd, alj, feljáró), 4 előpad, szószék, Mózes-szék, úrasztala, 2 tábla a falon. További pontok: A stílus/stílusok meghatározása. Párhuzamok, kapcsolatok jelzése a vidék hímes templomaival. Irodalmi források, leírások a templomról. A templom-tanulmányok mélysége és terjedelme természetesen nem szabványos, hiszen a forrásadottságok, az objektumok száma és jelentősége, eddigi ismertsége és feldolgozottsága is igen különböző. „A létező templomok és tárgyi emlékek bemutatása, bár tömör, teljes körűnek mondható, az eltűnteké, a kutatott levéltári adatok függvényében, hiányosabb.” (24. o.)

A könyv jelentős hozadékanak tartom a templomfestőkről szóló fejezetet. Megtudhatjuk belőle, hogy tágan a vett Dél-Dunántúl térségében 25, iratokban megnevezett asztalosnak sikerült nyomára bukkanni. A könyvben tárgyalt 70 hímes templom közül 16-nak a festőjét sikerült azonosítani. Ez is komoly eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy az idők során a festett objektumok jelentős hányada elpusztult. A templomépítő, kiadásokat könyvelő falusi lelkészek nem sok figyelmet fordítottak az asztalos kilétére, nevének rögzítésére. Beérték a *tislér*, *asztalos*, *mensarius*, *arcularius* említésével, származási helyének megadásával. Vilhelm Károly Erdélyből 72 festőasztalos nevét, lakóhelyét sorolja fel, de négy évszázad templomfestői közül. (Még a 15. századból is említ négy nevet, valójában azonban ők inkább 16. századiak lehettek.) Dél-Dunántúlon kétszáz év templomfestői eleve nem lehettek annyian, mint ahányan Erdély négy évszázadában „művészkedtek”

Zentai Tünde kötetében olvastam először a siklósi asztalosközpontról. Megtudtam, hogy Baranya élenjáró mezővárosában, egy nagy uradalom központjában, 1785-ben már hat arcularius élt és alkotott. Közülük Kósa János helyben született, Gyarmati János a közeli Diósviszló szülötte, Nagy-Vátyi Ferenc az Alföldről települt be. A másik három idegenből jött, Leopold Pichler az akkor még német Budáról, Anton Schano Strassburgból, Joannes Maj Sziléziából, Boroszló (ma Wrocław) városából. A 3:3 arány láttán nem indokolt azt állítani, hogy „Többségük messzi földről vándorolt ide.” (299–300. o.)

A szerző szívós kutatómunkáját dicséri a siklósi asztalosközpont kialakulásának dokumentálása, a jeles festőasztalosok többségének jellemzése, egyes életrajzi adatainak kiderítése. Tudnunk kell, hogy Baranyában sem a művek, sem az archivális források nem állnak rendelkezésre olyan bőségben, mint a Kalotaszeg és a Szilágyság 18. századi templomfestőiről. Mint például a legtöbbet foglalkoztatott mestereket adó Umling család tagjairól, akiknek a munkáiból néhány éve a Néprajzi Múzeum kiállítást mutatott be.

Összefoglalva az eddig mondottakat, a mű nagy értékének tartom a tárgyról tárgyra haladva megadott műelemzéseket, stíluselemzéseket, a történeti hűséget garantáló forráskezelést, az évszámok, adatok felkutatását és korrekt közlését. Úttörő vállalkozás a kötet végén elhelyezett bő 40 oldalas *Motívumtár*, melyben az akántusztól a voluta-ig (csigáig) abc-rendben sorakoznak az ornamentika elemei, motívumai. Minden tételnél megadja az előfordulás helyét, évét, esetenként képi illusztrációval is értelmezi a megnevezett, definiált motívumot. Ez a tematikus monográfia nagy nyeresége a tárgyalkotó népművészet, az építészet- és művészettörténet, a református egyháztörténet (egyház-művészet) ismeretének, kutatásának. Erősíti az anyagi kultúra néprajzi kutatásának megbecsülését mind a rokontudományokban, mind az érintett hitfelekezetekben. Gyakorlati hasznát a helyi közösségek máris nagyra értékelik. Leszakadó vidékek felemelkedéséhez is hozzájárulhat, ha majd egyszer ezek a „hímes templomok” is turisztikai célponttá válnak. Köszönet érte az elhivatott szerzőnek, a gyönyörűséges fotókat készítő társának, a kiadónak és minden támogatónak, közreműködőnek. A hazai kulturális örökségvédelem e kimagasló eredményét szívből ajánlom a tisztelt olvasóközönség figyelmébe.

Irodalom

BALASSA M. Iván

- 2000 Stílusváltások a magyarországi templomok festett asztalosmunkáiban. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. 531–544. Szentendre: Magyar Néprajzi Társaság.

BALOGH Jolán

- 1967 A népművészet és a történeti stílusok. *Néprajzi Értesítő* XLIX. 73–165.

HOFER Tamás

- 1969 *Festett táblák 1526-1825. A Magyar Népművészet Évszázadai* I. Katalógus. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum Közleményei.

MALONYAY Dezső

- 1912 *A nép művészete*. IV. Budapest: Franklin-Társulat–Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

TOMBOR Ilona

- 1968 *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VILHELM Károly

- 1975 *Festett famennyezetek*. Bukarest: Kriterion.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Fairy Tales Framed: Early Forewords, Afterwords, and Critical Words. Ed. by Ruth B. Bottigheimer. State University of New York, 2012. 254 p.

Gulyás Judit

Amikor kezünkbe veszünk egy mesegyűjteményt, az ahhoz illesztett előszó vagy utószó, tanulmány, mottó, alcím vagy ajánlás járulékos szövegnek tűnhet, amely kiadásról kiadásra változhat vagy el is tűnhet. Ezek a szövegek a főszöveget értelmezik, háttér információkkal látják el vagy éppen elhelyezik az irodalmi/folklorisztikai kánonban. Mindenképpen orientálják az olvasói befogadást. A főszövegek paratextusai azért lehetnek különösen érdekesek a mesekutatás számára is, mert feltárhadják, hogyan tekintettek a mesékre a korabeli szerzők, szerkesztők, kiadók, milyen jelentőséget, értelmet társítottak e szövegekhez, s egyáltalán, mi indította őket arra a korántsem magától értetődő cselekedetre, hogy mesékből hozzanak létre kéziratot majd könyvpiaci terméket. Tündérmeséket tartalmazó gyűjtemények Európában először olaszul és franciául jelentek meg a 16. század derekától kezdve. A *Fairy Tales Framed* című kötet arra vállalkozott, hogy ezeknek a kiadványoknak javarészt elfeledett és ma már rendkívül nehezen hozzáférhető paratextusait tegye közzé angol fordításban. Minden egyes szövegközlést bevezető tanulmány kísér. A kötet három nagyobb fejezetből áll, ezek mindegyike egy-egy átfogó dolgozattal kezdődik, s ezt követi a forrásközlés.

Az első fejezet a tündérmese műfaj megjelenését tárgyalja a 16–17. századi európai írásbeliségben és az új irodalmi forma kapcsolatát a Boccaccio-i rövidprózai hagyománnyal, hiszen e modell szerint épültek fel Straparola és Basile kötetei is, vagyis a társasági történetmesélés, verbális szórakoztatás helyzetét imitáló keretelbeszélésbe ágyazott narratívák soraként. Itt esik szó azokról a körülményekről is, amelyek befolyásolhatták azt, hogy a tündérmese az írásbeliségben éppen olasz nyelvterületen jelent meg. Eszerint a keleti és a nyugati kultúra találkozásának színterén a kereskedelemhez és kézművességhez szükséges magas fokú alfabetizáció, városiasodás és az oktatási intézmények sűrű hálózata hozott létre olyan jelentős olvasóközönséget, amelynek a szórakoztató csodás történetek iránti igényét kiadók és nyomdák sora igyekezett kielégíteni. A második fejezet a 16–17. századi olasz tündérmese-kiadásokat keretező paratextusokat közli, valamint a kritikai visszhangot: vitákat, leveleket és olyan értekezéseket, amelyek valamilyen módon reflektáltak az új műfajra, 1551-től 1780-ig (Andrea Calmo, Girolamo Bargagli, Girolamo Brusoni, Pompeo Sarnelli, Bartolomeo Lupardi, Maddalena és Teresa Manfredi, Teresa és Angiola Zanotti, Ferdinando Galiani, Luigi Serio). A harmadik fejezet mutatja be a francia forrásokat, azt a folyamatot dokumentálva, ahogyan a tündérmese műfaja az írásbeliségben kanonizálódott 1695 és 1717 között, s lett az udvari kultúra kifinomult termékéből a populáris kultúrát is átható divatjelenség. Ebből a körből már sokkal több és részletesebb szerzői önreflexió ismert (Charles Perrault, Marie-Jeanne Lhéritier de Villandon, Catherine Bernard, Marie-Catherine d'Aulnoy, Henriette Julie de Murat, Antoine Galland).

A fordításokat és a kísérőtanulmányokat jegyző szerzőgárda a 16–17. századi olasz és francia mesekiadásokat évtizedek óta tanulmányozó, különböző amerikai egyetemeken tanító kutatókból áll. A szerkesztő Ruth B. Bottigheimer germanista, aki a Grimm-mesék ideológiájáról (*Grimm's Bad Girls and Bold Boys: The Moral and Social Vision of the Tales*, 1987) majd a gyermekbibliákról szóló könyve (*The Bible for Children: From the Age of Gutenberg to the Present*, 1996) után Straparola 16. századi velencei meséiről (*Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition*, 2002) írt monográfiát. Kutatásaival ahhoz a – korábban leginkább Albert Wesselski nevével fémjelzett – teóriához kap-

csolódik, amely az európai tündérmese-hagyomány írásbeli történetét, sőt, eredetét kívánja dokumentálni (ennek kifejtése: *Fairy Tales: A New History*, 2009). Ezt az európai meseszövegek használatának és értelmezésének kultúrtörténeti kontextusát feltáró megközelítést képviseli a többi szerző is. Nancy L. Canepa nemcsak angolra fordította Basile 17. századi nápolyi mesegyűjteményét, hanem monográfiát is szentelt neki, amelyben a tündérmese irodalmi műfajként való létrehozását elemezte (*From Court to Forest: Giambattista Basile's Lo cunto de li cunti and the Birth of the Literary Fairy Tale*, 1999), Suzanne Magnanini Straparola angol fordítója, emellett a szörnyek, a csodák és a természettudományos diskurzus kapcsolódásait vizsgálta a kora újkori olasz mesegyűjteményekben (*Fairy-Tale Science: Monstrous Generation in the Fairy Tales of Straparola and Basile*, 2008). A francia mesehagyomány kutatói közül Sophie Raynard a 17–18. századi meseírók munkásságát kontextualizálta (*La seconde préciosité. Floraison des conteuses de 1690 à 1756*, 2001), Christine A. Jones Perrault meséinek angol fordítója és az *ancien régime* tárgykultúrájának vizsgálatával foglalkozik, míg Elizabeth Harries alapvető munkájában az európai meseírók kanonizálásának és marginalizációjának történetét mutatta be (*Twice Upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale*, 2001).

A kötet összességében tehát a népmese koncepciójának megalkotása és a népköltési gyűjtemések megkezdése előtti időszak írásbeli mesehagyományát és a tündérmese, mint irodalmi műfaj létrejöttét kíséri nyomon a műfajt értelmező egykorú források bemutatásával. E bámulatosan gazdag és árnyalt 16–17. századi anyagot olvasva az is eszünkbe juthat: ha rendelkezésünkre állna hasonló, a tündérmesére vonatkozó 18–19. századi magyar véleményeket bemutató forráskiadvány, a hazai meseismeret alakulásáról is új képet kaphatnánk.

Hersche, Peter: Agrarische Religiosität. Landbevölkerung und traditioneller Katholizismus in der voralpinen Schweiz 1945-1960. Hier und Jetzt Verlag für Kultur und Geschichte, Baden, 2013. 399 p.

Bednárík János

Jelen kötet egy kora-újkorral foglalkozó történész szokatlan munkája. A berni professor emeritus a közelmúltban jelentette meg a barokkról szóló kétkötetes monográfiáját (*Musse und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter*. Herder, Freiburg-Basel-Wien, 2006.), amelyben szembefordul a történetírásban uralkodó modernizációs paradigmákkal (főként a konfesszionizációval), és kísérletet tesz a weberi protestáns etika katolikus (barokk) ellenpontjának kidolgozására („positive Rückständigkeit”). Ennek fényében a most ismertetett munkát, amely két apró svájci (fél)kanton, Appenzell-Innerrhoden (AI) és Obwalden (OW) főelműltbeli népi vallásosságával foglalkozik, egyfajta empirikus verifikációs kísérletnek tekinthetjük. A két terület istállózó szarvasmarhatartásra, tejgazdaságra épülő tradicionális agrártársadalmait szinte zárványszerű intakt-ság, sok tekintetben a középkor óta kontinuos önkormányzati keretek és a katolikus egyháznak a világi vezetéssel való szoros összefonódása jellemezték (1. fejezet). Olyan „vegytisztta” terepről van tehát szó, amely a szerzőnek lehetőséget ad egy sajátosan katolikus-agrárius, „legkésőbbi barokk” („spätestbarock”) életmód és mentalitás illusztrálására. A munka a hagyományos gazdálkodás illetve a barokkban gyökerező vallásosság együttállásának utolsó időszakát (1945-60), és – a modernizáció, illetve a II. vatikáni zsinat okozta – egyidejű hanyatlását kívánja bemutatni. Az előszóra, módszertani bevezetésre és tíz nagyfejezetre tagolt könyv a vallási néprajz magyarországi művelői számára gazdag összehasonlító anyagot tartalmaz, egyben remek mintát szolgáltat a népi vallásosság és az attól elválaszthatatlan egyházi keretek komplex bemutatására.

A könyv törzsanyagát az a nagyjából 20–20 félig strukturált interjú adja, amelyeket a szerző mindkét kantonban idős adatközlőkkel készített. A bevezetést olvasva érezhető az általában írásos forrásokra utalt történész oral history iránti lelkesedése. Ez az újdonságélmény helyenként túllendíti a szerzőt bizonyos forráskritikai aggályokon (pl. az egyes adatközlők általános, az egész közösséget érintő kijelentéseinek érvényességét illetően), aki azonban más pontokon különös érzékenységgel alkalmazza a módszert. Többször utal azokra a helyzetekre, amelyekben az információkhoz való hozzáférés elválaszthatatlan magától a gyűjtési szituációtól. A szerző személyesen is kötődik a terephez, saját helyismeretét és gyermekkori tapasztalatait is beépíti vizsgálatába. Hersche könyve ezzel a tudományos igényű helytörténetírás számára is módszertani tanulságokkal szolgálhat. A múltbeli lokális társadalom és kultúra rekonstrukciója egy a megismerés lehetőségeivel és korlátaival számot vető reflektív folyamatként valósul meg. Az autopszia és az interjúk mellett természetesen egyéb forrásokat is felhasznál: a levéltári dokumentumokon túl (plébániai és vizitációs jelentések, historia domusok) sokat merít a helyi sajtóból, helytörténeti és néprajzi munkákból.

A paraszti gazdálkodás és az ezzel kapcsolatban szemlélt mentalitás részletes bemutatása (3. fejezet) – a paraszti öntudat, a munka ritmusa, az időhöz, pénzhez és kockázatvállaláshoz való viszony, a lustaság és a túlhajszolás közötti középut keresése, esztétikai megfontolások érvényesítése a gazdasági racionalitással szemben stb. – a magyar olvasót a református Átányból ismert „korrekt parasztokra”, „arányokra és mértékekre” emlékezteti. Ezért tűnik talán némileg erőszakoltnak, hogy Hersche megállapításait folyamatosan a protestáns etika „diametrális ellentétéként” fogalmazza meg. Ettől eltekintve azonban sok érzékeny megfigyelést tesz. Meggyőzően vezeti le például, hogy a tejközpontok megjelenése hogyan változtatta meg nemcsak a tej minőségével és mennyiségével kapcsolatos elképzeléseket, de a napi időbeosztást, sőt a miselátogatási szokásokat is. A szerző a barokk egyik legjellemzőbb vonásának tartja a 'pozitív töltetű tétlenség'-ként körülírható *Muße* fogalmát: ezt a mentalitáselemet véli felfedezni a paraszti munkarend szórakozással, kötetlen beszélgetéssel, kártyázással töltött ürességjaraiban.

Hersche munkájának nagy erénye, hogy az „alulnézet” ellenére sem feledkezik meg a lokális valóságosság egyházi meghatározottságáról. Külön fejezetet szentel a helyben működő papság szerepének (4. fejezet), amelyben kitér a klérus szociális és jogi helyzetére, a néppel való érintkezés alkalmaira, konfliktusaira, a világi és egyházi vezetés kapcsolatára és a papok munkáját segítő személyekre (házzvezető, sekrestyés) is. A számos, a magyar viszonyokkal is tanulságosan összevethető részprobléma (a világiak papválasztási joga, a pap javadalmazása, koprédikálás stb.) közül kiemelhetjük a mindkét kantonban működő kapucinus kolostorok pasztorációban betöltött konkurens-komplementer szerepét. Különösen az a plébániai papság által nem vállalt rontás- és ördögűző, bajelhárító gyakorlat, valamint annak változatos rituális és tárgyi eszköztára („Kapuzinermittel”) érdemel figyelmet, amelyet nemcsak a katolikus parasztság, de alkalmanként a szomszédos protestáns területek lakossága is igénybe vett.

Az egyéni vallásosságról szóló tematikus egység (5. fejezet) mélyre hatol a személyes gyakorlatok és meggyőződések vizsgálatában, ugyanakkor itt merül fel lehangsúlyosabban a megismerhetőség és a reprezentativitás problematikája. Az imádkozási alkalmak kapcsán Hersche utal azok időstrukturáló funkciójára, az imák kérő és hálaadó intencióinak komolyságára, de egyes formáinak kötelességszerűségére is („Betmaschine”), és külön kiemeli az „útközbeni vallásosság” megnyilvánulásait. A névadási szokások, köszönő formulák és a szentelmények használatának bemutatása után a szerző – némileg meglepő módon – az individuális vallásosság megnyilvánulásaként tárgyalja a zárandoklatokat (különösen érdekes a „kirándulás-jelleg” említése, illetve a megbízásból való zárandoklás gyakorlata). Hersche felveti a nemi szerepek kérdését is: a férfi és női vallásosság komplementer hangsúlyozza.

A 6. fejezet a „társadalmi vallásosság” fórumait veszi sorra (processziók, szenttisztelet, a paraszti munkához kötődő szertartások, farsang stb.). Hersche részletes leírásai néprajzi és társadalomtörténeti szempontból is rendkívül érdekesek. Ugyanakkor hangsúlyai mögött erős verifikáló szándék tapintható ki, amely helyenként sajátos logikai következtetlenséget eredményez. A korábbi korok emlékét őrző testvériségek (Bruderschaft) és a vallásos egyesületek szerepét tárgyalva például utóbbiakat – mint a 19. század termékeit – nem tartja fontosnak egy olyan könyvben „ahol elsősorban a barokk továbbélése a téma”. Ezzel szemben a munka más pontjain a vizsgált paraszti vallásosság *egészének* barokk jellegéről beszél. Így bár vitathatatlan, hogy sikerül kimutatni egyes barokkban gyökerező *elemek* jelenlétét, az ettől különböző tényezők negligálása megkérdőjelezi a vallásosság barokk *karakterére* vonatkozó állításokat.

A vallás egyéb közösségi alkalmain túl önálló fejezet foglalkozik a vásárnappal, amelyben talán a legjobban érvényesül a szakrális és profán szférák összefüggéseinek kibontása. Hersche a miserend és a misék látogatottsága, a vásárnapi munkavégzés, a templomi fegyelem (stb.) kapcsán mutatja meg a papság és a hívek elképzelései, igényei közötti különbségeket és konfliktusokat, amiben a társadalmi fegyelmezés (Sozialdisziplinierung) kísérletének sikertelenségét látja. A gyermekek számára kötelező délutáni hittan (Christenlehre) kapcsán kiemeli, hogy az egyben a korcsoportok elkülönítésének egyik fontos eszköze volt.

Hersche a „pozitív tétlenség” mellett a „szent pompa és pazarlás” (*Sakralprunk- und verschwendung*) fogalmaiban találja meg a barokk legmarkánsabb jellemzőit (8. fejezet). A tág értelemben vett szent pazarlást (templomi díszletek; szakrális kisémlékek tömege; a szentsír használata; a szent zene; a halotti pompa stb.) olyan kollektív luxusként értelmezi, amely nemcsak az Istennek, de a közösségnek is szólt. Ebben a keretben értelmezi a nagyszabású úrnap körmenet kiemelt helyét a lokális ünnephierarchiában, vagy az elhunytakért való tömeges misemondatást is.

A 9. fejezet az egyház által megfogalmazott erkölcsi elvárások és a gyakorlat közötti különbségekkel, a normaközvetítés módjaival és csatornáival foglalkozik (kiemelten a tánc és a szexualitás kapcsán). A család, a nagymértékben egyházi, szerzetesi felügyelet alatt álló iskola, vagy a prédikációk szerepe mellett a gyónás intézményének erkölcsfegyelmező céljának sikertelenségére hívja fel a figyelmet: bevett gyakorlat volt, hogy a saját plébános helyett a szerzeteseknél végezték el gyónásukat, így kibújva az egyházi kontroll alól.

A könyv zárófejezetének illusztrációja vizuálisan megismétli a könyv egyik fő tézisé: egy körív mentén ábrázolja az egyházi ünnepek és a paraszti munka éves rendjének összefüggéseit. A következőkben a szerző összefoglalja a katolikus és protestáns mentalitásra, az egyházi irányítás és a laikus magatartások közötti feszültségekre, a fegyelmezési törekvések sikertelenségére (stb.) vonatkozó nézeteit, majd a svájci katolicizmus fejlődését vázolja fel a katolikus felvilágosodás barokk elleni küzdelmétől a huszadik században is alapvetően barokk rendszerű vallásosságig és a profán életszférában is továbbélő barokk mentalitásig. Ezután a zsinati reformok hatására történt változások rövid mérlegét adja, az utolsó alfejezetben pedig a családi gazdaságokra épülő mezőgazdaság és a paraszti életformához kötődő vallásosság eltűnésének nagyívú tablóját rajzolja meg. Hersche túllép a lokális elemzés szintjén, amennyiben ezt a két folyamatot a 20. század két legmélyrehatóbb társadalomtörténeti változásaként értékeli, amelynek során „a mezőgazdaság ugyanolyan racionális szervező elvek alá rendeződött, mint a gazdaság általában, a katolicizmus pedig olyan ésszerű és józan lett, mint a protestantizmus. De milyen áron?” (390.o.) Könyve végkövetkeztetéseit egy a veszteség szubjektív érzésének hangot adó, a tudományos beszédmód határait súroló esszéstílusban fogalmazza meg. Hersche tudományos célokat tűz ki, de – a barokkhoz és a terephez való – kötődéseit vállalva nem

törekszik értéksemlegességre: nemcsak a történettudomány művelőinek, hanem a mai európai embernek is üzeni kíván. Egy másik friss könyvében egyenesen azt a kérdést teszi fel, hogy vajon mit tanulhatunk a barokktól (*Gelassenheit und Lebensfreude. Was wir vom Barock lernen können*, Herder, Freiburg-Basel-Wien, 2011.).

Bíró Friderika – Für Lajos: Búcsú a parasztságtól. I–III. Budapest, Kairosz- Skanzen, 2013-2014. 584 p., 720 p., 524 p.

H. Csukás Györgyi

A gondolat, hogy a parasztságtól egy terjedelmes kiadványban vegyen búcsút, Für Lajosban már 1960-ban felmerült, amikor szülőfalujába hazatérve üresen találta az istállókat, halomba hányva a tsz megalakulásával fölöslegessé vált paraszti eszközöket: „egyesen rám meredt a halomba dobált egész paraszti múlt: mondhatni, az ezeréves világ törmelékes romhalmazát láttam” – vall erről az első kötet előszavában. 1965-től adatokat gyűjtött szülőfalujában, Egyházasrádócon a tsz-be kényszerített parasztok sorsáról, 1974-ben pedig összeállította azt a kilenc fő kérdéscsoportból álló kérdőívet, amelynek alapján feleségével, Bíró Friderikával magnós interjúkat kezdtek készíteni a nagy történelmi sorsfordulót átélt parasztokkal. A kérdőíves gyűjtés – egyéb muzeológiai munkákhoz kapcsolódva – Vas és Zala megyében kezdődött, amely Bíró Friderikának, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Nyugat-Dunántúl tájegységét építő néprajzosának fő kutatási területe volt. A későbbiekben a kérdőíves gyűjtést munkatársak bevonásával az egész országra kiterjesztették, sőt felvidéki és kárpátaljai adatközlőkkel is sikerült magnós felvételeket készíteni.

A hatalmas anyag sokáig a Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában pihent: Für Lajost közéleti tevékenysége, Bíró Friderikát a Nyugat-Dunántúl tájegység felépítése foglalta le hosszú időre. 2008-ban kezdődhetett el az anyag feldolgozása, miután Für Lajos OTKA támogatást nyert a „Búcsú a parasztságtól. A paraszti életforma felbomlása” című pályázatára. A pályázatot befogadó Szabadtéri Néprajzi Múzeum támogatásával sor került a gépelt anyag digitalizálására, és az 1949-61 közti időszakra vonatkozó levéltári források gyűjtésére is.

Az első kötet, melynek alcíme: Történelmi esszé, Für Lajos munkája. Az 525 oldalas parasztságtörténeti összefoglalás a kezdetektől, a honfoglalástól vizsgálja a 20. század közepén erőszakosan felszámolt parasztság elődeinek tekinthető társadalmi csoportok történetét. A történelmi esszé megjelölés utal arra, hogy a mű stílusa eltér a szaktudományos munkák olykor száraz, objektív előadásmódjától. Für Lajos, bár számos szerzőt idéz, mellőzte a szaktudományos munkáknál szokásos jegyzeteket is, amelyek megtörték volna az alkotás lendületét – mintha érezte volna, hogy kevés idő adatik neki a régóta érlelt nagy szintézis megírására. A hivatkozott munkák, és saját, a témát érintő publikációi is a kötetet záró, közel 50 oldalas bibliográfiában megtalálhatók. Az első fejezet a jobbágyparasztról szól, a jobbágyparaszti rend kialakulásáig vezető utat is bemutatva. Külön alfejezetek tárgyalják a középkori agrárforradalmat, a jobbágytelket, annak tartozékait és a jobbágyterheket, a középkori falurendszert, felhasználva a történettudomány mellett a társtudományok, a régészet, nyelvészet, történeti demográfia, statisztika eredményeit is. A „Rendi korszak alkonyán” című fejezet a török hódoltság utáni korszak népesedési, települési viszonyait, társadalmát, agrártermelését vizsgálja, különös tekintettel a Mária Terézia féle úrbérrendezésre, a reformkori történésekre. A harmadik fejezet (Emelkedés és bomlás) az 1848-tól 1945-ig tartó korszakot tárgyalja: a jobbágyszabadítást, kiemelt figyelemmel a végrehajtás módjára, annak következményeit, az ezek nyomán létrejött birtokviszonyokat, társadalmi tagozódást. Külön alfejezetek foglalkoznak a népmozgásokkal (népesedés,

kivándorlás, tanyásodás, struktúraváltás) és a gazdálkodásban beálló fordulattal, az újkori agrárforradalom magyarországi történetével és annak hatásaival.

Az első három fejezetben a történész Für Lajos szól, Szabó István tanítványa, aki szeretve tisztelt tanára nyomdokain haladva olyan történelmi összefoglalást ad, amely a parasztság szemszögéből látatja, értékeli a történelmi eseményeket, a parasztság sorsát befolyásoló törvényeket, intézkedéseket, azok hatását. Így gyakran máshová kerülnek a súlypontok, más megvilágításba kerülnek az eddig is általánosan ismert tények, ok-okozati láncolatát állnak össze azok a rendelkezések, történetek, amelyek a parasztság szempontjából tragikus 20. századi állapotokhoz vezettek. Talán senki nem írt olyan részletesen és érzékletesen a Mária Terézia féle úrbérrendezésről és annak végzetes következményeiről a jobbágyszabadításkor, annak végrehajtása során. Für Lajos megállapításait igyekszik számszerűen is alátámasztani, messzemenően kiaknázza a történelmi demográfia, a statisztikák tanulságait, ugyanakkor kritikával kezeli forrásait. Vizsgálódásai során gyakran teszi fel a kérdést, lehetett volna-e adott körülmények között jobb, szerencsésebb választ adni a történelmi kihívásokra. A parasztság magyarországi helyzetét, mindig európai kitekintésben szemléli, összehasonlítva a környező és a nyugat-európai régióval.

A kötetnek több mint felét kitevő első három fejezet mintegy bevezetése az utolsónak, amely a könyv megírását inspirálta. Az 1945-1961 közötti alig tizenhat esztendő, a parasztság erőszakos felszámolásának időszaka, amelynek a szerző családján keresztül maga is részese, szenvedő alanya volt. A szakirodalom mellett itt már frissen feltárt levéltári dokumentumok, saját családja élményei, tapasztalatai, a sorsfordulót átélő parasztemberek személyes visszaemlékezései kerülnek előtérbe, vagyis az az anyag, amelyet az 1970-es évektől Für Lajos Bíró Friderikával rendszeresen gyűjtött. A személyes érintettség, az események mély átélése magyarázza az olykor indulatos, szubjektív tárgyalásmódot: a történész Für Lajos nemcsak kutatója, de paraszti felmenői révén tárgya is a kutatási témának. A fejezet a földosztással indul, majd a beszolgáltatás ismertetésével folytatódik. Ezt követi a földfosztás – kollektivizálás három szakaszának, az alkalmazott módszereknek az ismertetése. A közvetett kényszerítő eszközök (adók, terhek) közt részletesen taglalja, konkrét példákkal világítja meg a tagosítást, végül az erőszakos szervek, a hatóságok, bíróságok szerepével foglalkozik. Külön alfejezetben ismerteti a szerző a sorsdöntő évtized statisztikai adatait, majd a konklúziót: mi minden veszett el a parasztság eltűnésével. Für Lajos nem kérdőjelezi meg a hagyományos paraszti világ szükségszerű átalakulását, ami már a polgári korszakban megindult. A változásoknak „természetes, organikus, kontinuos menetével” szemben azonban a szocialista korszak hihetetlen rövid idő alatt, erőszakos, brutális módon számolta fel a paraszti világot. Ennek a „természet- és történelemellenes” rombolásnak a máig ható súlyos következményeire is kitér a szerző. A kötetet személyes búcsú zárja: az egyházasrádóci paraszti ősköltől származó Für Lajos búcsúja 1957-ben elhunyt édesapjától, a parasztoktól, a mezőktől, a parasztság által képviselt életformától, értékektől... Az olvasmányos, néhol indulatos, máskor emelkedett, már-már irodalmi stílusban megírt történelmi összefoglalást irodalomjegyzék, a felhasznált levéltári és gyűjteményi források felsorolása, végül Für Lajos életrajza és megjelent könyveinek bibliográfiája zárja.

A második kötet, melyet Bíró Friderika válogatott és szerkesztett, a Für Lajos által 1974-ben összeállított kérdőív alapján készített interjúkat tartalmazza. Ezt az anyagot kiegészítették azokkal a paraszti önéletrajzokkal, amelyek a lakitelki Népfőiskolai Alapítvány 1991-es felhívására készültek, az 1945-1960 közti időszakra vonatkozóan. A terjedelmes interjúkból, önéletrajzi írásokból a kérdőív pontjainak sorrendjében válogatta össze a megfelelő, jellemző részleteket Bíró Friderika. (A teljes interjú-szövegek a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattárában megtalálhatók.) A 9 fő kérdéskör, amely

további al-kérdéseket tartalmaz, a következő: búcsú a szerszámoktól, a munkaszervezettől, a nagycsaládtól, a szokásoktól, az ünnepektől, a kisüzemtől, a földtől, a falutól, a hagyományos életformától. Ezt egészítette ki a szerkesztő egy tizedikkel: Búcsú az emlékektől – beszélgetéstörzsek címmel. Az adatközlőket a margón jelzett szám alapján lehet azonosítani. Noha e közlés mód mellett az egyes interjúk, egyes emberi sorsok nehezen rekonstruálhatók kerek egészé, ugyanakkor igen érdekes és tanulságos az ország különböző tájairól származó vallomások alapján kirajzolódó kép egymással való összevetése. A cél az eltűnő paraszti világ, életszemlélet rekonstruálása volt, azoknak a szemével, akik még részesei voltak annak. A megkérdezettek az interjúk készítésekor már másfél, két, három évtizedes tapasztalattal tekintenek vissza a sorsfordító időre, fogalmazták meg, mit jelentett számukra a paraszti lét, s mit éreztek annak erőszakos felszámolásakor. Az interjúk, életrajzok földrajzilag az ország szinte egész területét képviselik, igaz, nem egyenletesen. A leggazdagabb, legsokoldalúbb anyag, a legösszefőbb megnyilatkozások természetesen Vas és Zala megyéből, Für Lajos pátriájából, ill. Bíró Friderika fő kutatási területéről származnak, ahol a személyes ismeretség, bizalom mellett a gyakori találkozások is hozzájárultak az igen részletes, információ-gazdag interjú létrejöttéhez.

A harmadik kötet alcíme: Forrásgyűjtemény, fotódokumentumok. Megjelenését Für Lajos már nem érthette meg. A könyv így egyben tisztelgés az ő emléke előtt. A könyv elején a kolléga, barát, Pintér János foglalta össze Für Lajos életpályáját, sokirányú munkásságát. A kötet anyagának válogatását, szerkesztését Bíró Friderika vállalta magára, követve Für Lajos útmutatását, és az esszéket záró fejezetének gondolatmenetét. A „Földosztás és földfosztás” főcím alatt olyan levéltári dokumentumok olvashatók, amelyek a korszak történéseit a hatalom oldaláról mutatják be. Az egyes témaköröket (Földosztás; „Rálépünk a szocialista fejlődés útjára (1943-1953); „Földfosztás – kollektivizálás”; Agitáció /Népnevelők; Beszolgáltatás 1950-1955; Közterhek 1950-1954/; Tagosítások, tagosítási jegyzőkönyvek; Ki a kulák?; Büntető intézkedések; A mezőgazdaság szocialista átszervezése) Für Lajos szövegéből vett frappáns idézetek vezetik be.

A kötet második része: Búcsú a parasztságtól – képekben. Az interjú-kötetben szereplő adatközlők fényképei, családi fotói, a munkájukat, ünnepeiket, hétköznapijait megörökítő régi felvételek még jobban emberközelbe hozzák az interjúkban felidézett világot. Közéjük simulnak a Für Lajosról és családjáról készült fotók is.

A történet – néprajzos szerzőpár három kötetes, 1828 oldal összterjedelmű, hatalmas munkája sokat törlesztett abból az adósságból, amelyre Kósa László 2000-ben így figyelmeztetett: „Súlyos ellentmondás oly keveset tudni, mint amit a magyar néprajz rögzített annak a társadalmi osztálynak a felbomlásáról, amelynek kultúrája a közelmúlt évtizedekben első számú tárgya volt.” A Búcsú a parasztságtól trilógia méltó búcsú „attól a társadalmi alakzattól... amit közel ezer éven át a parasztság képviselt, amelyikre ráépült nemcsak az államhatalom, nemcsak a kultúra, nemcsak egy európai sajátos világ, hanem szinte minden.” A Für Lajos szavaival záruló III. kötet a szerzőt is búcsúztatja, aki visszatért paraszti ősei közé: az utolsó képen Für Lajos frissen hantolt sírja látható az egyházasrádóci temetőben.

Görög Veronika: A három út. Varsányi cigány mesék Berki Jánostól. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. 229 p.

Bálint Péter

Görög-Karady Veronika nemzetközileg elismert mesekutatónk, aki a Kárpát-medencei régióban több cigány mesemondó repertoárját segítette napvilágra kerülni, nem is oly régen a varsányi cigány mesemondó: Berki János mesekincséből tette közzé egy válogatást. Ma, amikor a folkloris-

tákon és irodalmárokon kívül alig akad olvasója a tradicionális népmesének, kiváltképpen a cigány népmeséknek, ritkaságnak számít az efféle kiadói vállalkozás. A Kárpát-medencei cigányság egyes csoportjai (a csak magyarul beszélő romungrok, az erősen asszimilálódó oláh cigányok) az egyre nyilvánvalóbb nyelvi veszteség mellett kénytelenek elszenvadni – ahogy maguk a cigányok mondják – a *kultúrafelejtésből* fakadó gyökértelen létet. Az ilyen repertoárok viszont hiányt pótolnak mind az iskolai oktatás, mind a kultúrákövetítés, mind az identitásteremtés terén.

Az európai mesekutatók számára kevésbé (vagy egyáltalán nem) ismert kelet-európai és balkáni cigány mesehagyomány éppen archaikus nyelvezete és világképe okán felbecsülhetetlen ismeret-többséggel ajándékoz meg bennünket. Emellett e hagyományban nyomon követhető mindaz, amit a szóbeliségben átadásról, a diskurzus-alakzatokról, a képzeletműködésről, a képteremtésről és a „konfigurációs aktusról” elmondtak az olyan kutatók, mint A. B. Lord, J. M. Foley, E. A. Havelock, J. W. Du Bois, rajtuk kívül számos kulturális antropológus és filozófus az utóbbi negyed században.

A varsányi (Nógrád megye) cigány mesemondó: Berki János lokális közösségében betöltött szerepét, rövid életinterjúban felvázolt „portréját” és két nyelven (cigányul és magyarul) mondott meséit veszi górcső alá a mesekutató. A „budapestinek” titulált személyiségkutató iskola elvárásai szerint a kötet előszavában Görög Veronika „elmeséli” a Berkivel való találkozásait, bemutatja a mesemondó-közösséget és a Berki-család „háttérét”, majd a „kétnyelvűség” előnyeit és hátrányait taglalja, kitérve a mondatszerkesztés tisztaságára, a „klasszicista” meseszövegre, mely nem nélkülözi a könyvből olvasott mesék hatását sem.

Görög Veronika ekként összegzi az általa gyűjtött mesék – elsősorban folklór aspektusú – vizsgálatának tapasztalatait: „Ha összevetjük Berki mesekincsét egy oláhcigány mesemondóéval, nagy különbségeket találunk. Ez utóbbi fő jegyei a fantáziagazdagság, ötletesség, szertelenség, a nagyfokú improvizáció. Ezzel ellentétben Berki meséit az egyszerűség, visszafogottság, a harmóniára, kiegyensúlyozottságra való törekvés jellemzi. Az oláhcigány mesemondás csapongóbb, Berkié inkább ’klasszicista’.” A magam részéről szívesen olvastam volna még a kétféle mesemondás sajátos és eltérő jegyeiről, az intencionális elkülönülődések a retorikai alakzatok másságának „mibenlétéről”. A Görög Veronika által felvázolt „kétféle” mesemondás (az „oláhcigány” gyűjtőnév alatt persze legalább annyiféle mesemondás létezik, ahány mesemondó), a Berki-féle történetmondás szétszálazásának hiányában a mesemondónk „klasszicista” hangvétele/stílusa akár még szegényesnek, „kisimultnak” és kevésbé archaikusnak is tűnhet, mondjuk a magyar-román közösségben élő Jakab Istvánéhoz és Cifra Jánoséhoz vagy a magyarul mesélő Ámi Lajoséhoz, Ordódy Józseféhez vagy Kovács Károlyéhoz képest. Holott, s ezt hangsúlyozni szeretném, a letisztult nyelvezet semmiképpen sem a mesemondó „fogyatékozsága”, (az *oralis tradíció* felől nézve nem is feltétlenül „erénye”), hanem a szigorú értelemben vett szóbeliség kötelekeiből kilépés következménye. Meglehet, hogy a könyvből olvasott mesék átvételeként, s nem utolsó sorban a gyűjtő „kéznyomaként” is vált ilyen „letisztulttá” Berki stílusa. Ez utóbbi állítást igazolja a kötet elején lévő életinterjú, melyben a mesemondó szokászlete, mondatyszerkesztése és hangvétele nem csekély mértékben tér el az általa cigányul és magyarul elmondott mesékétől. A mesei narratívában a rövid, pattogós párbeszéd; az idézőjellel elkülönített belső monológok; a történet végső kifejelete felé való célirányos haladást segítő tö- vagy hiányos mondatok; az élőbeszédből kigyomlált szóismétlések: mind-mind a „letisztultságot” eredményezik. Berki olykor az ismétléssel megteremthető nyelvi tükröstruktúra elkerülése végett, egyetlen mondatban mond el egy – az oláhcigányoknál vagy alkotó-típusú mesemondónál epikus nyugalommal és részletességgel kibontott – történetet. A legtöbb cigány mesemondó történet-elbeszélése éppen azért izgalmas, mert bátran élnek a feladat/történetrészlet újbóli (akár háromszori) elmesélésével. Ezzel a Berki-féle „szűk-

szavúsággal” szemben meglepő, hogy némelyik meséjének zárlatában: a lakodalom leírása és az elmondott történetet az *ott-voltam* kijelentéssel hitelesítő zárás milyen terjedelmes formulában szerepel (Kanca Miklós, A három út, A veres király lánya meg a suszterlegény).

Az újabb kommunikáció- és nyelvelméleti kutatásokból tudjuk, hogy az eredeti nyelvjárással és a cigány nyelvből vett szavak „átírása”, a fordítással és kiigazítással egy időben: *ferdítés* is; igaz ugyan, hogy az átírás – Du Bois szerint – megkönnyíti a diszkurzus-kutatást. Az is kétségtelen tény, hogy a „külföldi” mesekutatók és- olvasók számára a Berki-féle történet-elmesélés, a szóbeliség archaikusabb formájától *eltérés* (a redundanciát előidéző diskurzus-alakzatok; a narratívában viszszerző meseelem-, toposz-, metafora/kép- és élettörténet ismétlések; a situációt értelmező kommentárok; a nyelvi tükörstruktúrák stb. hiánya), megkönnyíti a befogadást és értelmezést. Ezért a mesék „elsajátítása” sokkal intenzívebb (mondhatni eleve sikerre ítélt), mint az oláh-cigány mesemondók repertoárjának esetében. A mesék tipologizálása vagy tipologizálhatósága, nyomon követhetősége és összevetése is kevesebb gondot jelent mind a mesekutatónak, mind pedig az olvasónak. Hangsúlyoznunk kell, Berki (ellentétben Jakabbal vagy Cifrával) sokkal inkább ragaszkodik a „bevett” mesetípusok elemeihez és szerkezetéhez, motívumkincséhez és kép-láncolatához, s a kötetben szereplő mesék többségének tanúsága szerint nem igyekszik a saját meséjét másikkal, másokéval kombinálni. Van ugyan néhány meséje, mely „egyéni kompozíció” (*A három királyfi*, *A szegény ember meg az ördög*), vagy csupán a magyar nyelvű cigány hagyományban él. Ám Berki inkább olyan ismert és számos európai mesekutató által is vizsgált típusokat mond el, mint a Fehérlófia (*Kanca Miklós*), a hűtlen feleség (*A szegény asszony fia*), az Erős János (*Vas Laci*), a két testvér (*Vizi Péter és Vizi Pál*), a *Nemtudomka*, a hálás állatok (*A három királyfi*), amelyek a cigány mesemondók „vitézi hős” meséi közé tartoznak. Ezek kiváltképpen is alkalmasak arra, hogy a Kárpát-medencei vagy még nagyobb földrajzi régióban elterjedt változataikkal összevessük őket, rámutassunk a cigány mesék „sajátosságaira” és más népek meséitől való „elkülönбözödésük” mibenlétére.

A nem túl vaskos kötetet az „ereszkedő ághoz” tartozó, vagyis a mesemondás fáradságos tevékenységét levezető tréfás mesék alkotják. Görög Veronika – a mesegyűjtő és kötet szerkesztő nagyfokú jártasságát bizonyítva –, a kötetben „archivált” repertoár szerkesztésekor él azzal a tapasztalattal, amiről a folklorista társa, Nagy Ilona beszélt: *A mesemondás forgatókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben* című tanulmányában.

Claudia Behrens – Christiana Rosenberg (Ed.): TanzZeit – LebensZeit. Jahrbuch Tanzforschung 24. Band. Leipzig, Gesellschaft für Tanzforschung – Henschel Verlag, 2014. 237 p.

Varga Sándor

A német Tánckutató Társaság (GTF) 2014-es kötetében olyan kutatási projekteket mutat be, melyeknek témája a tánc és az emberi életkor kapcsolata. A kötetben tanulmányokat, előadás-szövegeket, esszéket és egy interjút is olvashatunk. Céljuk, hogy bemutassák azokat a táncos gyakorlat során megszerezhető kompetenciákat, amelyek különböző életciklusok során fontos szerepet játszanak az emberi életben. A kötet szerkesztőinek alapkonceptiója az volt, hogy az „élethosszig tartó tanulás” fogalmán keresztül bemutassák: az emberi agy fejlődése, és ezen keresztül az ember alkalmazkodó képessége gyakorlatilag végtelen. A tánc fontos szerepet tölt be ebben a folyamatban, mint ahogy azt a tanulmányok egyértelműen bizonyítják.

A kötet az egészségtudományi megközelítések mellett pedagógiai és kulturális kérdéseket is felvet. Az írások egy része bemutatja, hogy egyes táncstílusok, illetve mozgásformák milyen pozitív

hatást fejtenek ki az emberi egészségre. Az orvostudomány és a biológia manapság már közhelynek számít megállapításai mellett a kötet legfontosabb hozadéka a kultúratudományok számára, hogy több olyan tanulmányt is tartalmaz, melyek a tánc esztétikus-expresszív dimenziójának szerepét tárgyalják az ember tanulásával és kulturális szocializációjával kapcsolatban.

A kötet központi problémáját (lifelong learning) a különböző tudományok képviselői eltérő témák vizsgálatával közelítik meg. Néhányan az egyének közötti kötődés kialakulását, illetve a táncnak ebben betöltött szerepét vizsgálják gyermekkorban, illetve azt mutatják be, hogy a tánc miként fejleszti a fiatalok kreativitását és tanulási kompetenciáját. Életünk során fontos szerepet tölthet be a tánc: a mentális és fizikai egészség megőrzésének lehetőségei mellett a táncművészet időskori hatásait is vizsgálja a kötet néhány írása. Az itt olvasható tanulmányok talán legfontosabb üzenetei, hogy a táncnak minden életkorban helye van, a mozgás már gyermekkorban olyan mentális, motorikus és szociális (!) képességeket fejleszt, melyek később meghatározzák az emberi egyéni és társas életét, és amelyek nélkülözhetetlenek az egészséges, kreatív felnőtt létehez.

A szerzők közül többen a sporttudományok területén tevékenykednek, néhányuk gyakorlati táncos, előadóművész, koreográfus. Más részük biológus, illetve orvos (sportorvos, neurológus) és csupán egy van közöttük, aki tánckutató. Mindez alátámasztja, amit a Gesellschaft für Tanzforschung kiadványait olvasva már korábban is tapasztaltunk, hogy a német tánc kutatás a különböző mozgásformákat elsősorban pedagógiai, gyakorlati és esztétikai szempontok szerint, illetve a természettudományok (például pszichológia, sporttudomány) oldaláról vizsgálja. Ezek a megközelítések Magyarországon – ahol a tánc társadalmi és pedagógiai szerepét elsősorban a kultúratudományok oldaláról vizsgáljuk – még gyerekcipőben járnak.

Fügedi János – Varga Sándor: Régi tánc kultúra egy baranyai faluban. Budapest, L'Harmattan Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, 2014. 364 p.

Szőnyi Vivien

A Zenetudományi Intézet munkatársainak kötete *Az európai régi táncréteg – Ugrós monográfiák* sorozatának újabb részeként látott napvilágot. A sorozat – melynek főszerkesztője Pesovár Ernő volt 2005-től egészen haláláig – előző kötetei Paksa Katalin 2010-ben megjelenő *Az ugrós táncok zenéje* című könyve, valamint Fügedi János és Vavrincez András szerkesztésével a 2013-ban kiadott *Régi magyar táncstílus – Az ugrós* című reprezentatív antológia.

A most bemutatni kívánt *Régi tánc kultúra egy baranyai faluban* című írás, azon túl, hogy e sorozat folytatásaként a kanásztánc-ugrós stíluskörre vonatkozó eddigi ismereteinket hivatott bővíteni, Hosszúhetény népi tánc kultúrájának változását veszi górcső alá a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszakban. A kötetben Varga Sándor *Tánc kutatás és tánc kultúra Hosszúhetényben*, valamint Fügedi János *Három hosszúhetényi verbung* című tanulmánya olvasható. Mivel az írások a témaválasztás és megközelítésmód tekintetében is elkülönülnek egymástól, az alábbiakban külön ismertetem őket.

Varga Sándor tanulmánya a múlt század első felében vizsgálja Hosszúhetény tánc kultúrájának változását, nagy hangsúlyt fektetve ezen változások háttérében meghúzódó társadalmi és kulturális jelenségekre. A szerző mindvégig szem előtt tartja koncepcióját, miszerint a *tánc* egy tágabb kulturális rendszer része, így leírásához és értelmezéséhez több kultúraformáló tényező együttes figyelembevétele szükséges. Az alapvetően funkcionalista szemléletű írás a tánc kultúra formai és stílusi változásaira is kitér, nagyszerű támpontot adva az utána következő munka értelmezéséhez.

A tanulmány nemcsak szakirodalmi és adattári ismereteket közvetít, hanem a szerző empirikus úton gyűjtött információit is az olvasó elé tárja. Varga Sándor két alkalommal, 1995-ben és 2001-ben a helyi paraszti tánc kultúra tárgykörében végzett néprajzi terepkutatást a településen. Ennek köszönhetően helyiekkel készített interjúrészletekkel árnyalja és teszi személyesebbé a hosszúhetényi kulturális életéről kialakult képünket. A kutatás és az eredmények publikálása közt huzamosabb idő eltelt, ez mégsem vált az elemzés kárára. A kiértékelt adatokat terjedelmes lábjegyzet részletezi, széleskörű tájékozódást nyújtva az avatatlan olvasók számára.

A szerző nagyobb társadalomtörténeti kontextusban vizsgálja a hosszúhetényi táncéletet és tánc-készletet. A polgári kultúra hatásmechanizmusait figyelembe véve írja le helyi hagyományörzés és hagyományalkotás folyamatát. A tánckészlet ismertetése mellett aprólékos leírással szolgál a tánc-élet változásáról; a tánc tanulástól, a táncillem és táncalkalmak részletezésén keresztül, egészen azok megszervezéséig, lebonyolításáig. Összefoglaló gondolataiban felhívja a figyelmet az eddig általános érvénnyel bíró megállapítások felülvizsgálatára, alaposabb feltárására.

Véleménye szerint a tánc kultúra változásának hátterében a legújabb népművészeti stílusok, az interetnikus környezet (németekkel való együttélés), népművészeti mozgalmak, népszínművek, filmek, az urbanizáció, valamint a polgári intézmények (tánciskola, olvasóköör, színjátszó csoportok) együttes hatásai figyelhetők meg. Kutatási eredményei alapján a hosszúhetényi ugrós tánc típus fennmaradása nem a táncmesterek munkájának, hanem az intézményesített hagyományörzésnek köszönhető. Ugyancsak ennek hatására a színpadi koreográfiákban megjelenített táncok és szokások átalakultak, több esetben homogenizáltak és statikus formában hagyományozódtak tovább. A paraszti táncok éltetése azonban a mai napig kihatással van a település kultúrájára, organikus módon él tovább a helyi bálók repertoárjában.

A kutató továbbgondolva eredményeit újabb feladatként jelöli meg a hagyományörző csoportok tevékenységének és az énekes-táncos gyermekjátékok vizsgálatát. Úgy gondolja, a baranyai táncanyag – főképp szociokulturális jellemzői miatt – átmenetet képez az archaikusabb somogyi és a legújabb stílusú sárközi-kalocsai tánc kultúra közt. Javaslatára szerint a tánc dialektusok tekintetében érdemes lenne elválasztani a baranyai és somogyi területeket, ugyanakkor felhívja a figyelmet Baranya szükségszerű tagolására is, mely ezután mélyrehatóbb kutatásokat kíván meg. Szükségszerűnek véli a táncmateria formai vizsgálatát is, melyre irányadó munkaként szerzőtársa elemzését ajánlja.

Fügedi János tanulmánya három hosszúhetényi *verbung* strukturalista elemzését foglalja magába. A 2013-ban megjelenő „ugrós antológiában” közölt két csoportos és egy kettes ugrós szerkezeti vizsgálatával a tánc folyamatok motívum típusait különíti el. A motívum típusok meghatározásának elvei mellett a típus készlet általános jellemzőire és a táncok menetére tér ki a szerző. A tanulmányt tánc kíséző dallamok és a három ugrós kinetografikus közlése kísérik, végül motívum táblázatok, s szerkezeti ábrák összegezik az elemzést.

Az leírt táncokat 1975-ben rögzítették hangosfilmre a hosszúhetényi Művelődési Házban. A gyűjtők Andrásfalvy Bertalan, Németh István, Pálffy Gyula és Pesovár Ferenc voltak. A tanulmány címében szereplő *verbung* táncnév a helyi ugrós elnevezése. Ahogy azt Varga Sándor kifejti, az új stílusú verbunk divat a baranyai vidékeken csak felületi hatást fejtett ki, így maga a verbunk tánc típus nem terjedt el, azonban a táncnév eltérő jelentéssel közismertté vált.

Fügedi János munkája azok számára is szolgál újszerű tény megállapításokkal, akik kevésbé jár-tasak a kinetográfia szakterületén. A *típus készlet általános jellemzői* című fejezetben megtudhatjuk, hogy a tánc házakban és színpadi előadásokban gyakran megjelenő ugrós *cifra* (♩ ♩ ♩) ritmusú váltó-támasztékú háromlépés) ritkán, míg a *lengető* (♩ ♩ ♩) ritmusú támasztékismétlő lépés) elő sem fordult

az elemzett táncfolyamatokban. Mindez további kérdéseket vet fel az tradicionális táncok visszatartásában, valamint hiteles színpadi megjelenítésében.

A tanulmányok stílusa élesen elválik egymástól. Varga Sándor írása mindvégig olvasmányos, könnyen értelmezhető, Fügedi János munkája – részint a témaválasztásnak köszönhetően – már kevésbé közérthető, magasabb fokú ismereteket követel meg az olvasótól a táncjelírás területére vonatkozóan. A könyv nyomdai kivitelezése színvonalas, illusztrációkkal és képekkel gazdagított, valamint táblázatokkal teszi átláthatóbbá a szerkezeti elemzést.

A tanulmányok a táncfolklorisztika két különböző perspektívájából kiindulva vizsgálják a hosszúhetényi tánc kultúrát. A funkcionalista és formai elemzés egymást kiegészítik, valós célközönségük mégis eltérő. Varga Sándor kutatási eredményei egy tágabban értelmezhető szakmai- és civil olvasóközönséget érintenek, hiszen megállapításai hasznosnak bizonyulhatnak a tánckutatók, táncpedagógusok és hagyományörzők számára. Ugyanakkor identitás- és közösségformáló szereppel bírnak a hosszúhetényiek, baranyaiak életében, az amatőr táncosoknak vagy laikus olvasóknak pedig értékes információkkal szolgálhatnak a tradicionális táncélet és táncéskészlet alakulására vonatkozóan. Fügedi János strukturalista vizsgálata inkább a kinetográfiában szakavatott – valljuk be igen csekély számú – szakmai csoportot célozza meg. A könyv egészét a hazai táncmozgalom tagjainak bátran merem ajánlani, mivel eddig evidensként értelmezett ténymegállapításokat kérdőjelez meg, s láttat újabb szemszögből.

Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene-kutató-zenetörténész tiszteletére. Szerkesztette: Szalay Olga. Budapest, L'Harmattan-Könyvpont Kiadó, 2012. 813 p.

Rudasné Bajcsay Márta

Domokos Mária népzene-kutatót, zenetörténészt 2012 novemberében, 70. születésnapján egy – már formátumát tekintve is – reprezentatív tanulmánykötettel lepték meg kollégái, barátai, tisztelői. A mintegy 800 oldal terjedelmű, negyvenegy tudományos szakírást közlő kiadvány hangzó-melléklettel is rendelkezik. A DVD-ROM-on (melyet Németh István szerkesztett) körülbelül 30 órányi összeállítás hallható az ünnepelt gyűjtéseiből: a bukovinai születésű Gáspár Simon Antaltól és moldvai falvak énekeseitől.

A testes kötetformátumot elsősorban Domokos Mária tudományos sokoldalúsága magyarázza, és ugyanebből fakad benne megjelenő tematikai sokszínűség is. A népzenei és zenetörténeti diszciplínát egymás fényében, összefüggéseiben kutató ünnepelt érdeklődési területe meglehetősen széles, – általános történeti, művelődéstörténeti kérdésekre is kiterjed. Ennek megfelelően kapcsolati köre is gazdag és szerteágazó, ami személyiségéből fakadóan folytonosan tovább növekszik. A kötet címadása ezért több szempontból is találó. A közvetlenül vagy közvetve reá és munkásságára reflektáló tanulmányok köre valamiképpen visszfénye személyének, tükrö egy gazdag tudományos életútnak, egy másokra is mindig odafigyelő tudós elmének. Ez a ritka személyiség-jegy mintha az ünnepeltben megtestesülő igazságát példázná József Attila verssorainak: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat...” Másrésről szintén tükrö az ünnepeltnek a kötetbeli tematika és megközelítésmód is, amennyiben az előzőt a sokszínűség, az utóbbit pedig többnyire a magyar vonatkozások előtérbe helyezése jellemzi.

A tanulmánykötet szerkesztői csoportosítása körvonalaz néhány nagyobb tematikus tömböt: népzene-kutatás, néptánc-kutatás, kutatástörténet, néprajz, tánc-történet és zenetörténet. Időben a magyar őstörténet korszakától a 20. századig, térben pedig Velencétől Galíciáig, sőt a Távol-Keletig, a Kárpát-medencén át Moldváig ível a tanulmányok sora.

A teljes felsorolás igénye nélkül az alábbiakban kiemelek néhány olyan írást, ami nem feltétlenül csupán zenei érdekelttségű. Az „Öshagyomány és népköltészet” című tanulmányában Andrásfalvy Bertalan a népballadák által hordozott, bennük megőrződött hajdani értékrendet körvonalazza. Az utána következő két zenei témájú tanulmányban a módszer, illetve a mondanivaló lényege is általános érdeklődésre tarthat számot: Juhász Zoltán különféle népzenei matematikai modellezéssel végzett vizsgálata során a rendszer generálta dallamanyagból kibontakozott östípusokat elemzi, Paksa Katalin pedig a pentatónia identitáshordozó szerepét vizsgálja a magyar zenében, elsősorban Bartók és Kodály művein keresztül. Néptánc és zenéje a következő témacsoport. Almási István tanulmánya egyszersmind korrajz is a 60-as évek erdélyi viszonyairól. Írásában Karácsony Zoltán elemzés, osztályozás, tipizálás, módszertani kutatás történetét vázolja föl az ugrós táncok vonatkozásában, míg Fügedi János és Vavrincez András tánc és kísérőzene együttesét vizsgálja. Ütempáros játékdalok rendezési problémáival foglalkozik Lázár Katalin tanulmánya, Vikár Béla finn vonatkozású tudományos tevékenységével Landgraf Ildikóé. Mikos Éva a szövegfolklorista szemszögéből vizsgálja Bartók és Kodály munkásságának tudományos jelentőségét. Rudasné Bajcsay Márta tanulmányában Kodály Székely keserves c. kórusművének szövegét elemzi. Szalay Zoltán írása egy készülő csikmadarasi népzenei monográfia körvonalait vázolja föl. Szintén erdélyi vonatkozású Pálffy Gyula posztumusz írása, amely Gerendkeresztúr táncait ismerteti. Halász Péter, néprajzkutató, aki Budapestről évekkel ezelőtt Gyimesközéplekora költözött, a helybéli paraszt-prímás, Antal Zoltán zenéről vallott nézeteivel ismerteti meg az olvasót. Hangszeres népzenevel kapcsolatos Virágvolgyi Márta írása, amelyben az oktatásban használt, általa készített Népzenei Füzetek – Hangszeres Népzenei Példatár sorozatát ismerteti, továbbá Endrődi Judit, aki a Kárpát-medence citerajáték-hagyomány ritka játékmódjairól ad számot. Két tanulmány a moldvai csángókkal kapcsolatos: Harangozó Imre népköltészetükről, Iancu Laura magyar identitástudatuk változásáról ír.

A könyv zenetörténeti kutatás témakörhöz tartozó írásai közül csupán szemelgetünk. Az ünnepelt édesapjának, Domokos Pál Péternek utolsó, 1983-as, berni találkozásáról Veress Sándorral Berlász Melinda tanulmánya ad számot. Ezt követi Felföldi László értékelése Domokos Pál Péternek az ún. pallostáncra vonatkozó, eddig kiadatlan feljegyzéseire alapozott kutatásáról. Kájoni Jánosnak a csiksomlyói nyomdában készült Cantionale Catholicum első (1676-os) kiadásához jelentős egykorú adalékokat közöl Munckenhaupt Erzsébet írása. A 18. századi csiksomlyói passiójátékok énekeiről Kövári Réka, a „földindulások ellen” kegyelemért, védelemért könyörgő ferences énekekről Richter Pál, a Perenyei kéziratos énekeskönyvről Medgyesy S. Norbert értekezik.

Czagány Zsuzsa az ún. Zalka Antifonálé bonyodalmas rekonstrukciós munkálataiba vezeti be az érdeklődőt. Fajcsák Attila tanulmánya egy Ungaresca-dallam rokonsági körét rajzolja meg, Csörsz Rumen Istváné 16–18. századi táncdallamok népzenei vonatkozásait mutatja be. Rovátkay Lajos és Komlós Katalin egy-egy német szerző darabját elemzi, kiemelve a magyaros, illetve népies vonatkozást. A 18. századi magyar zene kutatásának forrásait ismerteti Szacsvai Kim Katalin, Pozsony és Pest-Buda zeneéletben játszott szerepét tárgyalja a fővárosváltás tükrében Sas Ágnes. Tallián Tibor a Nemzeti Színház első évtizedeinek operarendezéseiről szól, Eckhardt Mária a zoltár Liszt zenéjében betöltött kitüntetett szerepéről ír.

Számunkra különös terület a galíciai, galegó karácsonyi énekek világa; – amelyről Sergio de la Ossa tudósít. Vargyas Gábor írása pedig egy, a magyar olvasónak szintén ’egzotikus’ vidéken élő népcsoportnak, a vietnami hegyi brúknak a gondolkodásmódjába, nyelvhasználatába enged röpke bepillantást.

A tanulmánykötetet Bartókkal kapcsolatos írások zárják. Lampert Vera a népdalfeldolgozások előadási jeleit értelmezi, Vikárius László a „Gyermekeknek” c. sorozatban feldolgozott kanásztánc-

nak és jellemző ritmusának kitüntetett szerepét követi Bartók munkásságában, végezetül pedig javított újrakölését olvashatjuk Olsvai Imre „Dél-Dunántúl hangja Bartók zenéjében” című átfogó (előzőleg angolul, majd 1974-ben magyarul megjelent) tanulmányának.

Kisdi Barbara: Mint a földbe hullott mag. Otthon szülés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2013. 360 p.

Farkas Judit

Kisdi Barbara könyvében egy rendkívül érdekes, ugyanakkor a közvéleményt mélyen megosztó témát, az otthon szülést és jelenségkörét vizsgálja. A könyv tárgya egyfelől maga az otthon szülést választó nő, egészen pontosan annak értékválasztási folyamata és metódusa, illetve az a világlátás, értékrend, amelynek része az otthon szülés. A szerző bemutatja azt az általános társadalomtörténeti folyamatot, azokat a paradigmákat, amelyekbe az otthon szülés, mint kulturális jelenség bekapcsolódik. Másrészt tágabb kontextusba helyezve, a hatalmas diskurzusok felől értelmezi az időnként heves indulatokkal kísért véleményalkotást, amely az otthon szülés kapcsán mind a szakembereket, mind a közvéleményt jellemzi.

Nagyon fontosnak tartom, hogy Kisdi Barbara helyén kezeli munkája érvényességét: tudatában van annak, hogy saját szemlélete része a kutatásnak, a kérdésfelvetéseknek, és egyáltalán, az érzékelésnek is. Ebből következően saját munkáját egy lehetséges értelmezési alternatívaként fogja fel, amelynek kiindulási alapja, hogy nincs egy, az otthon szüléshez köthető homogén értékrend, csupán egy keret létezik, amiből az egyének válogatnak; és tisztán látja, hogy a mozgalmakon belül mind az otthon szülő nők, mind az értékrendek nagyon sokfélék.

Kisdi Barbara kutatási módszereiben elsősorban interjúkra, az internetes megjelenések és a sajtó figyelésére, illetve irodalmi kutatómunkára támaszkodott. Ennek során feltárta és felhasználta az otthon szülés mozgalmában használatos primér szövegeket, statisztikai adatokat dolgozott fel, interjúkat készített otthon szült vagy otthon szülést tervező nőkkel, és helyet kapott a könyvben néhány, a témával foglalkozó on-line fórum, illetve hír-kommentek elemzése is. Résztevő megfigyelést leginkább a felkészítő tanfolyamokon illetve az interjú-szituációkban alkalmazott. Ma már közhely, hogy a városi csoportok antropológiai vizsgálata újfajta módszereket követel meg, és hogy ez a kutatómunka akár sokkal nehezebb is lehet (de legalábbis másként nehéz), mint a klasszikus antropológiai terepmunka. A szerző külön fejezetben tárgyalja a munkája során felmerülő dilemmákat (a részttevő megfigyelés nehézségei, mit lehet és mit kell megmutatni a vizsgálat eredményeiből, a vizsgált csoport elvárásai a néprajzkutató felé, a kutató mint a reprezentáció lehetséges eszköze stb.), amivel nagyban hozzájárul szaktudományunk általános módszertani-etikai kérdéseéhez.

A könyv három, jól elkülöníthető részre oszlik:

A szülés-születés elméleti megközelítési lehetőségei című első részben ismerkedünk meg a kutatói kérdésekkel; a szülés-születés és otthon szülés kutatásának történeti áttekintésével; a betegség-és egészségfelfogás történeti változásaival; a holisztikus és a technokrata szülésmodellel; az otthon szülés magyarországi történetével stb. A szerző itt igyekszik rendet vágni abban a fogalmi zűrzavarban is, ami az otthon szülés körül kialakult (alternatív szülés, holisztikus szülésmodell; természetes, természetesség; hagyományos, modern, posztmodern szülés és bábák stb.); és ebben a részben mutatja be azt a kognitív konfliktust is, ami az otthon szülés körül kialakult.

A könyv második nagy fejezete (*Gyermek születik*) az empirikus kutatás eredményeit tartalmazza, azt, hogy az első részben tárgyalt makroszintű jelenségek hogyan jelennek meg az egyéni életekben, hogyan épül fel az egyéni tudás, ami az otthonszülők tudástárát képezi, hogyan gondolkodnak életéről, testről, egészségről, hitről-vallásról; megismerjük a segítők, a dülák, a bábák és a család helyét és szerepét az otthon szülésben. Módszertanilag nagyon jónak és fontosnak tartom, hogy a szerző vizsgálata során nem állt meg a szülésnél, hanem a választott gyógymódokra és kozmetikumokra, vagy az óvoda- és iskolaválasztásra, sőt a vallásosságra is kiterjeszti figyelmét, felvázolva egy olyan életforma és gondolkodásmód kereteit, aminek az otthon szülés csak egyik eleme, és ami – a sok közös pont mellett – azt is megmutatja, hogy milyen kevésbé tekinthető homogénnek az otthon szülést választók csoportja. Itt hangzik el a dolgozat egyik legalapvetőbb megállapítása is, az, hogy az otthon szülés valójában egy attitűd, ahol a hangsúly „nem a sikeres otthoni szülésen van, hanem a közös szándékon, a közös tudáson, amely közös célokat eredményez.” (Kisdi 2013: 124).

A harmadik nagy rész (*Az otthonszülés jelentései*) nem csupán az eddigiek összegzését, hanem azok szélesebb keretbe ágyazását adja: a szerző belehelyezi az otthon szülés-mozgalmat az alternatív társadalmi mozgalmak keretébe, illetve az otthon szülés, mint alternatív életformát, mint genderspecifikus társadalomkritikát, és mint társadalmi körjelző tünetet értelmezi. Kisdi Barbara meggyőzően bizonyítja, hogy e marginálisnak tűnő téma sokkal több, mint néhány asszony és az orvostársadalom illetve az egészségügyi bürokrácia vitája. Rávilágít, hogy: „az otthon szülés ürügyén felvillanó érdek- és érték-ütközések miként teszik láthatóvá a modern társadalom belső ellentmondásait” (Kisdi 2013: 222); az otthon szülés jelenséggöre miként fogalmaz meg társadalomkritikát a fennálló intézményrendszerrel kapcsolatban. Azaz rámutat, hogy az otthon szülés nem csak az otthon szülésről szól.

Mód László–Simon András (szerk.): Nemzeti identitás, kulturális örökség, emlékezet és az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark. Szeged: Solymossy Sándor Közhasznú Egyesület–Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszéke, 2011, 147 pp.

Kovács Orsolya

Az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark egyike Magyarország olyan látványosságainak, ahol a legtöbben már megfordultak életük során, de legalább is hallottak róla. Az emlékhely meglehetősen sokféle látnivalót kínál, hiszen találhatunk itt szabadtéri néprajzi gyűjteményt, állandó és időszakos kiállításokat, monostor romokat, a Feszty körképet és több olyan emlékművet, amelyek a különböző politikai rendszerek lenyomataiként is felfoghatóak.

A most bemutatandó kötet új nézőpontból közelíti meg a helyszínt, és ezáltal a kulturális turizmus kérdését is. A 2005-ben megrendezett, immár hetedik nemzetközi néprajzi szeminárium eredményeit mutatja be. A szegedi néprajzi tanszék eleinte egy, majd később két évente rendezi meg elméleti és módszertani hangsúlyú nyári egyetemét, amely a közös terepkutatást állítja középpontjába. Az ötlet az egykori Csehszlovákiából származik, ugyanis a pozsonyi néprajzi tanszék az 1970-es években indította útjára Seminarium Ethnologicum néven hasonló vállalkozását, ami sajnálatos módon abba maradt. Barna Gábor, aki maga is résztvevője volt a szlovák programnak, 1995-ben kezdeményezte a nemzetközi diákszemináriumok megszervezését immáron Szegeden Seminarium Ethnologicum Szegediense-SemEthnoSz néven. Az egy- majd két évenként megrendezett szemináriumon különböző európai egyetemek hallgatói és oktatói vesznek részt, a hangsúly pedig a közös terepmunkára helyeződik. A Csongrádon szervezett szemináriumokat követően az első vizsgált téma a Szeged-alsóvárosi búcsú volt, amelyet olyanok követtek, mint például a bajai halászléfőző fesztivál vagy

a Pusztamérges településhez kapcsolódó falusi turizmus. Az ópusztaszeri kutatás is jól illeszkedik a korábbiakhoz, mind tematikai, mind módszertani szempontból. A jelenlegivel együtt összesen öt kötet jelent meg eddig, amelyek kivétel nélkül kétnyelvűek.

Az emlékparkkal foglalkozó szemináriumra a résztvevők négy egyetemről (Szegedi Tudományegyetem, a pozsonyi Comenius Egyetem, a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem, valamint a Turkuai Egyetem) érkeztek. A kötetben hét tanulmányt olvashatunk, melyek egyrészt történeti és elméleti kereteket adnak meg, de a fő hangsúly a terepkutatáson van. Egyfajta útvonal is kirajzolódik a kötet szerkesztésében: elmélet, tárgy, esemény a három fő pont. Mód László bevezetése adja meg a kiindulópontot, melyben az emlékpark kialakításának történetét ismerjük meg, mely fontos támpontként szolgál a továbbiakban. Ezt követi Hannalena Hieta elemzése, amelyik nemzetközi kitekintés keretében helyezi el Ópusztaszer, két európai szabadtéri néprajzi múzeum fejlődésével összehasonlítva. A kolozsvári kutatók (Szabó Á. Tőhötöm, Peti Lehel és Ilyés Sándor) az ópusztaszeri ajándékarusokon és árucikkeken keresztül vizsgálják a kulturális turizmus és a nemzeti emlékezet kérdéseit. Maradva a tárgyaknál, Frauhammer Krisztina (Szeged) a vendégkönyvi bejegyzésekkel foglalkozik, melyből a látogatók motivációit, élményeit és hozzáállását szűri le. Megalkotott hagyománnyal foglalkozik Mód László és Simon András, akik a Szent Vince Borrend történetén és tevékenységén keresztül mutatják be a borok, a nemzeti identitás és Ópusztaszer kapcsolatát. Az emlékpark egyik fontos helyszíne illetve programja szolgáltatja a következő tanulmány témáját. Lepár Karolina és Felföldi Edit (Szeged) a Nomád Park lovasbemutatóját vette górcső alá a szereplők és a nézők szemszögéből. A kötet végén Sopov-Elekes Dóra (Szeged) írását olvashatjuk, aki a skanzen épületeinek teremőreivel készített interjúkat. Arra keresett választ, hogy adatközlői miképpen viszonyulnak a felügyeletükre bízott épületekhez és annak berendezési tárgyaihoz? A kötet végén képmelléklet is található, amelyben a tanulmányokat illusztráló fotók, valamint a szeminárium életképei kaptak helyet. A kötetet a szeminárium résztvevőinek névsora és a részletes program teszi teljessé.

Összességében elmondható, hogy egy változatos tematikájú, aktuális kutatási problémákat felvontató könyvet tarthatunk a kezünkben, amely hozzájárulhat az örökségvizsgálatok magyarországi megalapozásához.

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok.” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely. Eszmetörténeti könyvtár 18. 2013. 643 p.

Bálint Petra

A könyv egy összetett, sok-sok mellékszálalal rendelkező témát vesz nagytitok alá. A mű központjában a magyar nemzeti önkép alakulása áll, ezen belül az intézményes magyar nyelvű történetírás létrejötte, és annak használata az oktatásban. Forrásbázisát a korabeli eszme-, és politika történeti források és az 1848 előtt íródott tankönyvek teszik ki. A könyvben két fő tartalmi egységet láthatunk. Az első egy módszertani, elméleti rész, melynek fő kérdése, hogy milyen értelemben beszélhetünk nemzeti történelemről 1848 előtt. Megjelenítésre kerül a nemzet, nemzetiség fogalmának formálódása, ezek mellett a modern történelemkoncepció kialakulása, és az ezzel kapcsolatban álló intézményesülései folyamat kérdésköre. A második fő tartalmi egység a tulajdonképpeni forráselemző rész. A korabeli tankönyvek és társadalmi használatuk áll a központban, az iskolai történelemtanítás tankönyvhasználati tendenciái, és maguk a tankönyvek szerzői is.

A tankönyv, mint szöveg vizsgálata is külön fejezeteket kapott. A különböző tankönyvek összehasonlító vizsgálata; azok címén, borítóján, felhasznált mottóin, előszavain és ajánlásain keresztül kerül bemutatásra a korabeli magyar eredetkérdés, nemzetfelfogás (maga a nemzet fogalma) és (aktuál)politikai gondolatok. Megjelenik előttünk a történelemről alkotott kép, a történelem tárgya, időrendje, tehát „felépítése” a tankönyvekben. Egy alfejezet erejéig a tankönyvek ikonográfiai elemzésére, a heroikus alakok képi megjelenítésére is sor kerül. A szerző szerint a tankönyvek vizsgálatával azonban nem kaphatunk homogén képet, hiszen akár egymásnak ütköző múltértelmezésekkel, felekezeti, regionális, politikai szinten is eltérő véleményekkel találkozhatunk. A függelékben 1848 előtti tankönyvek katalógusa, s a tankönyvszerzők életrajzai is olvashatóak.

A könyv alapja a közelmúltban megvédett doktori értekezés (az ELTE BTK, *Atelier* - Európai Társadalomtudományok és Historiográfiai Tanszék), kézbe véve figyelmünket az impozáns tartalom és terjedelem sem fogja elkerülni. A szerző maradéktalanul tájékozódott és elmélyült kutatott témájában, mutatja ezt a könyv logikus felépítése is, intenzív tartalma ellenére, könnyű követhetősége. Felhasználva a nemzetdiskurzusok nemzetközi irodalmát és módszereit, egy átgondolt, jól körülhatárolt forrásanyaggal és célokkal rendelkező korpuszt alakított ki a kutató. Alapproblémája, hogy mennyiben beszélhetünk 1848 előtt nemzeti történelemről a 18. század végén – 19. század első felében, s hogyan alakul a történelem modern koncepciója ekkor hazánkban.

Lajtai L. László egyik célja művével az, hogy témáját tekintve megkérdőjelezze a tudományba beleivódott 1848-as év vízvázlatát, mivel véleménye szerint ekkorra már kialakult a „magyar történelmi mesternarratíva”.

Úgy gondolom, ez a mű nem tartozik az általában vett ismeretterjesztő kötetek közé, viszont remek intellektuális élményt adhat olvasója számára. Azonban nem csak a tudós társadalomnak ajánlanám, hiszen az egyes, tárgyalásra kerülő témákhoz szükséges háttértudást is megkapjuk a fejezetek elején ismertetett rövid, általános kitekintő téma felvezetőikkel (például a nacionalizmus, oktatásügy-intézménytörténet, a magyar történelem definiálása, a nemzetdiskurzus-történet rövid áttekintése a 13. századtól). A számos felsorakoztatott altéma egy egésszé zárul össze a könyv végére, nem érzünk töredezettséget vagy elvarratlan szálakat.

Bereznai Zsuzsanna – Schön Mária: A hajósi sváb parasztság mentalitása. Hajós, Hajós Város Önkormányzata, 2013. 1020 p.

Lukács László

Az olvasóknak szánt tájékoztatás szerint a szerzők könyvüket tudományos ismeretterjesztő jellegű műnek szánták. Elsősorban a hajósi embereknek írták, de nem a mai hajósi svábokról szólnak, hanem a 20. század első feléről és az azt megelőző, még a szájhagyomány segítségével feltárható korszakok népéről. Ezredfordulónkon, pontosan három évtizeden keresztül (1983–2013) gyűjtötték a hajósiakat, több mint 150 adatközlő visszaemlékezését, akik egy hajdanvolt világot idéztek vissza, amelyet elsodort a második világháború, a vagyonelkobzás, a kitelepítés, majd a magángazdálkodás erőszakos megszüntetése. A helyi sváb-alemann, kisebb részben magyar nyelvű hangfelvételeket leírták, négy nagy fejezetben csoportosítva magyarul kiadták. Kutatói, írói szándékukról olvashatjuk: „A II. világháború előtti hajósi sváb ’néplélek’ jellemzését szeretnénk írásba foglalni, és elbeszéléseik alapján szemléltetni – egy mára már letűnt történelmi korszak népének sajátos gondolkodásmódját, világképét, szokásait kívánjuk megörökíteni. Megörökíteni, de egyben megérteni és megértetni – azokkal az olvasókkal is, akik nem rendelkeznek német kötődéssel, és idegen számukra ez a

világ... Könyvünkben egy társadalmi csoport, a hajósi sváb parasztság mentalitásának sajátosságait igyekszünk feltárni. Vagyis azokra a kérdésekre keressük a választ, mi jellemzi a hajósi ember gondolkodásmódját, életfelfogását, lelki alkatát, hogyan szemléli a világot, melyek a népi erkölcs és viselkedéskultúra, a cselekvéskultúra szabályai, mi jellemezte e közösségen belül azt a rendet, mely évszázadokon át meghatározta az emberek életét.” (26–27. old.) Tömör választ kapunk e kérdésekre a könyv mottójából: „Mi svábok vagyunk, és azok is maradunk.” Fuszenecker Ferencné (1935) határozott kijelentéséhez társul férje, Fuszenecker Ferenc (1934) mondata: „Apámék azt mondták, itt születünk, itt kell meghalnunk, mert ez a hazánk.” A ma élő hajósi svábok már a tizedik-tizenegyedik generációt jelentik a török hódoltság után újraterlelt népesség sorában.

A hagyományörzés, a környező falvaktól való különbözés, társadalmi elszigetelődés fontos tényezője a hajósiak anyanyelve, sváb-alemann dialektusuk jelentősen eltér a Kalocsai Sárköz és a szomszédos Bácska német településeinek nyelvjárásaitól: „A szomszédos német falvak népe többségében a frank nyelvjárást beszélte, így csak nehezen értette a hajósiak beszédét. A betelepült hajósiak többnyire egy tájegység, a Bussen-hegy vidékéről települtek. Számukra a közös múlt és az anyanyelv jelentősebb összetartó erőt jelentett, mint ahol különböző vidékekről toborzott családok alapítottak egy faluközösséget. A sajátos, a XVIII. század óta sokban változatlan és mások által kevésbé érthető anyanyelvük is az elkülönülés érzését erősítette bennük... A hajósi sváb népi emlékezetnek az óhazától a XXI. századi új hazáig való fennmaradása a kulturális emlékezés kivételes példája. E közösségfenntartó erő hátterében az anyanyelvhez, sváb-alemann nyelvjárásukhoz való erős ragaszkodás áll. A sváb-alemann, a német és a magyar nyelv párhuzamos használata, vagyis a többnyelvűség is hozzájárult ahhoz, hogy a hajósi emberek idős korukra is képesek voltak megtartani szellemi frissességüket, s az általuk megőrzött tudást továbbadni, nemcsak a néprajzkutatók, hanem a hajósi közösség számára is... A hajósi paraszti nép a XVIII. századi betelepülés idejétől kezdve a XX. század közepéig olyan hagyományos közösségeket alkotott, ahol az emberek gondolkodását és egymás iránti érzéseit az összetartozás ereje határozta meg.” (29–31. old.)

Szerencsés, hogy a szerzőpáros tagjai közül Schön Mária belülről, Bereznai Zsuzsanna kívülről látja a hajósi svábok kultúráját, mentalitását. A helyi dialektusban vagy németül rögzített szövegeket Schön Mária fordításában olvashatjuk a könyvben. Hajós néprajzi szempontból eddig sem számított terra incognitának: Györgypál-Eckert Irma, Johannes Künzig, Waltraut Werner, Alfred Cammann, Alfred Karasek, a Johannes Gutenberg Egyetem (Mainz) néprajz szakos hallgatóinak kutatócsoportja, Michael Prosser-Schell, Báth János, T. Kiss Tamás és Tibori Tímea munkái mellett Schön Máriának és Bereznai Zsuzsannának már korábban is jelentek meg könyvei, tanulmányai Hajós néprajzának különböző témáiról. Új könyvük nem csak terjedelmével (63,75 ív), hanem tartalmával is felülmúlja a korábbiakat. A hajósi sváb népélet gazdag tablója, körképe, amelynek anyagát valóban az utolsó generáció emlékezetéből jegyezték le. Így nem süllyedt a mélybe, a szóbeli hagyományt sikerült áttenni az írásbeliség szintjére.

A szerzőpáros érdeme nem csupán a hiteles anyaggyűjtés, a pontos lejegyzés, hanem a gyűjtött anyag helyes csoportosítása, jól átgondolt tagolása, magas szintű tudományos elemzése is. Hajós németiségének anyagi, társadalmi és szellemi kultúráját, mentalitását négy nagy fejezetben mutatják be: A hajósi ember világa; Gazdálkodás és mentalitás; Társadalom és mentalitás; Szellemi kultúra és mentalitás. Elolvasása révén nem csupán anyagismeretünk bővül a hazai németek népi kultúrájáról, hanem úgy érezzük, sorra jelen vagyunk a hajósiak 18. századi megtelepedésénél, házépítésénél, mindennapi munkáinál, az ártéri kertekben, a gabonaföldeken és a szőlőkben, szórakozásain, a legények sajbóvasárnapi korongdobálásán, a fiatalok-, az asszonyok- vagy a férfiak fonójában, a Pincefaluban a pinceszomszédság pincészeire. Közben több száz adat, tény összehasonlításra,

párhuzamok felismerésére készíti a szakember olvasót. Közülük a szemléltetés kedvéért említek néhányat. Az iparosoknak Hajóson is külön kocsmája volt (*Hantwearkrwiatshaus*). A helyi parasztságtól való elkülönülésüket nem csupán ez jelezte, hanem az is, hogy iparosruhában jártak, másféle zenére táncoltak: „A falubeli társadalmi elvárás szerint az a paraszt, aki kitanult iparosnak, annak *ki kellett vetkőznie*, le kellett vetnie a bársony ruhát, nem járhatott sváb ruhában, és polgári ruhát kellett öltenie.” (53. old.) A Felvidékről, valamint a dunántúli magyar és német közösségekből jól ismert közös udvarok is előfordultak Hajóson. A *Hexagass* (Boszorkány) utcáról és a *Käppalagass* (Kápolnáska) utcáról olvashatjuk: „Mindkét utca keskeny volt, szűk kis porták sorakoztak egymás mellett. A girbe-gurba *Käppalagass* lakói a legszegényebbek közé tartoztak, az egyik házban öt család lakott együtt. Házuk olyan volt, mint amikor a fecskék szorosan egymás mellé tapasztják fészkeiket... A *Käppalagass* keresztutcája fölötti második ház arról volt nevezetes, hogy egyetlen házban összesen hat szegényparaszt család lakott, ezért elnevezték majornak. A *Mischka Maeirhof* név pedig úgy ragadt rá, hogy *Mischka* volt három ott lakó család ragadványneve... A hajósiak máig számon tartják, hogy abban a házban lakott a legtöbb család – ugyanis három-négy család egy házban való lakása nem volt ritkaság.” (53–54. old.)

A tagosítás eredményeként a tanyarendszer kialakulásának, a kései tanyásodás folyamatának is tanúi vagyunk Hajóson: „A falu nagygazda családjai az 1931-es határrendezés után tanyás gazdálkodást folytattak – Hajóson csak nekik volt tanyájuk. A hajósi tanya a település határában elhelyezkedő, egy lakóépületet és néhány hozzá tartozó gazdasági épületet magában foglaló, paraszti földbirtok. Tulajdonosai azonban nem laktak kinn a tanyaházban, ott egy kommenciós házaspár (*Komissjuleut*) vagy férfi gazdacselédek (*Kneacht*) éltek állandó jelleggel, s látták el a mindennapi munkák jelentős részét. Munkájuk fejében ingyen kapták a lakást, övük volt a részes aratás joga, sertést és baromfit tarthattak maguknak, és állataik ellátásához szükséges kukoricaföldet kaptak használatra. Nem minden gazda fogadott fel egész évre állandó bérest a tanyára. A felfogadott gazdacselédek nyáron az állatokat gondozták, művelték a földet – a gazdacsalád tagjaival együtt – télen többnyire csak a jószágra vigyáztak... Nemcsak gazdálkodásra és állandó helyben lakásra szánt tanyák épültek, hanem úgynevezett 'tanyácskák' (*tannyile*) is, amiket házikónak (*Häusle*), sőt istállónak vagy istálló-tanyának (*Stall*, *Stall-tannya*) is neveztek, mivel ezt a kétféle célt szolgálták.” (217–218, 277. old.)

Hajós határa a homokhátság és az ártér területére esett, amelyet kétféle gazdálkodási módban műveltek. A homokhátsági szántóföldeken a gabonaféléken kívül elsősorban kapásnövényeket termeltek, az 1931-es tagosításig háromnyomásos rendszerben. Az ártéri gazdálkodást a Duna túlsó partjáról, Tolnából, Baranyából már korábban jól ismertük. Anyagismeretünk most kibővül a hajósi ártéri kertek leírásával: „A hajósi ártéri kerteknek két alaptípusa különíthető el: a körülárkolt *Bettla* (,ágyás') és az árkolatlan *Gäta* (,kert'). Tehát a *Bettlák*on az egyes birtokosok körülárkolással alakították ki kertjüket, de a *Gäták*on az egyes kertbirtokok nem voltak árkolva.” (237. old.) Az ártéri kerteket a régi századfordulóig főként zöldségtermesztésre használták. Az ármentesítések eredményeként egyre több művelhető kertet alakíthattak ki a lakóházak övezetében, ezért az ártéri kertek jelentősége fokozatosan csökkent. A *Bettlák*on és a *Gäták*on gyümölcsészet nem folyt, gyümölcsfákat elsősorban a homokhátsági szőlőkbe, a szőlősorok közé ültettek. Az ártéri erdőkben vadon termő gyümölcsfák, diófák termését összegyűjtötték.

A munka és a kultusz összekapcsolódását jelzi a dologtiltó napokon a munkatilalom betartása. Hajóson karácsony első napján nem volt szabad semmilyen munkát végezni, még főzni vagy beágyazni sem. Karácsony éjszakáján a most elmúlt évszázad elején még szalmát szórtak a szoba földjére, azon aludtak. Figyelemre méltó a karácsonyi szalma hajósi említése, amelynek a 20.

századi fennmaradását mindeztáig elsősorban a magyarországi horvátok és a ruszinok köréből ismertük. Fábián és Sebestyén valamint Rókus napja fogadalmi ünnep, az állatok egészségének megóvása érdekében betartott munkatilalommal. Szüzanya szobrát, a csodatévő Bussen-hegyi Máriát a betelepülők magukkal hozták az óhazából, ezért az egyházi év Mária napjait különös tiszteletben tartották, megünnepelték. Máriától várták a jó szőlőtermést. A férfiak a Pincehegyen ünnepeltek: „Hajóson voltak ún. *pincenapok* is, amikor a férfiak nem dolgoztak, hanem *pinceszereztek*. Ilyen pincenap volt egyrészt a két fogadott ünnep, azaz Fábián és Sebestyén (január 20.) és Rókus (augusztus 16.) napja. Másrészt Szent György napja (április 24.), valamint az ünnepek követő hétfők: húsvéthétfő, pünkösdhétfő, a torkos búcsú hétfője novemberben az Imre-nap után. A két asszonynap (Nagyboldogasszony és Kisboldogasszony) is pincenap volt...” (297. old.)

Hajóson a hagyományos sváb paraszti mentalitás legfőbb sajátossága a földhöz való feltétel nélküli ragaszkodás. Fő életcéljuk a földszerzés, a föld gyarapítása volt, mert csak ezzel érezték biztosítottnak családjuk megélhetését. A földet megművelték, a legkisebb földdarab sem maradhatott műveletlen, kihasználatlan. Ezen az alapon érthető a mai helyzettel elégedetlen hagyományos gondolkodású hajósi adatközlő felháborodása: „Azelőtt minden talpalatnyi földet műveltek, hogy ne maradjon paragon, mert annak idején szégyen volt, ha valami el volt hanyagolva. Még a szomszédos magyar falvak fél határát is megvették. Ma pedig paragon hever a fél hajósi határ. A visszaugarasodási folyamat még nem állt meg. Főleg a szőlők sínylették meg a sokszori gazdaváltást. A szőlőskertekben most hosszú kilométereken át gazdagon virágzik a vaddohány, a méhészek öröme. A hajósi ember a gazdáltság nyomait látja úton-útfélen az egész országban, így a hajósi határban is.” (305. old.)

Hajóson az öregedő szülők átadták a gazdaságot, az örökséget, a lakóházat a hozzátartozó gazdasági épületekkel, a konyhakerttel, a pincét, a szántóföldet, az ártéri kerteket, a kaszálót, a szőlőt, a nagyállatokat a felnőtt, házas gyermekeiknek, a velük járó munkával együtt. Az örökség, a vagyon átadásakor a szülők általában megtartottak maguknak egy kisebb birtokrészt. Ha nem, akkor járadékot (*Depadat*) kaptak az örökösöktől különféle termények formájában. Nagygazda családban általában a legidősebb fiú maradt a családi házban. Ő örökölte a fél házat, testvéreit földdel kárpóolták. Ő vitte a gazdaságot, tehát mindenképpen paraszt kellett, hogy maradjon. Hajóson többnyire a fiatal férj költözött felesége családjához, vőnek ment. A legtöbb családban az asszony tartotta a kezében a gazdálkodást, a pénzügyeket. Ugyanakkor a mindennapi gazdálkodást a gazda, a gazdaasszony, a fiatalok és az idősebb generáció közötti családi munkamegosztás jellemezte.

A népi erkölcs és a viselkedéskultúra vizsgálata szerint a hajósi svábokat arról lehetett felismerni, hogy nagyon hangosak voltak, szinte lármáztak, ha megjelentek valahol. Népviséletük, korábban teljesen fekete ruhájuk is elütött a szomszédos falvakétól, *fekete svábok* voltak. A 20. század első felében viszont lehagyták a szomszédos falvak népét: rövidebb lett a szoknya, színesebb a viselet a kasmír szoknyákkal, a sok szoknya is sikkesebbé tette őket, a bársony ünnepi viseletük pedig elegánssá. Mindebben a kalocsai népviselet erősen hatott a hajósira.

Azelőtt, vagyis 1945 előtt a hajósi parasztember nem ismerte az erkölcs szót sem svábul, sem magyarul. Ennek ellenére erkölcsre biztos alapokon nyugodott. Úgy tartják, hogy *azelőtt*, a háborút követő kitelepítések előtti időkben az emberek jobbak voltak. Elsősorban a tizparancsolat elleni vétkeket tartották bűnnek: a lopást, a betörést, a káromkodást, mások becsapását, a házastársi hűtlenséget, az egymáshoz való őszintétlenséget. Az étellel való fő erkölcsi elvárást és saját identitását Gausz István (1932) hajósi parasztember így foglalta össze: „Elsősorba’ rendes ember akarok lenni, másodsorba’ magyar akarok lenni, és harmadsorba’ sváb akarok lenni! – Tehát legyenek először rendes ember. Magyarországon lakunk, itt élünk. A magyar nép közé kerültünk, és nekünk ezt el kell fogad-

ni, hogy idetartozunk, ugyan nemzetiségünk máshonnan származik... Ebben a sorrendben látom a legcélszerűbbnek, hogy az ember így gondolkodik, így éli az életét...” (578. old.)

A szellemi kultúra, a népköltészet, a népszokások vizsgálata bemutatja, hogy egy 18. században betelepült közösség hogyan őrizhette meg a 21. századig nemcsak három évszázados hagyományait, hanem az óhazából magukkal hozott kultúrájának úgyszólván a teljességét is. Ennek háttérében az áll, hogy a hajósi svábok a 20. század közepéig megőrizték a mindennapi és az ünnepi szóbeliséget, a népköltészet, a népszokások szövegeit. Az óhaza népi hiedelemvilágából különösen a gyermekfolk-lór őrzött meg számos töredéket.

A történeti néphagyomány szerint legelőször egy Fuszenecker nevű ember települt be Hajósra, akinek hét fia volt, akik elszaporodtak, ezért olyan gyakori a Fuszenecker családi nép Hajóson. Ismerik a vándorútra kelt hét sváb legény viselt dolgairól szóló tréfás mesét is (870–872. old.). Utóbbiról a közelmúltban Günther Kampffhammer értekezett (*Die Sieben Schwaben. Ein altes Thema mit neuen Fragestellungen. Beiträge zur Volkskunde in Baden-Württemberg IV. Stuttgart, 1991. 241–262*). A hét sváb, mint első telepes Mór (Fejér m.) történeti elbeszélő hagyományában is ránk maradt. Móron, a közkézen forgó falukrónika szerint a betelepülés 1758-ban hét sváb családdal kezdődött, akiknek nevét is felsorolják. A hét család telkén hét kutat ástott, amelyek emlékét a *Hétküti-dűlő* vagy *Hétkütere-dűlő* őrzi. Hány erdőségbe érkezett a betelepülő hét család, megkezdte az erdőirtást, mind a heten kutat ástak maguknak a telkükön, amelyeket ma is *hétküti szesszióknak* hívnak.

Bereznai Zsuzsanna és Schön Mária könyvük zárszavában így foglalták össze mondanivalójuk lényegét: „A XX. század közepéig a hajósi sváb parasztok lényegében ugyanúgy éltek, mint háromszáz évvel ezelőtt betelepült elődeik. Nem véletlenül, hiszen a hagyományos paraszti gazdálkodás idején mindennek megvolt az évszázadok óta gyakorolt ideje és rendje: az élet mindennapos tevékenységein nem lehetett változtatni – szántani, vetni, aratni, az állatokat legeltetni csak egyféleképpen lehetett jól. Ehhez hasonlóan: beszélgetni, anekdotázni, mesélni, énekelni és táncolni is csak egyféleképpen volt érdemes: szívvel és lélekkel... A hajósi sváb parasztok lényegében elégedettek voltak a maguk világában: nem volt más céljuk, mint követni az őseiktől megmaradt hagyományt.” (924–925. old.)

Voigt Vilmos professzor ajánlásában minden magyar néprajzkutató számára kötelező olvasmálynak javasolja a könyvet. A magyar és a magyarországi német népi kultúra összehasonlításához, az azonosságok és a különbségek feltáráshoz igen alkalmasnak tartja. Összevethetjük Hajóst a közeli Kecellel, amelynek népi műveltségét Bárh János és kutatótársai tárták fel (1984), vagy a német Hartával, amelynek néprajzát Fél Edit bölcsészdoktori értekezéséből ismerjük (1935). A nem céhbeli etnográfusokon kívül az 1945 után született generáció, amely a tiltások miatt nem nevelődhetett svábnak, most Bereznai Zsuzsanna és Schön Mária könyvéből visszatámaszthatja a svábságot, a hajósi sváb mentalitást, akkor is, ha nem tud németül.

Bathó Edit: A szőlő termesztése a Jászságban. (Jászsági Füzetek 51.) Jászberény, Jász Múzeumért Alapítvány, 2014. 224 p.

Simon András

Dr. Bathó Edit néprajzkutató, a jászberényi Jász Múzeum vezetője, a Jászság népeletének, kultúrájának elkötelezett kutatója, több könyv és számos tanulmány szerzője, egy új önálló kötettel, témafeldolgozással gyarapította a Jászság történetének, gazdálkodási és életmódbeli viszonyainak ismeretanyagát.

A szőlő termesztése a Jászságban cím egy szűkebb tematikájú bemutatást sejtet, mint amit a könyv valójában az olvasó elé tár, hiszen nem csupán a szőlőterületeket, a művelés évi rendjét,

hanem a szőlőfeldolgozás, a borkészítés és a borkereskedelem témaköreit is érinti, tárgyalja a kötet. A szerző kronologikus rendben haladva, a legkorábbi, 16. századi adatoktól indulva veszi számba a szőlők említését, illetve a szőlőterületek gyarapodását a Jászságban. Az 1500-as évek derekáról, második feléből inkább a – valószínűleg máshonnan vásárolt – boroknak különféle ünnepnapokon való kiméréséről szólnak a források, száz esztendő múltán azonban már szőlőtelepítésekről olvashatunk, aminek eredményeit a korabeli térképek s a századvégi összeírások (1699) is igazolják. A 18. század első felében fokozatosan növekednek, újabb és újabb járszági települések határában jelennek meg a szőlőterületek, sőt ugyanezen időtől a környékbeli mátraalji, Gyöngyös környéki falvakban ún. extraneus (a saját település határán kívüli) birtokosok is feltűnnek a Jászságból. A redemptio (1745) után, a 18. század második és a 19. század első felében a szőlő egyértelműen érték, a vagyoni felemelkedés egyik fontos eszköze, ezért szinte minden járszági gazda igyekezett – akár több helyütt is – szőlőföldre szert tenni. Jelentőségét mutatja, hogy az öröklésben is hangsúlyos helyet kapott, mint ezt a végrendeletekből idézett részletek is tükrözik.

Mint az ország kötött talajú szőlőiben általában, úgy a járszági feketeföldeken díszlő ültetvényeknek is az 1880-as évektől szinte teljes pusztítást végzett a szőlőgyökértetű (filoxéra). A homoki szőlőket – a talaj immunitása miatt – a vész nem érintette, így lendületet vett e határrezsek beültetése. A szőlőrekonstrukció során azonban nem történt meg a pusztítás előtti nagyságot elérően az újratelepítés, ennek okát a szerző részben az 1876. évi közigazgatási átalakítással hozza összefüggésbe, mellyel az újonnan kialakított Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe betagozódó Jászkun kerület végleg elvesztette korábbi kiváltságait, s a paraszti kisgazdaságokban a gazdálkodás súlypontja a szántóföldi művelésre és az állattartásra helyeződött át. Mindehhez jött még a borkereskedelem lehetőségeinek beszűkülése.

Az egyes jász települések szőlőterületeinek nagyságára vonatkozó 19. századi adatokat (az 1828., 1852., 1879., 1895. évekből) tovább árnyalhatta és gazdagíthatta volna *Keleti Károly: Magyarország szőlőszeti statistikája 1860–1873.* című munkájának adatai, amely a szőlőterület nagyságán túl az egyes községekben lévő szőlőbirtokosok számát, valamint az 1873. évben termett bor mennyiségét szín szerint is elkülönítve (fehér, vörös, siller) közli. Fontos lehet ez azért is, mert a jelzett esztendő még a filoxéra megjelenése és a közigazgatási átrendezés előtti „pillanatot” tükrözi. Az 1895. évi adatsor – mint azt a *Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája 1895.* munka közli – tovább bontható „beültetett” és „parlag vagy kiirtott” szőlőterületekre, mely felosztás alapján a filoxéra pusztításának mértékére lehet az egyes települések esetében következtetni. A parlag vagy kiirtott terület Jászberény, Jászapáti, Jász Kisér, Jászárokszállás, Jászfelsőszentgyörgy, Jászfényszaru, Jászfákóhalma és Alattyán határában mutatott jelentős nagyságrendet.

Levéltári forrásokat feltárva hoz még publikálatlan, új adatokat a *Bortermelés–borkimérés a 18–19. században* fejezet. A csárdák és vendégfogadók bérlésének és működtetésének körülményei, a borkimérés jogának alakulása és a borbíró feladatkörének bemutatása során a szerző a helyi sajátosságokat országos kontextusba helyezve tárgyalja. Ugyancsak elsősorban primer, levéltári forrásokra, a katonai felmérések és más adatfelvételek térképszelvényeire és szóbeli közlésekre támaszkodva rajzol képet Bathó Edit a 18–20. századi járszági szőlőskertekről, szőlőhegyekről. A szőlőtelepítés adatain túl olvashatunk többek között a szőlőbeli munkákról, a hegyközségi szervezet működéséről vagy a szőlővédőszentek szobrainak állításáról.

A Jászság szőlő- és borkultúrájának kronologikus tárgyalását a filoxéravész után, a századfordulón, illetve a 20. század elején meginduló, nagyrészt homoki szőlőtelepítésekkel és a mezőgazdasági szakoktatás intézményeinek létrejöttével folytatja a szerző, majd a 20. század második felében a szövetkezeti szőlőtermelés kereteinek kialakulását és működését vázolja, számos fotóval illusztrálva e

korszak művelési gyakorlatát. *A járszági települések szőlői a 20. században* című fejezet településenként haladva tárgyalja azokat a viszonyokat, folyamatokat, amelyek következményeként a Jászság szőlő- és borgazdálkodásának szerepe és jelentősége mindinkább visszaszorult. Bizonyos községek esetében mindez már a filoxéravésszel kezdetét vette, kedvezőtlenül hatott továbbá a folyamatossá birtokaprózódás is. Másutt az 1960–80-as években a kollektivizálás után megmaradt zártkertek egyre inkább hobbikertekké alakulása, s e folyamatnak a rendszerváltás utáni felerősödése, hozzá még a szövetkezetek és állami gazdaságok megszűnése vezetett a már jelzett hanyatláshoz. A korábbi szőlőterületek beépültek vagy a szőlőtermesztés helyett a gazdálkodás más ágai (gabona, dinnye) jutottak nagyobb szerephez. A napjaink idéző fényképek mutatnak ugyan néhány felújított szőlőbeli kunyhót vagy újonnan épített hétvégi házat, többségük azonban romos, beszakadt tetejű, félig lebontott vagy elhagyott épületeket és elvadult szőlőterületeket dokumentál.

A könyv következő fejezetei egy-egy résztemát mélyítenek el a szőlő- és borkultúra palettájáról. Részletes, primer forrásszövegeket is közlő feldolgozást olvashatunk a szőlőhegy igazgatásáról, a hegyközségi szervezetről, annak feladatairól, tisztségviselőiről, működéséről napjainkig terjedően. A Jászság katolikus lakossága a szőlőhegyeken és szőlőskertekben szakrális tereket jelölt ki: a termést óvó szenteknek szobrot emelt, vagy keresztet, harangot állított. E 18–19. századi kismélekek jól dokumentálva, archív és mai fotók segítségével bemutatva szerepelnek egy újabb tematikus fejezetben. A szőlőművelés éves munkarendjének klasszikus leírását teljesíti a következő fejezet. A munkafolyamatok és eszközök (ültetőfa, metszőkés, kapa, permetező) bemutatása a Jász Múzeum gyűjteményében őrzött tárgyi anyagon valamint számos archív képen alapul. A szöveges leírás és a forrásidézetek mellett szinte fotóesszéként összefűzött fényképsorozat idézi a szüret pillanatait, majd pedig a szüreti bálók világát az 1920–30-as évektől napjainkig. Ugyancsak gazdagon illusztrált a szőlőfeldolgozás és a kádármesterség témaköre. A kötet zárófejezetében a járszági népdalkincs néhány szőlővel, borral kapcsolatos darabját közli – nagyrészt saját gyűjtéseiből – kottával a szerző. A könyv egyes fejezeteiben hivatkozott néhány forrásszöveget teljes terjedelemben, továbbá táblázatos adatsorokat, borcímkéket találunk a mellékletben. A kötetben való tájékozódást névmutató segíti, kiemelendő továbbá, hogy az összefoglalás öt különböző idegen nyelvre fordítva olvasható.

Bathó Edit könyve a helyi és országos szakirodalom ismeretanyagába ágyazva, levéltári és sajtóforrásokra, múzeumi tárgyakra és szóbeli adatközlésekre támaszkodva rajzolja meg a Jászság szőlő- és borkultúrájának képét a 16. századtól napjainkig. Az első bő három évszázad – egészen a filoxéravésszig – a gyarapodás és fejlődés korszaka volt, az utolsó száz esztendő pedig a beszűkülés és a hanyatlásé. A kötet nagy érdeme, hogy ezt a változási folyamatot adatszerűen és gazdagon illusztrálva, szakmailag igényesen, ugyanakkor mindenki számára közérthetően tárja az olvasó elé.

Mód László – Simon András: Vörös aszúk, ürmösök, sillerek. Történeti borvidékeink zsebkalauza (1875-1920). Szeged, GeolArt Bt, 2012. 158 p.

Csoma Zsigmond

A már több közös írást, könyvet jegyző szerzőpáros újabb kis könyvét tarthatja kezében az érdeklődő olvasó. Bár jelentek meg a magyar és a magyarországi borvidékekről kisebb-nagyobb írások, könyvek, azonban továbbra is hiánypótlónak kell tartanunk a most ismertetett kis formátumú könyvet, mert nem mást tűztek ki célul a szerzők, hogy bemutassák olvasmányosan, egységes szerkezetben, egységes formában összehasonlítva, azonos forráscsoportokat felhasználva nyugatról kelet, délkelet felé haladva a történeti borvidékeket, mintegy zsebkalauzként, iránymutatást adva az olvasónak. Bármenny-

nyire is hasznos olvasmány, meg kell jegyezni azonban, hogy a címe megtévesztő, hiszen nem csak azokkal a borvidékekkel foglalkozik a könyv, ahol vörös aszúkat, ürmösöket, sillereket készítettek, hanem természetesen a fehér borokat, fehér ürmösöket előállító területekkel is. Így a cím inkább hangsúlykeltő, mint az egész írásra jellemző, azt átfogó cím lehetne. Mindenesetre az olvasó érdeklődését, fantáziáját felkeltő, ami persze a szerzők célja lehetett. A pontos fogalmazás azért fontos ebben az esetben, mert a magyar szőlő-bortermelő területek többségén, már Keleti Károly híres statisztikájának a borok színét feltüntető térképe is mutatta, hogy többségében fehér bort készítettek Magyarországon. A magyar termőterületek a szőlőtermesztés északi határvonalához közel helyezkedtek el, ahol nem a kék szőlőfajták, nem a vörösborkészítés terjedt el tömegesen, hanem csak kisebb arányban, mintegy 2/3- 1/3 arányban. A középkorban még minimális volt a kék szőlőfajták száma, így a vörösborok mennyisége is. Nem véletlen, hogy nagyon megbecsültek voltak a vörösborok, a középkori szentmiséken, ahol valóban Krisztus szent sebeitől kicsorgó vért szimbolizálták, „ez az én vérem...” A Kárpát-medencében csak az oszmán török hódítás hatására, a délről észak irányában menekülő délszláv népcsoportok (főleg a szerbek) terjesztette Kadarka fajta elterjedése változtatott a korábbi arányokon, de tiszta vörösbor (ennek balkáni, nyílt erjesztésű és nyugat-európai zárt erjesztésű héjon erjesztett változata) még így is kisebb arányban maradt. Még akkor is, ha például Sopron vörösborvidékké csak a magyar reformkor (Vormärz) után vált, Schams Ferenc még azt írta, hogy könyve írása időszakában (1832-1833.) idején váltják fel a soproni poncichterek a Furmintot (Zapfen), a vörösbort adó Kék-frankosra. Tehát a cím csak a vörösboros vidékekre vonatkozna? Nem, mert a szerzők végigvezetik az olvasót és ismertetik az összes, illetve a majdnem összes borvidéken. A mai dél-és közép-burgenlandi borvidék egykori magyarországi Vas-megyei (mai Rotweinstrasse) területei (Rohonc-Rechnitz, Vashegy-Eisenberg, Németújvár-Güssing, Szentkút-Heiligenbrunn) leírása hiányzik.

Az első borvidéki leírást a nagy közép-európai tudós és földrajzi leíró, a pozsonyi evangélikus körhöz tartozó Bél Mátyás kezdte meg. Az Osztrák-Magyar Birodalom borvidék-leírására több kezdeményezés után Schams Ferenc, a reformkor hangyaszorgalmú cseh-német származású szakembere vállalkozott, akinek kétkötetes magyar borvidék leírása kevésbé ismert, mert gótbetűs német nyelvezete nehézkessé teszi olvasását. A harmadik kötete Ausztria, Csehország, Morvaország és a Birodalom többi bortermő területét írta le. Az első megjelenő magyarországi statisztikák, majd Entz Ferenc irányításával sorra jelentek meg a borvidékeket leíró kötetek. Entz annak a nagy generációnak jeles képviselője volt, akit a legyűrt 1848-1849-es magyar forradalomban és szabadságharcban betöltött szerepe miatt az osztrák önkényuralom nem engedett eredeti foglalkozásában tovább dolgozni (orvos), ezért a természettudományos végzettségét kihasználva kertész, szőlész-borász lett. Ebben az időszakban általános jelszó lett, hogy a magyar haza ügyét nem karddal, hanem tollal, írással kell szolgálni.

Az első borvidéki beosztás, minősítés a 18. század elején megtörtént Magyarországon, de a maihoz hasonló beosztást az 1893. évi bortörvény biztosította, jelölte ki 22 borvidékben. A szerzők egységes forrásanyagot használnak a borvidékek egységes ismertetésére, vallják forrásaikat, hogy egységes szerkezetűvé tegyék a különböző borvidékeket. Így Keleti Károly 1873-as adatgyűjtésű és 1875-ös kiadású „Szőlészeti” statisztikáját, amely közvetlenül a filoxéra (szőlőgyökértetű) pusztítása előtt jelent meg, az 1884. évi Borászati Törzskönyvet, Csanády – Plósz 1885-ben kiadott nagy szakkönyvét, Molnár István 1883, majd 1888-ban kiadott bortermelési összegzését, Druckner Jenő 1905-ben született leírását, valamint a filoxéra elleni küzdelem és a rekonstrukciós munkák statisztikáit használták fel. Így egységes képet tudtak adni az 1920-as évekig a borvidékekről, a Trianoni Békediktátumig, amikor is a peremterületek borvidékei, azok területeit elcsatolták az I. világháború utáni Magyarországtól. Ezzel megváltozott az arány, a kevés szőlőtermelő területtel sok borfelvevő,

borfogyasztó lakosság és terület került el az országtól, ami a filoxéra gazdasági-társadalmi erodáló hatása után újabb nehézséget jelentett a magyar nemzetgazdaságnak.

A szerzők könyve kitűnő áttekintés, valódi kézikönyv a magyarországi borvidékekről, amelyben számos, a legújabb történeti, néprajzi, szőlő-borkultúrával foglalkozó szakirodalom beépült a saját korábbi munkáik mellett. Könnyen áttekinthető, olvasható, élvezetes könyvecske kevés ábrával.

Fábián Borbála (szerk.): Malmok a vízen. Szakmatörténeti konferenciák a hajómalmokról. Baja, Bajai Hajómalom Egyesület, 2012. 100 p.

Selmeczi Kovács Attila

Látványos kiállítású könyv jelent meg a közleműltban a dunai hajómalmokról a Bajai Hajómalom Egyesület kiadásában. A kötet az Európai Unió támogatásával, a Magyarország–Szerbia IPA Határokon Átnyúló Együttműködési Program keretében valósult meg. *Fábián Borbála* szerkesztő érdeme, hogy a 2012-ben megtartott négy szakmatörténeti konferencia előadásából jól tagolt tematikus kiadvány jött létre. Az említett konferenciák megrendezését a Bajai Hajómalom Egyesület civil szervezetnek és a szerbiai Gombos település önkormányzatának összefogása tette lehetővé. Ennek az eredményes együttműködésnek és a kötet megjelentetésének fáradhatatlan szervezője és bonyolítója *Palik Vera*, a Bajai Hajómalom Egyesület elnöke, akinek sikerült a különböző érdeklődésű szakembereket: vízügyi mérnököket, történészeket, etnográfusokat megnyernie a közös téma kutatására és eredményeik közreadására.

A vajdasági és hazai kutatók tollából tíz tanulmány szerepel a kötetben. Elsőként *Faludi Gábor* történész Baja vízi környezetéről ad természetrajzi és településtörténeti vonatkozású áttekintést, utalva a Dunának a város életében játszott meghatározó szerepére. A következő tanulmány szerzője, *Ozsváth Gábor Dániel* etnográfus a vízerő hajtotta malmokat veszi széles kitékintésű és történeti távlatú vizsgálat alá. A Kárpát-medence vízimalmainak történeti áttekintése során azokra a fordulópontokra koncentrálnak, amelyek egyaránt érintették a legkülönbözőbb technikai berendezéseket, mint például a török pusztítások, vagy az ipari fejlődéssel járó gőzerő felhasználása. A legendás ráckevei Gyurcsik-féle hajómalom példája alapján *Jáki Réka* etnográfus és újságíró részletes leírást nyújt a ráckevei hajómalom szerkezeti felépítéséről és az egykori munkaeljárásokról – a témakör gazdag szakszókincsének közreadásával.

Az 1965-ben Portugáliában létrehozott Nemzetközi Molinológiai Társaság történetének és sokrétű tevékenységének bemutatásával indítja beszámolóját *Balázs György* etnográfus, majd áttekintést nyújt a Magyar Molinológiai Társaság megalakulásáról, célkitűzéseiről, melynek kezdetől elnöki tisztét látja el, továbbá kitér az 1997-ben Budapesten megrendezett nemzetközi szimpózium részletes ismertetésére. Rónay István vízépítő mérnök az Európai Duna-régió Stratégiáról, a Duna vízgyűjtő országainak együttműködésével megvalósuló legfontosabb célkitűzésekről ad tájékoztatást.

A következő tanulmányok a dunai hajómalmokkal foglalkoznak. A bajai hajómalmok 19. századi mindennapjairól ad hiteles képet *Kothencz Kelemen* néprajzos muzeológus. Az által feltárt történeti és levéltári források alapján kimutatja a hajómalmok tulajdonjogi és üzemeltetési, javítási költségeit, valamint ismerteti, hogy miből tevődött össze a molnárok jövedelme. *Balla Ferenc* és *Balla István* szakorvosok, helytörténeti kutatók a Duna észak-bácskai, bezdáni szakaszán egykor nagy számban működött hajómalmokról adnak leírást, az egykori molnárok leszármazottainak visszaemlékezéseiből idézik fel ezeknek a malmoknak egykori sajátos életformáját. *Fábián Borbála* vajdasági történész a bajai levéltárban talált 19. század végi összeírások alapján a bajai Duna-szakaszon működő 64 hajómalom elhelyezkedésének, váltóhelyének és tulajdonosainak, illetve használóinak 1880. évi kimu-

tatását adja közre. *Sebők Tibor* malomipari mérnök a különböző múzeumokban, gyűjteményekben és magántulajdonban őrzött dunai hajómalom-maketteket veszi számba jól dokumentált cikkében.

A kötetet Faludi Gábornak a bajai Hajómalom Egyesület megalakulásáról (2007) és tevékenységéről szóló ismertetése zárja, részletezve az egyesület két jelentős eredményét: a halászati mini skanzen létrehozását, valamint a „Duna és az ember” című határon átnyúló együttműködési program megvalósítását a szerbiai Gombos településsel.

Bán Dávid: Utazás a pályaudvar körül. Az első indóháztól a plázaudvarokig. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011. 287 p.

Molnár Gergely

Az elmúlt évtizedben a közlekedés néprajzával, antropológiájával foglalkozó kutatások profilja egyre inkább a korszerű közlekedési módok kutatása felé fordul, s az egyéni közlekedési eszközök (kerékpár, csettegő) mellett a közösségi közlekedés és a köznép kapcsolatát is kezdi feltérképezni. A köztük legnagyobb hatású és történetiségű vasút speciális és sokszínű terével, a pályaudvarral s a rá jellemző viselkedési gyakorlattal és szimbolikával foglalkozó hiánypótló munka az *Utazás a pályaudvar körül* című kismonográfia. A szerző sokéves hazai és két év franciaországi kutatómunkán alapuló doktori disszertációja alapján készült az igényes szerkesztésű, képekben, ábrákban gazdag kötet, melyet leginkább antropológiai eszköztárral feldolgozott, figyelemre méltóan széles vasúttörténeti, urbanisztikai, történeti és társadalmi kontextus jellemez. A kötet felépítése a vasútállomások sokarcúságát, funkciógazdagságát követi, s az általános tényezők vizsgálata mellett a pályaudvart, mint építészeti és műszaki fejlesztések megjelenési helyszínét is vizsgálja, valamint elemzi a pályaudvari szimbolikát és a vasútállomások teréhez kapcsolódó reprezentációs gyakorlatokat.

A mű központi gondolata, hogy a pályaudvar az újkori közlekedés szolgálatában álló épületkomplexum, eredeti funkciója az elindulás és megérkezés segítése, ezáltal mintegy átmeneti térként, város és nagyvilág közötti kapuként értelmezhető. Időközben egyre inkább multifunkcionális térré vált, a közlekedési funkciók mellett a város számos funkcióját integráló modern kori agora is lett: lehetővé teszi az utasok, sőt a városi és vidéki lakosság számára az idő speciális eltöltését, városi szolgáltatások igénybevételét, találkozásokat. Ezért a városok második központja lett, fokozatosan behatolt a város szövetébe, s a várostervezésben, várospolitikában fontos szerepet kapott a környékbeli területek s a hozzá vezető úthálózat újragondolása, valamint a vasútüzem által okozott zavaró hatások csökkentése, ipari látképek megszelídítése.

A pályaudvarok társadalmának áttekintése során a szerző hangsúlyozza az utazás előtti rituálékát (a 19. században akár egy óra hosszáig is tartottak az előkészületek), a várakozás (köztük a resti használat), a megérkezés gesztusait, elkülöníti az alkalmi utas, az idegen utas, a rendszeres utas, a női utas viselkedési normáit, a térben való tájékozódás olykor küzdelmes formáit. Egyes jelenségeket, például az utazási osztályok közti különbségeket, nemzetközi kontextusba is beágyazza. Áttekinti a hierarchikus, meghatározott feladatkörű vasúti személyzet testületét, utal eredetükre, a női munka fokozatos elterjedésére, a munkakörülmények lassú romlására, a szakszervezetek kialakulására, a vasút automatizálásából származó legújabb kori leépítésekre.

A pályaudvarok szimbolikáját és reprezentációs funkcióit taglaló terjedelmes, számos európai helyszínt felvonultató fejezetekben a szerző behatóan elemzi, miként állította a városi és állami építészeti és térhasználati gyakorlat a pályaudvart a nemzeti és hatalmi presztízs szolgálatába. Számos példával illusztrálja az épületek minden elemén hangsúlyozott jövőbe mutató bizakodást és mérnöki

tudást, a nemzeti / városi / európai múlt szimbólumait, a közlekedés és modern gazdaság allegorikus elemeinek megjelenítését. A vasútállomás reprezentációs szerepében nem csupán a területén békés vagy háborús időkben megrendezett politikai vagy civil célzatú felvonulások, fogadások, uralkodói elutazások és megérkezések felhajtásai osztoztak, hanem emelték presztízsét a legkülönbébb képzőművészeti, irodalmi, zenei és filmművészeti alkotások is.

A Pályaúdvár-reneszánsz című fejezet több nagy vasúti nemzet fővárosának pályaúdvár-történetét dolgozza föl, melyek e legtöbb esetben a régi klasszicista palota, ennek bővítése, előregedése, újragondolása, majd modern kori plázaserű épülettel való leváltása vezérfonalra írhatók fel. A modern szellemiségű üveg-, acél- vagy betonkolosszusok kényelmes, széles 21. századi igényeknek megfelelő funkciógazdagságukban ma is jól példázzák vasút, város és társadalom gazdag összefonódását, miközben régi elődjeik az enyészetű lettek, esetleg múzeum- vagy élményparkként hasznosultak. Az európai áttekintést követően részletesen bemutatja Budapest pályaúdvárainak, különösen a terepmunkája fő helyszínét képező Keletinek történelmét, jelen- és jövőképét, s ennek során – továbbra is antropológiai-holisztikus közelítéssel – kitér a változó funkciókra, városépítészeti tervekre (többek közt a központi átmenő pályaúdvár soha meg nem valósult gondolatára) majd a legutóbbi felújításokra.

A kötet záró fejezete összefoglalja, miként válik a pályaúdvár fokozatosan az átmenet terévé, s milyen városi funkciókkal gyarapszik (új találkozóhely, új központ, a bűnözés, vandalizmus kiakasztása). Végül összegyűjti, milyen építészeti és városképi eszközökkel igyekeznek biztosítani az arra illetékes szervek, hogy a 19. után a 21. század ismét a vasút évszázadává váljék, melynek a kényelmes, környezetbarát, nagysebességű vasútvonalak és szerelvények mellett a tudatos szerkesztésű, multifunkcionális pályaúdvarak képezik az alapját.

A kötet a szakirodalmat egyfelől számos rendszerezett adattal és eddig fel nem tárt összefüggéssel gyarapítja; másrészt viszont néprajzi szempontból jelentős hiányossága, hogy helyszínválasztásában szinte kizárólag nagyvárosok, világvárosok pályaúdvárait koncentrálnak, ezáltal a kisvárosi, falusi indóházak speciális jelenségeit alig érinti.

Kocsis Aranka: Magyar faluk és falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén. Pozsony, Kalligram, 2011. 141 p.

Móser Tamás

Kocsis Aranka *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban* című kötete a Kalligram kiadó Pozsony város történetei című sorozatában jelent meg. A sorozat célkitűzése, hogy Pozsony multikulturális, jellegzetesen közép-európai múltjának eddig kevésbé ismert területeit különféle tudományágak kutatói mutassák be. A sorozat kötetei szlovákiai és magyarországi szerzők kutatásaiból születtek.

Kocsis Aranka munkáját nagy haszonnal forgathatja az a kutató, aki a szlovákiai, szűkebben pozsonyi magyarság (társadalom-)történetére kíváncsi, de az átlagos érdeklődő számára is izgalmas olvasmány lehet. A kötet olvasmányosan mutatja be a fővárossá váló Pozsony elődtelepüléseinek etnikai és általában társadalmi viszonyait, különös tekintettel a helyi és a beköltöző magyarságra. A bemutatás során ugyanakkor nem statikus képet rajzol, a hangsúly a változáson van: a történelmi fordulatok milyen átalakulást hoztak a helyi társadalomban, erre a helyi nemzetiségek miként reagáltak, milyen válaszokat adtak.

A kötet írásában szépen összegződnek a különböző kutatási módszerek, források a téma függvényében váltakozva. A bevezető részben, illetve az azt követő néhány fejezetben a korábbi irodalom mellett nagyrészt levéltári, statisztikai anyagra, újságcikkekre támaszkodik. A kötet végén, ahogyan

a téma kívánja, a források is megváltoznak: leginkább interjúkat találunk, bár a lábjegyzetes magyarázatok itt sem maradnak el. A főszöveg könnyedségét szerencsére nem terheli túl sok adattal Kocsis Aranka, ugyanakkor az alaposabb megértést, mélyebb megismerést segítő háttérinformációkat, statisztikai adatokat, egyéb adatokat a szükséges helyen lábjegyzetekben közli.

A kötetbe gyűjtött írásokban leginkább a Pozsonyba beolvadó, illetve a Pozsony igazgatása alá kerülő települések magyarságáról, a települések városiasodásáról, átalakulásáról olvashatunk. Azokról a tömegekről, akik a két világháború során távolabbi vidékekről özönlöttek a területre, illetve azokról, akik a településük városhoz csatolásával lettek városi lakosokká. Ennek a korántsem organikus fejlődésnek a helyi nemzetiségek, nemzetiségi viszonyokra gyakorolt hatása plasztikusan jelenik meg a szövegekben.

A könyv a „nagy történelemtől” halad a mikrotörténet felé: a nézőpont folyamatosan szűkül. Kocsis Aranka Pozsony városiasodásának történetével kezd, amelynek során képet kaphatunk az új szerepbe kerülő, addig csak régióközpont urbanizációs, ipari és társadalmi változásairól. A szerző szerencsésen nyomon követi mind a politikai döntések, mind pedig a spontán népességalakulás folyamatát, egymásra hatását. A nagyvárossá válás folyamatát elsősorban a magyar falvak és falusiak felől közelíti meg, fő kérdése a városiasodás és az asszimiláció kapcsolata.

Ez esetben ugyanis kettős folyamat játszódik le mind a helyi, mind pedig a beköltöző magyarokkal, illetve minden más, nem szlovák anyanyelvű betelepülővel: egyrészt a városi miliőbe való alkalmazkodás, másrészt a nyelvi-kulturális asszimiláció folyamata. A bevezető után a szerző az újonnan kialakuló főváros peremterületének szociális és kulturális viszonyait jellemzi, leírja a korabeli közeget amelyben a helyi magyarság vizsgálható.

Budapesthez hasonlóan Pozsonyban is a város körüli szántók, mezők, ligetek helyén alakultak ki a 19. század végén a gyárak, illetve az ipartelegek, amelyek messzi földről vonzották az addig mezőgazdaságból élő munkaerőt. Mivel azonban a belváros már a századforduló óta lakáshiánnyal küzdött, a nincstelen, szegény munkások sokasága egyre inkább a külvárosi területekre szorult. Így Pozsony síkságokra nyitott északkeleti, keleti és déli területein sorra emelkedtek a munkás- és nyomortelegek. Előbb a magánkézben lévő gyárak, majd a századfordulótól a városvezetés igyekezett enyhíteni a szociális- és lakásproblémákat munkás- és szükséglakások, kolóniák építésével.

A mélyfúrás Kocsis Aranka az etnikailag sokszínű Dornkappel, majd Pozsonypüspöki bemutatásával kezdi. A nemzetiségek önszerveződése ekkor egyesületi aktivitásában mutatkozott meg a leginkább. E színes társas élet elsősorban nyelvi-etnikai alapon, illetve lakóhely szerint szerveződött, fő szinterei gyakran a helyi a kocsmák voltak. Társadalmi feszültségek ugyanakkor nem csak a telepen belül a különböző nemzetiségek, hanem a telepiek és a városiak között is adódtak.

A kötet szemléletmódjára elsősorban nem a történeti leírás a jellemző. Ezek csupán a háttérét adják a helyi magyarság közösségi szerveződésének, identitásának, nyelvi elkülönülésének és asszimilációjának. Annak elemzésére, hogy a helyi közösségek normarendszere miként változik, abban milyen eltolódásokat tapasztalhatunk a 20. század folyamán Kocsis Aranka abból az előfeltevésből indul ki, hogy a sorsfordító pillanatokban a közösség kollektív cselekvései, túlélési stratégiái, illetve bizonyos kulturális reprezentációs formák változásai nagyon jól megmutatják az értékek változását. A kötetre eddig jellemző, leginkább szakirodalomra és egyéb írott történeti forrásokra épülő leírást egy sor antropológiából, néprajzból ismert kutatási módszer egészíti ki: résztvevő megfigyelés, strukturálatlan beszélgetések, tematikus interjúk, család- és élettörténeti elbeszélések elemzése.

A helyi iskolák történetén keresztül a szerző szépen érzékelteti a helyi (Pozsonypüspöki) magyarság helyzetét és viszonyát a kialakuló új államhatalommal, a beköltözőkkel, a nyelvi és etnikai asszimilációval szemben. Vázolja a nemzeti- és etnikai identitás kérdését, illetve az új államhatalom viszonyát

a helyi magyarsághoz. A korszakra jellemzően, mint minden magyarlakta vidéken, Püspökín is törekedtek az államhatalom szervezetei a szlovák nyelv és kultúra terjesztésére, illetve a magyar visszaszorítására. Az állami – és szlovák nyelvű – intézmények gyakran kedvezményekkel is toborozták a helyi fiatalokat, hogy ezzel is gyengítsék a magyar iskolahálózatot. Ez Püspökiben igen nagy port kavart, hiszen semmi sem indokolta egy 100%-ban magyar lakosságú településen a szlovák iskola alapítását.

Az államhatalom törekvései és erős támogatása ellenére a szlovák iskola elfogadtatása és beillesztése a helyi közösségbe igen gyötrelmes folyamat volt. Annyira, hogy a két világháború között nem is igen sikerült, majd csak a 2. világháborút követően tudott gyökeret eresztetni Püspökiben akkor, amikor az állam szervezeten lépett fel a nemzeti kisebbségekkel szemben. Valószínűleg a két világháború közötti időszakban iskolát váltó magyar családok döntése mögött sincsen valódi etnikai elmozdulás. Ezek a családok inkább csak az adott szituációban engedtek a kényszernek és áthelyeződtek a családi stratégiák hangsúlyai. A háború után néhány viszontagságos évet követően 1950-ben szülők és pedagógusok összefogásának köszönhetően magyar nyelven is megkezdődhetett a tanítás.

A hontalanság emlékezete és az *Identitás és nyelvhasználat* című fejezetekben a történelem mögött valóban megjelennek az egyének: a szerző interjúrészletekkel illusztrálja a családok és egyének korbéli társadalmi és politikai kihívásokra adott válaszait. Az interjúrészletekkel a következőkre keresi a választ: Mit és hogyan őrzött meg az emlékezet a településeken? Élt-e a rögzítés és a továbbadás vágya a szemtanúkban, a kortársakban? „Emlékezetes múlttá” alakult-e a „tényszerű múlt”, részévé vált-e a mindennapokon túli, ünnepélyes önmegjelenítésnek és öngazolásnak?

A jogfosztottság idején az államhatalom nemzetiségek elleni hármasság akciója (deportálás, reszlovakizáció, kitelepítés) elleni leghatározottabb elutasítás a magyarság részéről a menekülés vagy szökés volt. A családok a létbizonytalanság, az üldöztetés elől gyakran menekültek, szöktek Magyarországra.

Az események feldolgozását az 1950-es évektől rokonlátogatások, majd a rendszerváltás után a kollektív megemlékezéseken, ünnepélyeken kerülhetett sor. A megemlékezések szervezői ekkor már azok voltak, akik gyermekeként élték át a kitelepítést vagy szökést. Ők már tudatosan vállalják az értékörző szerepét, törekszenek az emlékezet intézményesítésére: arra, hogy az élő emlékezet bekerülhessen a kollektív emlékezetbe.

Amint az az egymást követő generációk nyelvhasználati szokásaiból, azok változásaiból, a névadás helyi jellegzetességeiből, azok változásaiból kiderül, különböző időszakokban a családok a változó helyzetekben más és más, mégis hasonló stratégiákkal igyekeztek magyarságukat megőrizni. Így Püspöki esetében – és valószínűleg más hasonló sorsú település esetében is – a Pozsonyhoz csatolás, a pozsonyivá, városivá válás korántsem okozott akkora kihívást, traumát, mint az asszimiláció, noha ez a két folyamat egyszerre hatott a helyi magyarság életében. A történelmi és társadalmi átalakulás emlékezetében ilyenformán az nemzeti, nemzetiségi identitás játssza a kulcsszerepet.

Körmendi Géza: Kaszinók, kávéházak, vendéglők, kocsák Tata-Tóvároson (1766–1950). Budapest, Argumentum, 2013. 201 p.

Kósa László

Nem kíván magyarázatot, hogy a vendéglátóhelyek története, „élete” a mindennapok kultúrájának mennyire szerves része, a társadalom szerveződésének fontos színtere, tehát tudományos célú vizsgálat tárgya is lehet. Mégis meglepően csekély a magyar szakirodalmuk. (A publicisztikát és a szépirodalmat természetesen nem számítjuk bele.) A tradicionális néprajzi érdeklődés látókörébe nem

tartoztak bele, vagy ha ritkán igen, akkor annak peremén helyezkedtek el. Történetüket tekintve, egy átlagosnak mondható vendéglőről viszonylag kisszámú írásos forrás keletkezhetett, az is nagymértékben ki volt téve a pusztulásnak. A vendéglátóhelyek történetét és néprajzát különösen azért nehéz kutatni, mert a nevek, tulajdonosok, bérlők, helyszínek összefüggése nem mindig tisztázható, nem szólva a működést keretező időpontokról és időhatárokról.

Tudnivaló, hogy a Tóvárossal 1938-ban egyesült Tata közigazgatásai szempontból csupán 1954 óta város. A korábbi községi jogállást mezővárosi státus előzte meg. Mindez azért is fontos, mert Tatát hagyományosan és méltán jellegzetes dunántúli kisvárosként tartotta és tartja számon a hazai köztudat. Elsősorban uradalmi központ voltának köszönheti a 18. század közepétől kiépülő urbanizált településmagot, továbbá jelentős kisiparát és kereskedelmét, valamint kisebb üzemeit. Ugyanakkor még a múlt század első felében is jelentős volt az agrárlakossága, azon belül a gazdarátege. A település társadalmja a könyv címében megjelölt időszakban fokozatosan egyre differenciáltabbá vált. Szélesült a vendéglőit és kocsmáit látogatók köre, azoké, akiknek igényeit kiszolgálták a vendéglátóhelyek. Ugyanakkor szintén a lakosság társadalmi összetételéről tanúskodik, hogy a szerző mindössze két 19. századi kaszinóról ír. A továbbiak alapítását viszonylag szűk kör igényelte. Kávéházat – rámutatva a modern urbanizáció terjedéséhez kapcsolódására – már többet is említ Körmendi, azonban részletesebben csupán egyet ismertet. Ellenben abc-rendben 23 vendéglőt és vendégfogadót, valamint 15 kocsmát mutat be önállóan.

A jelentékeny néprajzi és helytörténeti munkássággal rendelkező Körmendi Géza nem terheli olvasóját helyi események sorolásával, csak ha konkrétan szükség mutatkozik, akkor utal rájuk. A könyv valójában a címében megjelölt vendéglátó intézmények – kissé szabadon értelmezve a fogalmat – kislexikona. Hosszabb-rövidebb fejezetei egyenként mutatnak be egy-egy vendéglőt vagy kocsmát. Körmendi Géza több évtizedes anyaggyűjtés során terjedelmes adatbázist hozott létre, amiből bőven meríthetett. Nagyon sokat köszönhet a szóbeli kikérdezésnek, a személyes emlékezet rögzítésének, páratlan helyismeretének. Ha módja volt, rendre megkereste a működtetők még élő leszármazottait, rokonait.

A lexikonjelleg dacára a fejezetek mégsem a lexikonírás mereven értelmezett szabályai szerint készültek. Tartalmuk nagyjából azonos szempontok szerint formálódott, szerkezetük azonban nem követ pontosan előírt mintát. Tulajdonképpen elbeszéli mindazt, amit tudni lehet az illető vendéglátóhelyről: topográfia, keletkezés, indulás, tulajdonosok és/vagy bérlők sora, név és eredet, az épület külső és belső képe, berendezés, közönség, vendégkör, speciális adottságok (például beálló helyek kínálata), játéklehetőség (teke, biliárd stb.), esetleg az emlékezetből még hitelesen kiszűrhető hírnév, kínálat, minőség. Az egyedi, olykor folklórjellegű elbeszélések, érdekesebb események éppúgy nem hiányoznak, mint a tulajdonosok és bérlők személyéhez fűződő történetek és életrajzi mozzanatok. Szerzőnk nem mulasztja el följegyezni, ha a vendéglőnek vagy kocsmának szakmai, korosztályi vagy társadalmi rétegközönsége, akár törzsasztala volt, továbbá egyesületi rendezvények, bálók, politikai gyűlések, tánciskola, ismeretterjesztő és színi előadások, sőt mozi előadások helyszínül szolgált. A fejezetek utolsó bekezdései általában a második világháború okozta társadalmi-gazdasági válságra utalnak (faji törvények, deportálás, hadi események, front, újrakezdesi nehézségek stb.), majd a történet mindig az államosítással zárul (1950), melyet a korra jellemzően rendszerint - lehet-e ebben a viszonylatban egyáltalán mást mondani? – a működtető megalázásával hajtottak végre.

Az egyes fejezetek terjedelme változó. A szerző többször megjegyzi, hogy már „elkészt” az adatgyűjtéssel, vagy éppen a vendéglátóhely jelentéktelensége miatt nem tud többet mondani. Sikeresen tartózkodik attól, hogy akár a „kocsmaromantika”, akár az erkölcsi ítélkezés (például antialkoholizmus) felé elmozduljon az elbeszélés.

A könyvben egyenletes eloszlásban illusztrációkat találunk, a vendéglők, vendégfogadók, kocsmák egykori és mai képét, a működtetőikről többnyire családi főlvételeket, egyéb dokumentumokat. 1949-ben az államosítás előzményeként az akkori pénzügyőrség az összes vendéglátóhely méretarányos alaprajzát elkészíttette. Ezekből is szép számmal közöl a könyv. Akár külön tanulmányt is érdemelne ez a sorozat, hiszen szemléletesen tanúskodik a kocsmárosok és vendéglősök többnyire szerény életviszonyairól (gyakorta kis lakóterek, hiányos infrastruktúra). A fejezeteket szakirodalomra és más forrásokra hivatkozó lábjegyzetek kísérik.

A kötet függelékében 25 oldalnyi kicsinyített hasonmásban közölt irattári és levéltári dokumentumot, okmányt láthatunk a szövegben leggyakrabban említett típusok közül válogatva: szerződések, jegyzőkönyvek, árlap, anyakönyvi kivonatok, bizonylatok, iparendély, mesterlevél stb.

Körmendi Géza könyve tárgyválasztása és adatgazdagsága miatt egyaránt érdemes a néprajz, az antropológia, a művelődés- és a társadalomtörténet számára. A helytörténetnek abba az érdemes kategóriájába tartozik, amely messze túlmutat a lokalitáson.

Veres Péter: Mérföldkövek a magyar őstörténetben. Cédrus Művészeti Alapítvány. Napkút Kiadó (Ómúltunk tára 6. kötet. Szerkesztő: Csáji László Koppány). Budapest, 2011. 155 p.

Czövek Judit

A szerző az etnológia által kidolgozott komplex jellegű módszer segítségével, továbbá a világ művelődéstörténetéből, más népek etnikumának kialakulásából levonható tipológiai jellegű tanulságok, valamint az etnoszemiotika figyelembevételével a sokáig elhanyagolt etnogenezis-kutatásnál sokkal részletesebben rekonstruálta a magyarság őstörténetét. Mégpedig a kezdetektől, az uráli, illetve finnugor őshazától kiindulva, a sztyeppén való vándorlás korán át – amely a tudós kutatásai szerint a Kr.e. 12. évszázadban kezdődött el, amikor őseink más népeket megelőzve áttértek a lovasnomadizmusra –, egészen a honfoglalásig bezárólag. Veres Péter az eredményesen alkalmazott interdiszciplináris módszer segítségével egységes etnikai és kulturális-gazdasági folyamatként mutatja be népünk honfoglalás előtti mozgalmas életét. Így sikerült elsőként rámutatnia a magyarság korai etnikai története legfontosabb korszakainak az Észak-Euráziában végbemenő ökológiai és kulturális változásokkal való szoros összekapcsolódására. Meggyőzően bizonyította, hogy a finnugor egység, majd a különváló ugarság klimatikus-ökológiai okok következtében fellépő adaptáció hatására bomlott fel a bronz- és vaskor határán. Az ugor nyelvi egység végleges megszűnésével a magyarság egyedüli finnugor nyelven beszélő népként került a sztyeppövezetbe. Ezzel párhuzamosan azonban a holocén klímaváltozás idején egyedülálló módon óriási kultúrtörténeti jelentőségű dinamikus ökotípust teremtett meg. Méghozzá a lovasnomadizmust, aminek elmaradhatatlan velejárója a lovasság villámháborús taktikája, amely csaknem korunkig fennmaradt.

A szerző Hajdú Péter, László Gyula, Somogyi Sándor, Bartha Antal és híres elődei Köppen elfoglult életföldrajzi módszerén alapuló hagyományos őshaza-konceptióját részletekbe menően megcáfolta. Tényszerűen rámutatott arra a hibára, hogy a lombos erdő fái, amelyek több mint egy évszázadon keresztül helymeghatározó szerepet játszottak a finnugor, az ugor, sőt a magyar őshaza meghatározásában, nem az i. e. 3–2. évezredben jelentek meg az Urál hegység európai oldalán fekvő Középvölgy és Káma-Oka folyók vidékén, amint ezt a nyelvészeti paleontológia mostanáig tévesen állította. Hangsúlyoznunk kell, hogy a néprajzkutató-őstörténész révén vált ismertté a külföldi finnugrisztikai kutatásban az is, hogy a lombos erdő tipikus fái (szil, hárs, tölgy) egészen korán, a holocén kor elejétől kezdve folyamatosan megtalálható volt az Urál hegység környékén, sőt nem sokkal később benyo-

multak Nyugat-Szibériába is, ahol a vadon élő mézelő méhhez együtt immár több ezer éve már őshonosak. Magyarán, a méh egyáltalán nem a 19. században terjedt el az orosz parasztok hatására, ahogyan azt Köppen és Radloff elfogult etnocentrikus ötlete nyomán kritikátlanul hangoztatta a nemzetközi és hazai finnugrisztikai kutatás, beleértve ebbe Hajdú Péter akadémikust is. Egészen mostanáig nem volt ismert ugyanis, hogy az Urál hegység délibb részén helyezkedett el a lombos erdő egyik fontos refúgiuma a jégkorszak végén. Mindezek a Veres Péter által feltárt eddig ismeretlen, mindazonáltal kulcsfontosságú palinológiai adatok egyértelműen arra utalnak, hogy rokon népeink őshazája területén már a finnugor időszakban, sőt még az ezt megelőző uráli kortól kezdve megtalálható volt a lombos erdő összes fája, beleértve ebbe a tölgyet is. Ez utóbbi Nyugat-Szibériából csak nemrég tűnt el, így elnevezése az obi-ugor nyelvekből kiveszett, ami számos félreértésre adott okot. Az etnológus szerző – éppen a néprajztudomány részéről – ráirányította az őshazakutatásunk figyelmét arra, hogy önmagában a szilfa nevének finnugor rekonstrukciója (PFU*šala) rokon nyelvekben, az orosz erdőtörténeti adatokkal egyetemben, egyértelműen bizonyítja, hogy az uráli, majd a finnugor őshazában már ismert volt a lombos erdő teljes komplexuma. Mindezek figyelembevételével nemcsak nyelvcsaládunk kezdeti elterjedésének földrajzi határát, hanem az ugor, még inkább a magyar őshazát az eddigieknél sokkal meggyőzőbben lehet lokalizálni az egykori közös finnugor szállásterületek délkeleti részébe. Vagyis Nyugat-Szibéria erdős, ligetes sztyeppéire, ahol a középholocén (Kr. e. 4800 ± 50) óta a hegységben található refúgiumból benyúltak a lombos erdő előőrsei, valamint a velük is szimbiotikus kapcsolatban élő vadon élő mézelő méh. Így Veres Péter kutatásai szerint nem Európába, a Közép Volga és Káma vidékre lokalizálható a magyar őshaza, hanem Ázsiába, az Urálon túlra, pontosabban a Tobol és Isim folyók közelébe. Innen, a kelet-baskíriai Cserkaszkul tó környékéről a Kr.e. 12–10. században beékelődött az eurázsiai sztyeppe övezetbe a magyarok elődeivel azonosítható andronovói jellegű, „cserkaszkul” elnevezésű régészeti kultúra. Ezt a déli irányú migrációt bizonyíthatóan a Kr.e. 2–1. évezred fordulóján végbemenő szubboreális klímaromlás idézte elő. Akkor, amikor az ugor őshazát, az Urálon túli ligetes sztyeppét, észak felől elérte a neolitikum óta egyre intenzívebben terjedő mocsarasodás, amely a fokozatosan süllyedő Nyugat-Szibériai Alföldön a világ legnagyobb mocsárvidéket hozta létre, amelyről egyes régészek máig sem tudnak. Más szóval a szóban forgó agresszív elmocsarasodás segítette elő nemcsak a magyarok, vogulok és osztjákok közös ugor elődeinek egymástól való végleges elválását, hanem a lovasnomadizmus kialakítását is a finnugorság legdélibb csoportjánál. Minthogy az ősmagyarok kénytelenek voltak a szomszédos sztyeppére átköltözni, miközben a biológiai túlélés érdekében igyekeztek alkalmazkodtak az egyre rosszabbodó természeti körülményekhez. Ezzel – mint azt Veres Péter leszögezi – azonban elődeink a világ kultúrtörténetének élvonalába kerültek, mivel náluk, más népeket jóval megelőzve alakult ki a mozgékony, specializált ökotípus, a lovasnomadizmus, kimondottan ökológiai tényezők optimális egybeesésének eredményeként. Ez viszont azt jelenti, hogy nem az iráni vagy a török nyelven beszélő csoportok tanították meg a magyarokat a lovasnomád életmódra, ahogyan ezt eddig hagyományosan, de tévesen hangoztatták őstörténészeink egy évszázadon keresztül, hanem éppenséggel fordítva történt. Annál is inkább, mivel a lovasnomadizmus monocentrikus kialakulási központját a kérdés avatott szakértője G. E. Markov professzor – anélkül, hogy tudna róla – éppen arra a földrajzi területre helyezte híres monográfiájában, ahol a magyarok szállásvidéke húzódott a Kr. e. 2–1. évezred fordulóján. Nevezetesen az őseinkkel kapcsolatba hozható nyugat-szibériai füves sztyeppére és a vele szomszédos, félsivatagos Észak-Kaspi-vidékre adatolta a lovasnomád ökotípus kialakulását. Vagyis pontosan oda, ahova – az orosz tudósoktól függetlenül – Tóth Tibor lokalizálta a honfoglaló magyarok andronovói europid antropológiai típusának geneziséét – kronológiailag a Kr. e. 12. századtól kezdve. Ezzel kapcsolatban Veres

Péter egy további – felettebb érdekes – körülményre is felhívja a figyelmet, amely nyomós bizonyítékkal szolgál a magyarság lovasnomadizmusának keletkezéséhez. A közelmúltban publikált neurológiai kutatásokból kiderült, hogyha az emberek hirtelen új ökológiai környezetbe kerülnek, akkor a kialakult krízishelyzet miatt növekszik az aggyal kapcsolatos látens kreativitás realizálásának a lehetősége. Az asszimetrikusan elhelyezkedő agyféltekék kapcsolatai ugyanis ennek hatására intenzívebbé válnak, funkcionálásuk radikálisan megváltozik, időlegesen felcserélődnek. Ennek következtében pedig az addig alárendelt szerepet játszó jobboldali hemiszféra kezd dominálni. Mindez azért fontos, mert a kreativitás centruma a jobboldali agyféltekében található. A szerző szerint ez magyarázza meg a paleolitik kortól kezdve, a neolitik agrárforradalmon át, a magyarok által feltalált lovasnomadizmus létrejöttéig, sőt a honfoglalásig, az emberi történelem folyamán az ökológiai krízissel párhuzamosan bekövetkezett nagyszabású kulturális felfedezések pszichológiai mechanizmusát. Tehát a magyarság paradox módon éppen annak köszönhetően ért el sikeres kultúráváltást, hogy az erdőövezetben maradt komplex kultúrával rendelkező rokon népekhez, illetve a sztyeppén letelepült, fejlett mezőgazdálkodással foglalkozó iráni csoportokhoz képest sokkal mostohább földrajzi körülmények közé került az arid sztyeppe félsivatagos körülményei között. A többszöri klímaváltozás által kiváltott embert próbáló ökológiai nyomás következtében kénytelen volt áttérni egy teljesen új, egyoldalúan specializálódott ökotípusra, a lovasnomadizmusra, amely addig egyáltalán nem volt ismert Euráziában. A hagyományos kultúrával rendelkező népcsoportok ugyanis végsőkéig ragaszkodnak tradíciójukhoz. Egyetlen kivétel ezen etnológiai törvényszerűség alól az adott etnikum biológiai túlélését alapvetően fenyegető válsághelyzet kihívása, amelyre az elmúlt korokban a populációk, ha nem akartak végleg elpusztulni, életmódbeli alkalmazkodással, azaz adaptációval reagáltak, vagy elvándorlással. Őseinknél egyidejűleg mindkét folyamat végbement, amikor már nem volt más választásuk, mint végleg elhagyni ugor őshazájukat, az Urálon túli nyugat-szibériai ligetes mezőségi vidéket, amely véglegesen elmocsarasodott. Ennek következtében délebbre, számukra ismeretlen, addig megszokott természeti körülményektől jelentősen eltérő ökológiával rendelkező sztyeppére kényszerültek átvándorolni. Bár eleinte talán reménykedhettek abban, hogy új hazájukban tovább tudják majd folytatni addigi komplex gazdálkodásukat. Ennek elvben meg is volt akkor a lehetősége, hiszen a bronzkor folyamán, egészen a bevándorló magyarok megjelenéséig, a sztyeppeövezet folyóvölgyei közelében az iráni csoportok aktív földművelési tevékenységet folytattak, csak hogy letelepült életmódjuk következtében akkor még nem ismerték a nomád állattartást. Mivel kizárólag a félnomád magyarok sztyeppén való megjelenése után kezdett elterjedni a Kr.e. 10. századtól ez a nagy kultúrtörténeti jelentőségű életforma: keletre és nyugatra egyaránt, az Észak-Kaspi-vidékéről – azaz őseink etnikai területéről –, az Aral-tó és Mugodzsári-dombvidék, továbbá az Alsó-Volga közötti félsivatagos régióból.

Ebben a rövid ismertetésben nem tudtunk a nemzetközileg elismert kutató által vizsgált minden érdekes etnogenetikai kérdésre kitérni, de talán az elmondottakból is kitűnik, hogy munkájával, amely a hazai kiadást megelőzően angolul és oroszul már megjelent – német nyelvű publikációja pedig folyamatban van –, jelentős tudományos áttörést, paradigmaváltást hajtott végre a magyar őstörténet-kutatásban. Köszönet illeti a szerkesztőt a könyv gondozásáért.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt* (italic) betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudománygyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitarsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitarsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

A Journal of the Hungarian Ethnographical Society

126.

2015

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1014 Budapest I. Országház u. 30. Telephone: (1) 356 99 39
Telephone/telefax: (1) 356 80 58, e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

- MÁRTA RUDASNÉ BAJCSAY: Individual-specific variants or variants that mutually interpret one another? A comprehensive analysis of the 'Sister of the executed man' ballad 169
- MÁTÉ KAVECSÁNSZKI: The study of social dances in Hungarian ethno-choreology 189
- KRISZTIÁN SIMON: Networks of folk dance houses in Debrecen from the beginning (1974) to the present 211
- KRISZTINA PÉTER: Ethnic stereotypes in the textbooks of elementary schools between the two world wars 231
- ERZSÉBET BÁNKINÉ MOLNÁR: Cuman and Jazygian-Cuman identity in Kiskunság 255

Researchers and researches

- LUJZA TARI: Benjamin Rajeczky, an outstanding scholar of ethnomusicology 282
- PÉTER SAS: „The first volume of this material has been collected in the villages around Kalotaszeg, Transylvania.” The unknown details of the company Malonyay 299

Book Reviews

315